

**TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA
TEBRİZ'İN ESKİÇAĞ TARİHİ
(BAŞLANGIÇTAN DEMİR ÇAĞI SONUNA KADAR)**

Leyla ÇIRALI

Doktora Tezi

**Tarih Ana Bilim Dalı
ESKİ ÇAĞ BİLİM DALI
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN**

2020

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİ ÇAĞ BİLİM DALI

Leyla ÇIRALI

ORCID ID 0000-0002-3232-2325

TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA
TEBRİZ'İN ESKİÇAĞ TARİHİ
(BAŞLANGIÇTAN DEMİR ÇAĞI SONUNA KADAR)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

ERZURUM- 2020

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Tebriz (Başlangıcından Demir Çağı Sonuna Kadar)"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☒ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

20.07.2020

Leyla ÇIRALI

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR	XI
HARİTALAR DİZİNİ	XII
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	XIII
PLANLAR DİZİNİ	XVI
TABLolar DİZİNİ	XVII
GRAFİK DİZİNİ.....	XVIII
ÇİZİMLER DİZİNİ.....	XVIII
ÖNSÖZ.....	XX
GİRİŞ	1
I. KONUNUN NİTELİĞİ, AMACI VE ÖNEMİ.....	1
II. UYGULANAN YÖNTEM VE KULLANILAN TERİMLER.....	1
III. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	2

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN COĞRAFİ DURUMU

1.1. BÖLGENİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	4
1.1.1. Kuzeybatı İran	8
1.1.1.1. Kuzeybatı İran'ın Fiziki Coğrafyası	8
1.1.2. Doğu Azerbaycan Dağları	10
1.1.2.1. Kuzey Dağları	10
1.1.2.2. Doğu Dağları.....	10
1.1.2.3. Güney ve Merkezi Dağlar	11
1.1.3. Batı Azerbaycan Dağları.....	12

1.1.3.1. Irak Sınırındaki Zagros Sıradağları.....	12
1.1.3.2. Batı Azerbaycan'ın Diğer Dağları	13
1.2.Kuzeybatı İran'da Hidrografiya Özellikleri.....	13
1.3.Kuzeybatı İran'ın (Azerbaycan'ın) Rüzgârları.....	15
1.4.Kuzeybatı İran'ın (Azerbaycan'ın) Su Kaynakları	15
1.4.1. Doğu Azerbaycan Nehirleri	16
1.4.2. Urmîye Gölü'ne Dökülen Nehirler	16
1.4.3. Batı Azerbaycan Nehirleri	16
1.5.Kuzeybatı İran'da Tebriz Şehrini Yeri, Sınırları ve Coğrafi Özellikleri	17
1.5.1. Tebriz Şehrini Tarihsel Gelişimi	18
1.5.2. Tebriz Şehri'nin Jeomorfolojik Özelliği.....	28
1.5.3. Tebriz'de İklim ve Bitki Örtüsü	29
1.5.4. Tebriz İsmini Anlamı.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

KUZEYBATI İRAN'IN TARİHİ

2.1. BÖLGENİN TARİH ÖNCESİ DURUMU	32
2.1.1. Paleolitik Çağ	32
2.1.2. Neolitik Çağ.....	35
2.1.3. Kalkolitik Çağ.....	37
2.1.4. Tunç Çağı	38
2.1.5. Demir Çağı	40
2.1.5.1. İran'da Demir Tekniğinin Kullanımı.....	47
2.1.5.1.1. İran Coğrafyasında Demir Madenleri.....	52
2.1.5.1.2. Demir Çağı'nda İran'da Madencilik.....	54
2.1.5.1.3. Demir Üretim Fırınları.....	55
2.1.5.1.4. Demiri Eritme İşlemleri.....	56
2.1.5.1.5. Çift Metal Malzemelerin Yapımı	58
2.1.5.1.6. Çelik Alaşımın Yapımı	59
2.1.6. İran'da Doğu Azerbaycan Kavimlerinin Kùltürleri ve Etkileri.....	60

2.1.6.1. İran Azerbaycan'ında Yaşayan Eski Kavimler.....	60
2.1.6.1.1. Lullubiler	61
2.1.6.1.2. Guttiler.....	61
2.1.6.2. İran Azerbaycan'ında Kurulmuş Eski Devletler.....	62
2.1.6.2.1. Urartu Devleti	62
2.1.6.2.2. Manna Devleti	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER

3.1. DOĞU AZERBAYCAN BÖLGESİNDE YAPILAN ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ.....	67
3.1.1. Gök Mescid.....	69
3.1.1.1. Gök Mescid Mezarlığı	73
3.1.1.2. Mezar Türleri	75
3.1.1.3. Gök Mescid Mezarlığından Ele Geçen Seramiklerin Sınıflandırması ve Tipolojisi (Grafik 1., 2., 3.) (Tablo 1.- 10.).....	75
3.1.1.4. Kap Kacakların Astar Rengi.....	75
3.1.1.5. Kap Kacakların Bezemesi.....	76
3.1.1.6. Kap Formları.....	76
3.1.1.7. Gagalı Kaplar	77
3.1.1.8. Sürahiler.....	78
3.1.1.9. Kâseler	79
3.1.1.10. Fincanlar	80
3.1.1.11. Tabaklar	80
3.1.1.12. Çömlekler	81
3.1.1.13. Meyvelikler veya Ayaklı Kaplar	81
3.1.1.14. Şişeler	81
3.1.1.15. Testiler	82
3.1.1.16. Kazanlar	82
3.1.1.17. Özel Formlu Kaplar	82
3.1.1.18. Gök Mescid'in Metalleri	85

3.1.1.18.1. Gök Mescid Mezarlığı'ndan Ele Geçen Metallerin Sınıflandırılması ve Tipolojisi	85
3.1.1.18.1.1. Takılar.....	86
3.1.1.18.1.2. İğneler.....	86
3.1.1.18.1.3. Küpeler	88
3.1.1.18.1.4. Pazubentler ve Bileklikler	88
3.1.1.18.1.5. Yüzükler	89
3.1.1.18.1.6. Boncuklar ve Süs Düğmeleri	89
3.1.1.18.1.7. Savaş Aletleri.....	89
3.1.1.18.1.8. Hançer.....	90
3.1.1.18.1.9. Mızrak Başı.....	90
3.1.1.18.1.10. Ok Başı	91
3.1.1.18.1.11. İş Aletleri	92
3.1.2. Yanık Tepe	92
3.1.2.1. Yanık Tepe'de Geç Kalkolitik Çağı'ndan Erken Tunç Çağı'na Geçiş.....	94
3.1.2.2. Yanık Tepe'nin Erken Tunç Çağı.....	96
3.1.2.3. Yanık Tepe'nin Erken I Tunç Çağı	97
3.1.2.3.1. Yanık Tepe'nin Erken I Tunç Çağı Çanak Çömlekeri	97
3.1.2.3.2. Yanık Tepe'nin Erken I Tunç Çağı'na Ait Gri Çanak Çömlek Kriterleri	97
3.1.2.3.3. Yanık Tepe Erken I Tunç Çağı En Pöpler Olan Kap Kacak Şekilleri.....	97
3.1.2.3.4. Yanık Tepe'nin Erken I Tunç Çağı Mimarisi.....	98
3.1.2.4. Yanık Tepe Erken II Tunç Çağı.....	101
3.1.2.4.1. Yanık Tepe Erken II Tunç Çağı Mimarisi.....	101
3.1.2.4.2. Yanık Tepe Erken II Tunç Çağı Gri Çanak Çömlekleri	101
3.1.3. Zolbin Tepesi.....	103
3.1.3.1. Zolbin Tepesi'nin Arkeolojik Açından İncelemesi	103
3.1.4. Değirmen Tepe	104
3.1.4.1. Değirmen Tepe'nin Arkeolojik Açından İncelemesi ve Kültürel	

Eserleri	104
3.1.5. Zarnak Tepe	105
3.1.5.1. İnsan Heykelcikleri	106
3.1.5.2. Hayvan Heykelcikleri	106
3.1.6. Toprak Kale Tepesi	107
3.1.7. Kül Tepe	108
3.1.8. Şiremin Tepe.....	110
3.1.8.1. Şiremin Tepesi'nin Önemi ve Geçmiş Dönem İncelemeleri	110
3.1.9. Hodaferin Bölgesinde Senger ve Larican Eski Mezarları	111
3.1.10. Larican'ın Eski Bölgesi	112
3.1.11. Tueli Mezar Bölgesi (Senger).....	112
3.1.12. Zerdhane	115
3.2. Urmiye Gölü'nün Doğu Bölgelerinde Obsidiyen Eserlerinin İncelenmesi	116
3.3. Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Demir Çağı Merkezler	117
3.3.1. Özerlik Tepe	117
3.3.2. Kale Elkaysi.....	118
3.3.3. Koşuh Kalahi (Koşuh Dağı)	118
3.3.4. Karaçorlu	118
3.3.5. Kül Tepe	119
3.3.6. Taşkara Kuzeyi	119
3.3.7. Koçbulağı.....	119
3.3.8. Akbulak Seyfettin	120
3.3.9. Çehregan	120
3.3.10. Saksı Tepe.....	121
3.3.11. Sıçan Tepesi (Taze Kent).....	121
3.3.12. Ganalar Üstü 1	122
3.3.13. Ganalar Üstü 2	122
3.3.14. Kız Kalesi	122
3.3.15. Derya Tepesi.....	123

3.3.16. Ortabulağı Tepesi	123
3.3.17. Kül Tepe	124
3.3.18. Sofal Tepe.....	124
3.3.19. Velincik Tepe	124
3.3.20. Sıçan Tepe	124
3.3.21. Diken Tepe	125
3.3.22. Tepe Nansa Dağı	125
3.3.23. Huri Kalesi.....	125
3.3.24. Jafar Abad Kurganları	126
3.3.25. Abillu Kurganları.....	127
DEĞERLENDİRME	129
SONUÇ.....	136
KAYNAKÇA	144
EKLER.....	159
EK 1: HARİTALAR	159
EK 2. FOTOĞRAFLAR	176
EK 3. PLANLAR.....	204
EK 4. TABLOLAR.....	209
EK 5. GRAFİKLER.....	231
EK 6. ÇİZİMLER	233
ÖZGEÇMİŞ.....	269

ÖZET

DOKTORA TEZİ

TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA TEBRİZ'İN ESKİÇAĞ TARİHİ

(BAŞLANGIÇTAN DEMİR ÇAĞI SONUNA KADAR)

Leyla ÇIRALI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

2020- XX+269 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Alparslan CEYLAN (Danışman)

Prof. Dr. Bahattin ÇELİK

Doç. Dr. Nezahat CEYLAN

Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL

Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

İran'ın, dünya üzerindeki coğrafi çeşitliliğinin yanı sıra geniş çöl alanları, doğudaki sıradağlardan Zagros ve Elbruz dağları bulunur. Coğrafi konumu dolayısıyla İran, Doğu ve Batı uygarlıklarının kesiştiği bir konumdadır.

Milattan önceki devirlerde bölgede oluşan ısınma ve kavisli alanlar gibi coğrafi faktörler nedeniyle, buralarda yer alan yerleşmeler yer yer insanlar, ılıman iklime sahip bölgelere taşınmışlardır. Böylelikle İran coğrafyasında ılıman yerler, yerel halklar tarafından yerleşim bölgesi olarak seçilmiştir. Tarihte Doğu Azerbaycan'da insanlar ilk olarak Urmiye Gölü'nün etrafındaki yerleri yerleşim bölgesi olarak seçmişlerdir.

Doğu Azerbaycan'ın Tebriz havzasında iki yüzü arkeolojik ve yirmiden fazla da gravür araştırması yapılmıştır. Doğu Azerbaycan'ın bir kültür mirası olan Tebriz havzasında arkeolojik araştırmalarda merkez kale, yerleşim yerleri ve diğer birçok mimari yapı keşfedilmiştir. Bu keşifler arkeolog Charles Brunei J.J Demorgan tarafından ortaya çıkarılmıştır. 1966, 1968, 1977 ve 1778'de Alman arkeolog heyeti Doğu Azerbaycan'daki arkeolojik araştırmaları yapmıştır.

Bu araştırmalar sonrasında Tahran Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü profesörleri tarafından gravürlerin araştırılması yapılmıştır. Tebriz Camisinde bulunan çömlekler, Doğu Azerbaycan Urmiye Gölü'ndeki buluntularla karşılaştırılmıştır.

Bu alışmada, Doğu Azerbaycan'ın Demir ağı'na ait yerleşimleri kronolojik olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte Kalkolitik ağı da incelenmiştir. Geç Kalkolitik ağın, İlk Tunç ağına geçişini anlayabilmek için, Kl'n Yanık st Kültürü'nn yaşadığı Kl Tepesi'ni ve Zarnak Tepesi incelenmeye alınmıştır. Ayrıca, Tebriz havzasında yapılan diğer araştırmalar incelenerek Bronz ağına ait kurganlar ve Tebriz Kalesinin mimari yapısı incelenmiştir.

Tebriz havzasının Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç çağlarının mimari özelliklerini ortaya çıkarmak için, Demir ağı'ndan Sasani Dönemi'ne kadar olan tarihi dönem üzerinde inceleme yapıldı.

Bu tezin, Eski Tebriz Havzası tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlayacağını ve bu konuyla ilgili yapılacak sonraki çalışmalar için kaynak olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar kelimeler: Tebriz Havzası, Kuzeybatı İran, Doğu Azerbaycan, Urmiye Gölü, Gök Mescid, Yanık Tepe

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

ANCIENT HISTORY OF TABRİZ IN THE LIGHT OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL DATA (FROM THE BEGINNING TO THE END OF THE IRON AGE)

Leyla ÇIRALI

Advisor: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
2020, Page: XX+269

Jury: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Advisor)

Prof. Dr. Bahattin ÇELİK

Assoc. Prof. Dr. Nezahat CEYLAN

Assoc. Prof. Dr. Oktay ÖZGÜL

Assoc. Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR

In addition of Iran's huge geographic variety in the world, it also has wide desert areas and the scattered mountains Zagros and Elbruz that are located in the center of east. Because of those natural causes we can prove the geographic location of the Eastern and Western civilization.

Before the birth of Jesus the settlements moving from there places because of the geographic factors like heat and parched areas, people move to areas with rainy and temperate climate. Places such as these were chosen by the peoples as housing zone. In history the people in East Azerbaijan choose the areas around the Urmia lake.

There have been nearly 200 investigations and more than 20 engravings investigations at the Tebriz basin. The Eastern Azerbaijan heritage culture discovered archaeological central castle, settlements and other architectural structures there. But the centrals that discovered are uncovered by foreign archaeologists Charles Brunei J.J Demorgan. In 1966, 1968, 1977 and 1778 the delegation of German archaeologist uncover the centrals in East Azerbaijan.

The engravings happened later by professors of the institute of Archeology, Tehran University. They compared the pottery that they Foundation in the mosque of Tebriz with the foundings in the East Anatolia Urmia lake. I tried to explain the iron age in a chronological perspective.

I collected the other settlements on the map that belong to the iron age of East Azerbaijan. I also take the late chalcolithic. To understand the transitioning of the late chalcolithic to early bronze age, I examined the kül top and the Zarnak top where the culture of yanık top Şaş lives. I revealed the kurganlar and the castle that belong to the bronze age using the researches of the Tebriz basin.

I've studied the iron age and the salsaniye periode to bring forth the route location of the Tebriz basin and the important paleolithic, neolithic, chalcolithic bronze. I'm convinced that this thesis will enlight the history of the old Tebriz basin and that it will be an example for further studies about this subject.

Key Words: Tabriz Basin, Northwestern Iran, East Azerbaijan, Urmiye Lake, Gök Masjid, Yanık Hill

KISALTMALAR

AFO:	Archiv für Orientforschung.
AY:	arka yüz
BK:	bakınız
BASOR:	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
DFB:	Her Mevsim Yağışlı Karasal İklim
DP:	Dipnot
ED:	Editör
FIG:	Şekil
KST:	Kazı Sonuçları Toplantısı
km:	Kilometre
LEV:	Levha
MÖ.:	Milattan Önce
MS.:	Milattan Sonra.
ÖY:	Ön yüz
RES:	Fotoğraf
VD:	ve devamı

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. İran'ın Genel Haritası	159
Harita 2. Metinlerde Adı Geçen Demir Çağ Merkezleri	160
Harita 3. İran Azerbaycan'ı ve Başlıca Arkeolojik Sit Alanları	161
Harita 4. Metinlerde Adı Geçen Demir Çağ Merkezleri	162
Harita 5. Doğu Azerbaycan'da Demir Çağı Yerleşim Yeri	163
Harita 6. Yanık Tepe	164
Harita 7. Kür- Aras Kültürü'nün Bölgelere Göre Dağılımı	165
Harita 8. İran'ın Kuzey Batısında Zarnak Tepe'nin Konumu	166
Harita 9. Kül Tepe'nin Çevre Bölgelerle Olan Coğrafi Görüntüsü	167
Harita 10. Doğu Azerbaycan'da Kür- Aras Kültürü'ne Ait Yerleşim Yerleri	168
Harita 11. Erken Tunç Çağı'nda Bölgelerin Dağılımı	169
Harita 12. Orta Tunç Çağı'nda Bölgelerin Dağılımı	170
Harita 13. Karaz Kültürü Yayılma Alanı	171
Harita 14. Urartu Yayılım Alanı	172
Harita 15. İran Doğu Azerbaycan Tunç Dönemi'ne Ait Bölgelerin Dağılım Alanları	173
Harita 16. Tebriz ve Çevresi	174
Harita 17. Matrakçı Nasuh'un Çizdiği Tebriz Haritası 1534 M	175

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1. Gök Mescid Deprem Sonrası Genel Görünüm	176
Fotoğraf 2. Gök Mescid Deprem Sonrası Giriş Kısımın Genel Görünümü	176
Fotoğraf 3. Gök Mescid Giriş Kısım	177
Fotoğraf 4. Gök Mescid Mezarlığı'ndan Hoker Tarzında Gömü	178
Fotoğraf 5. Gök Mescid Mezarlığı'ndan Hoker Tarzında Gömü	178
Fotoğraf 6. Gök Mescid Etrafı Taş veya Tuğlalarla At Nalı Şeklinde Yapılmış Mezarlar	179
Fotoğraf 7. Gök Mescid Demir Çağ Mezarları	179
Fotoğraf 8. Gök Mescid Gömü Hediyesi Olarak Bırakılan Çömlekler	180
Fotoğraf 9. Gök Mescid Mezar Seramikleri	180
Fotoğraf 10. Gök Mescid	181
Fotoğraf 11. Gök Mescid'ten Düz İğneler	181
Fotoğraf 12. Gök Mescid'ten Başlı Kubbeli İğnelikler	182
Fotoğraf 13. Gök Mescid'ten Tunçtan Sac İğneleri	182
Fotoğraf 14. Gök Mescid Tunçtan İğnelikler	183
Fotoğraf 15. Gök Mescid'in Koç Başlıklı Süsleme İğnelikleri	183
Fotoğraf 16. Gök Mescid'in 8 Şeklinde Tunçtan Küpesi	184
Fotoğraf 17. Gök Mescid'in Tunçtan Pazubenti	184
Fotoğraf 18. Gök Mescid'in Kapalı Şeklinde Olan Demir Bilekliği	185
Fotoğraf 19. Gök Mescid'in Tunçtan Pazubentleri	185
Fotoğraf 20. Gök Mescid'in Süs Boncukları	186
Fotoğraf 21. Gök Mescid'te Tunçtan Düğmeler	186
Fotoğraf 22. Gök Mescid'in İslami Döneme Ait Altın Pazubent	187

Fotoğraf 23. Kül Tepe	187
Fotoğraf 24. Huri Kalesi	188
Fotoğraf 25. Velincik Tepe	188
Fotoğraf 26. Derya Tepesi	189
Fotoğraf 27. Diken Tepe	189
Fotoğraf 28. Ortabulağı Tepesi	190
Fotoğraf 29. Yanık Tepe 4B Mimari Katmanı	190
Fotoğraf 30. Zolbin Tepesi	191
Fotoğraf 31. Zarnak Tepe Batı Yönünden Görünüşü	191
Fotoğraf 32. Daire Planlı Mimari Örneği El Açmasında Tepe Zarnak'da ve Heykelciklerin Bulunduğu Alan	192
Fotoğraf 33. Tepe Zarnak'ın Yarım Portreli İnsan Heykelciği	192
Fotoğraf 34. Tepe Zarnak'ta Hayvan Heykelciği	193
Fotoğraf 35. Toprak Kale Tepesi'nde Hayvan Heykelciği	193
Fotoğraf 36. Toprak Kale Tepesi'ne Ait Uzaktan Bir Görüntü	194
Fotoğraf 37. Kül Tepe'nin Görüntüsü	194
Fotoğraf 38. Kül Tepe'de I, II Açmasındaki Kür- Aras II ve III Dönemine Ait Mimari Eserler	195
Fotoğraf 39. Kül Tepe'de Bulunan Hayvan Heykelciği	195
Fotoğraf 40. Kül Tepe'de Silindir Şeklindeki Mühür	196
Fotoğraf 41. Hodaferin Köprüleri ve Aras Nehri'nin Genel Görüntüsü	197
Fotoğraf 42. Hodaferin Bölgesinde Kurgan 1 Taş Yapısının Genel Görüntüsü	197
Fotoğraf 43. Hodaferin Bölgesinde Kurgan 1 Ölü Gömme Şeklinden Genel Bir Görüntü	198

Fotoğraf 44. Hodaferin Bölgesinde Kurgan 2 Ölü Gömme Şeklinden Genel Bir Görüntü	199
Fotoğraf 45. Hodaferin Bölgesindeki Kurgan 4 Ölü Gömme Şeklinden Genel Bir Görüntü	199
Fotoğraf 46. Hodaferin Bölgesinde Kurgan 1’de Çanak Çömlek Buluntusu	200
Fotoğraf 47. Zerdhanenin Kurgan Dağılımından Genel Görüntü	200
Fotoğraf 48. Abillu Bölgesinde Kurgan Çalışmasından Bir Görüntü	201
Fotoğraf 49. Zarnak Tepe B Açması	201
Fotoğraf 50. Zarnak Tepede Kazı Çalışması	.202
Fotoğraf 51. Tebriz Şehri Görüntüsü	.202
Fotoğraf 52. El Gölü (İl Gölü)	203
Fotoğraf 53. Şairler Mezarlığı	203

PLANLAR DİZİNİ

Planlar 1. Gök Mescid Mezarlığının Planı	204
Planlar 2. Yanık Tepe'nin 4B Mimari Katmanı	205
Planlar 3. Değirmen Tepe Topoğrafik Planı	206
Planlar 4. Kül Tepe'nin Topoğrafik Planı.	207
Planlar 5. Zerdhane Bölgesindeki Tepelerin Konumu ve Kurganların Birbirine Göre Dağılımı	208

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Gagalı Kapların Karşılaştırılması	209
Tablo 2. Sürâhilerin Karşılaştırılması	210
Tablo 3. Kâselerin Karşılaştırılması	211
Tablo 4. Fincanların Karşılaştırılması	212
Tablo 5. Tabakların Karşılaştırılması	212
Tablo 6. Çömleklerin Karşılaştırılması	213
Tablo 7. Şişelerin Karşılaştırılması	214
Tablo 8. Testilerin Karşılaştırılması	215
Tablo 9. Meyveliklerin Karşılaştırılması	216
Tablo 10. Tepe Zarnak'ta Bulunan Heykelcik Dağılımı	224
Tablo 11. Urmiye Gölü'nün Doğusunda Obsidiyen Olan Bölgeler	225
Tablo 12. Urmiye Gölü'nün Doğusunda Obsidiyen Olan Bölgeler	226
Tablo 13. Hasanlu ve Dinha Tepe'de Göreceli Kronoloji	230

GRAFİK DİZİNİ

Grafik 1. Mal Gruplarının Birbirlerine Göre Oranı	231
Grafik 2. Kap Formlarının Birbirlerine Göre Oranı	231
Grafik 3. Kap Formlarının Birbirlerine Göre Oranı	232

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1. Gök Mescid Kâseleri	233
Çizim 2. Gök Mescid Kâseleri	234
Çizim 3. Gök Mescid Kâseleri	235
Çizim 4. Gök Mescid Kâseleri	236
Çizim 5. Gök Mescid Fincan ve Kâseleri	237
Çizim 6. Gök Mescid Kâseleri	237
Çizim 7. Gök Mescid Kâseleri	238
Çizim 8. Gök Mescid Kâseleri	239
Çizim 9. Gök Mescid Kâseleri	240
Çizim 10. Gök Mescid Kâseleri	241
Çizim 11. Gök Mescid Kâseleri	242
Çizim 12. Gök Mescid Köprülü Gagalı Kaplar	243
Çizim 13. Gök Mescid Köprülü ve Köprüsüz Gagalı Kaplar	244
Çizim 14. Gök Mescid Köprülü ve Köprüsüz Gagalı Kaplar	245
Çizim 15. Gök Mescid Köprülü ve Köprüsüz Gagalı Kaplar	246
Çizim 16. Gök Mescid Köprülü ve Köprüsüz Gagalı Kaplar	247

Çizim 17. Gök Mescid Sürahi ve Testiler	248
Çizim 18. Gök Mescid Çömlekler	249
Çizim 19. Gök Mescid Fincan ve Testiler	250
Çizim 20. Gök Mescid Kazanlar, Şişeler ve Çömlekler	251
Çizim 21. Gök Mescid Şişeler	252
Çizim 22. Gök Mescid Şişeler	253
Çizim 23. Gök Mescid Kazanlar ve Şişeler	254
Çizim 24. Gök Mescid Şişeler	255
Çizim 25. Gök Mescid Meyvelikler	256
Çizim 26. Gök Mescid Ayaklı Tabaklar	257
Çizim 27. Gök Mescid Özel Formlu Kaplar	258
Çizim 28. Gök Mescid Özel Formlu Kaplar	259
Çizim 29. Gök Mescid Özel Formlu Kaplar	260
Çizim 30. Tunçtan Yapılan İğnelikler	261
Çizim 31. Gök Mescid'in İğne ve İğnelikleri	262
Çizim 32. Yanık Tepe'de Orta ve Küçük Testiler	263
Çizim 33. Yanık Tepe'de Varil Şeklinde Testiler	264
Çizim 34. Yanık Tepe'de Ağız Kısmı Enli ve Dışa Dönük Derin Kâseler	265
Çizim 35. Büyük Depo Arneleri	266
Çizim 36. Tabanı Düz Mutfak Kap Kacakları ve İki Kulplu Olan Nahçıvan Kulplu Kazanlar	267
Çizim 37. Yanık Tepe'de İnsan Heykelciği	268

ÖNSÖZ

Arkeoloji bilimi, şüphesiz günümüz çağında kültürel ve bilimsel bir görev üstlenmiştir. Arkeoloji, insanın tarihteki gelişimini, geçmişten günümüze kadar gelmiş olan her türlü maddi ve manevi izlerini ortaya çıkarmıştır. Yaklaşık yüz yılda ortaya çıkan arkeoloji genellikle Ortadoğu bölgesinde özellikle İran, Türkiye, Mezopotamya’da çığır açmıştır. Çünkü adı geçen yerler uygarlığının izlerini barındıran yerlerdir. Arkeologlar her türlü zorlu şartlar altında üstün bir çaba ile dönemlerin ve yüzyılların karanlıklarına nüfuz edip, toprağın damarına inip, harabe tapınak ve sarayları çok sayıda taçlı ve taşsız eserleri gün yüzüne çıkarmışlardır. Yapılan tüm uğraşlar insanlık tarihinin gerçek yüzünü ortaya çıkarma da önemli bir basamak olmuştur.

İran’ın Tebriz havzasının zorlu coğrafi şartlarına rağmen, bölgede gerçekleştirmiş olduğu bilimsel çalışmalar ile bizlere rehberlik eden, bugünlere gelmemizde çok büyük emeği ve katkısı bulunan, manevi desteğini esirgemeyen, her yönüyle örnek aldığım saygı değer danışman hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN’a sonsuz teşekkür ederim. Erzurum’da bulunduğum eğitim hayatım boyunca hiçbir zaman desteğini esirgemeyen ve Erzurum’da bana gurbeti hissettirmeyen Doç. Dr. Nezahat CEYLAN hocama şükranlarımı sunarım. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI ve Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL’e ve tüm ekip arkadaşlarıma sonsuz teşekkürlerimi bildiririm. Kıymetli hocalarım Doç. Dr. Akın BİNGÖL, Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR, Dr. Öğr. Üye. Mustafa KARAGEÇİ, doktora öğrencisi İsak KÜÇÜKYILDIZ ve doktora öğrencisi Uğur KARCIOĞLU’na teşekkürü borç bilirim. Ayrıca İran Tebriz Kültür Mirasındaki arşiv incelemesinde, yüzey ve kazı araştırmalarında, Dinha Tepe, Yanık Tepe, Hasanlu, Haftavan Tepe’de her türlü yardım ve destekleri bulunan Tebriz Kültür Mirası Müdür Yardımcısı Muhammed FATHİ’ye, Hüseyin İSMAİLİ’ye, Muhammed FEİZKHAH’a, Cevad JALEHAGDAM’a ve Urmiye Kültür Miras çalışanı Davud FERAZİ’ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmalarım sırasında, yoğun iş şartlarına rağmen zaman ayırıp tüm fedakârlığını ortaya koyarak destek olduğu için eşim Günhan ÇIRALI’ya da saygıyla şükranlarımı sunarım. Bu tezi tamamlamamı en çok isteyen merhum annem Firuze ve babam Hamid JALALİ’nin ruhlarına hediye ediyorum.

Erzurum- 2020

Leyla ÇIRALI

GİRİŞ

I. KONUNUN NİTELİĞİ, AMACI VE ÖNEMİ

Araştırma sahamız olan Tebriz havzasında, II. Dünya Savaşı'nın bitiminden, İran İslam Devrimi'ne kadar (1950-1978), yabancı arkeologların kazı araştırmaları ile Tebriz Kültür Mirası tarafından yapılan son yirmi seneyi kapsayan kazı ve yüzey araştırmaları yapılmıştır.

Son olarak Danti'nin yeni kronolojik önerisi doğrultusunda Tebriz merkezinde bulunan çalışma sahasındaki Gök Mescid Mezarlığında elde edilen seramikler form ve teknik özellikleri açısından incelenip ayrıntılı bir katalog şeklinde ortaya konulmuştur. Söz konusu seramikler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, bu malzemenin kronolojik sınırları çizilmiş, Urmiye Gölü'nün batı kısımları ile kültürel olan ilişkileri irdelenmiştir.

Özellikle yakın veya kültürel ilişkilerin görüldüğü bölgelerdeki aynı dönem çanak çömlekleri hem ayrıntılı bir şekilde hem de görsel olarak tablolar halinde sunulmuştur. Böylelikle sağlıklı bir karşılaştırma yapma olanağı sağlanmıştır. Yine bu çerçevede yakın bölgelerde aynı türden çanak çömleğin bulunduğu merkezlerin kronolojisi ile Doğu Anadolu Bölgesindeki kronolojik veriler karşılaştırılmıştır.

Tebriz'in çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalarının ışığında bölgenin Eski Çağ tarihi yeniden ele alınmıştır. Tebriz havzası olmak üzere İran'da bugüne dek yapılan arkeolojik çalışmalar yeterli değildir. Bu nedenle bu araştırma, bir nebze olsa bu alandaki eksiklikleri işaret edeceğinden önem arz etmektedir.

II. UYGULANAN YÖNTEM VE KULLANILAN TERİMLER

Tezin konusu, kapsamı ve amaçları doğrultusunda arkeoloji verilerin toplanması, elde edilen verilerin karşılaştırılması sistematik bakış açısıyla değerlendirilmesi, temel araştırma yöntemini oluşturmaktadır.

Tez konusu belirlendikten sonra bu amaçla ilk olarak Tahran'da Tarbiyat Modares Üniversitesine gidilerek Gök Mescid (Masjed-e Kabūd) alanının kazı raporları toplandı.

Ardından, Tebriz Kültür Mirası, Gök Mescit mek nı, Doğu Azerbaycan'ın Demir Döneminin Müzesi, Azerbaycan Müzesi, Tarbiyat Modares  niversitesi, son olarak da Yahya Zek  Kültür Mirasına ait kütüphanelere gidilerek kaynak taraması yapıldı.

Üç ay süren Zarnak Tepesi kazı çalışma faaliyetlerine iki ay boyunca katılım sağlandı. Ahar bölgesindeki Kurgan kazılarına birkaç gün katılarak incelemeler yapıldı. Bu araştırma ve incelemelerden faydalanılarak literatür çalışmalarına şekil verildi.

Tez  alışması dört ana bölümden meydana gelmektedir:

Birinci bölümde; İran coğrafyasının genel özelliği ele alındı.

 kinci bölümde; Kuzeybatı İran'ın kültürel geçmişine kısa bir bakış yapıldı.

   nc  bölümde; Doğu Azerbaycan bölgesinde yapılan araştırmaların arkeolojik geçmişi incelendi. Bu bölümde Doğu Azerbaycan'da yapılan kazı araştırmaları ile detaylı bilgilerle arkeoloji alanına ve bu alanın ilgililerine katkı sunulmaya çalışıldı.

Bölgelerin  nemi anlatılarak ileri yıllarda gerçekleştirilecek olan bilimsel incelemelerin devamı sağlanılmaya çalışıldı. Ayrıca bu bölgelerin, İran'ın Kuzey Batısı ile Doğu Anadolu'daki günümüz yerleşkeleri arasındaki kültürel bağlantısı aydınlatılmaya ve tarihi dönemlerinin karanlık noktaları açığa çıkarılmaya çalışıldı. Bu çalışmanın, arkeoloji incelemelerinde çanak çömleğin yeri ve önemini esas alarak ileride arkeologların, araştırmacıların ve arkeoloji  ğrencilerinin kültürel miras ile ilgili yapacakları incelemeler için kaynak niteliği taşıması hedeflendi.

III. İLGİLİ ARAşTIRMALAR

Bölge ile ilgili en eski  alışmalar, Ermeni tarihçiler Vardan (14.yy.), Byzance Faust (5.yy.), Asulik (11.yy.); coğrafyacılar Yakut Hamavi, Hamdullah Mostufi Kazvini (1340 M),  bn-i Hugul,  bn-i Betute (1304-1376 M), Mohammad Carir Tabari; seyyah ve coğrafi keşif i  bn-i Khordadbeh (1322 M) tarafından yapılmıştır. Yabancı seyyahlardan Marco Polo ve Ruy Conzales de Clavijo da seyahatnamelerinde Tebriz'i anlatmıştır.

Yazar ve seyyahlar Tebriz'in temelini İslamiyet'ten sonraya dayandırmışlardır. Gök Mescid ve çevresinde yapılan kazıların geçmişi Demir  ağ'a ait olduğu tespit

edilmiştir. Tebriz’e 31 km mesafede bulunan Yanık Tepe Neolitik Dönemde yerleşim bölgesi olmuştur. Tebriz’in gerçek tarihini gün yüzüne çıkarmak için daha çok kazı çalışması yapılmasına ihtiyaç vardır.

Türkiye’de İran ile ilgili az sayıda arkeolojik ve bilimsel araştırma yapılmıştır. Zafer Derin (1993) tarafından hazırlanan “Demir Çağ’ında Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Gelenekleri” adlı doktora tezi; Nezahat Ceylan (2015) tarafından hazırlanan “Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri” adlı doktora tezi bu araştırmalara örnek gösterilebilir.

Kuzeybatı İran’da özellikle Tebriz havzasında yapılan kazılar daha çok C. Burney, A. R. Nobari, B. Omrani, K. A. D. Niknami, A. Ç. Amirhiz tarafından yapılmıştır. Bu kazılar, Tebriz ile havzasının gerçek tarihini gün ışığına çıkarmıştır. Ayrıca yapılan bu araştırmaları İran’da Mehnaz Salihi ve Leyla Kenani yüksek lisans tezinde çalışmışlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN COĞRAFİ DURUMU

1.1. BÖLGENİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Ekvator'un kuzeyinde yer alan İran, 51° 56' 01" enlemi ile 32° 51' 35" boylamında yer almaktadır. Bölgelere göre yükseltisi farklıdır. Farklı bir görüntü oluşturan kuzey sınırı, Kepek Dağı eninde, Hazar Denizi'nin güneyine ve Aras Nehri'ne doğru uzanmıştır. Güney sınırı ise Umman Denizi ve Basra Körfezine dayanır. Batı sınırını, Irak ve Türkiye oluşturur. 1.648.195 km² yüzölçümüne sahip olup kuzeybatıdan güneybatıya 1300 km ve en uzun hattı kuzeybatıdan güneydoğuya kadar 2300 km'dir¹.

Jeolojik devirler içinde İran platosu, birçok değişikliğe uğramıştır. Dağ hareketlerinin neticesinde İran platosunun şekli değişmiştir. Platonun bazı kısımları su altından yüzeye çıkarken bazıları da sular altında kalmıştır. İran platosu, Arabistan platformunun devamıdır. Muhtemelen 620-700 milyar yıl önce Bakalian katmanlaşma etkisiyle ortaya çıkmıştır. Alüvyonlaşma bu dönemin etkisiyle çok yavaş ilerlemiştir. Dikey hareketler alüvyon katmanlaşmayı etkilemiştir. Çok uzun süren erozyon dönemi ile Üst Terias Döneminde çok önemli ve biçimlendirici hareketler ortaya çıkmıştır. Bu sebeple İran'ın günümüzdeki şeklinin temelleri oluşmuştur. Volkanik faaliyetlerin III. Jeolojik Dönem başlarında metamorfoz olayları Alp'in bir bütün olarak katmanlarına etkisi ilk devrindeki hareketlerinde çok sert olmuştur. İran coğrafyasının geniş bir kısmında volkanik taşlar bulunmaktadır. Böylelikle başkalaşım taşları meydana çıkmıştır. Jeolojik araştırmalar sonucunda bu bulgular elde edilmiştir. Elburz ve Zagros bölgesine göre:

1. İran'ın merkezî kısmı yapısal şekli bakımından çok sert bir harekete uğramıştır. Katmanlaşma ve metamorfozlar bu bölgede daha çoktur. Bu değişimlerin önünde dayanıklı kalan sadece Deşt-i Lut olarak anılan Büyük Lut Çölü'dür.

¹ Petrof, 1958, 218; Ceylan, A. – Ceylan, N., 2016: 12; Günaşdı-Özgül, 2016: 218.

2. Stratigrafi özellikleri bakımından İran merkezi, Elburz dağlarının büyük bir kısmıyla benzerlik göstermektedir.

3. İran platosu, Erken Prekambriyen ve I. Jeolojik Zaman'da oluşmuştur.

4. Metamorfozlar ve başkalaşıma uğramayan değişmiş taşlar, Kambriyen Devirleri'nden önceki dönemlere aittir².

İran coğrafyasının belirli bazı bölümleri hariç olmak üzere büyük bir kısmı kurak olup yağmur alan bölgeler çok azdır. Ancak yüksek enlemsel özellikleri bakımından çok soğuk ve yağışlı bir iklim özelliğine sahip değildir. Bazı bölgelerin çok soğuk olmasının nedeni deniz seviyesine göre oldukça yüksekte yer almasıdır. Hazar Denizi kıyıları 37⁰ kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Ilıman bir havaya sahip olmasının nedeni ise denize yakın olmasındandır. Elburz ve Zagros dağlarının yükseltilerinin değişikliği nedeniyle yağmur az olmaktadır. Soğuk kışlar çok sık görülmemektedir. Denizden gelen nem, Elburz ve Zagros dağlarında yoğunlaşıp yağmur olarak yeryüzüne düşer. Kar oluşumunun yanı sıra yağmurun da etkisiyle akıntı oluşmaktadır³.

Ortalama 25-30 cm yağış miktarının olduğu İran'da, Asya kıtasının ortalama yağış miktarından 1/2, dünyanın ise ortalama yağış miktarından 1/3 azdır. Her yerde aynı olmayıp kuzey ve batı kısımlarında yağışın daha fazla olduğu görülmektedir. Birçok bölgede ortalama yağış miktarı 150 cm'yi bulurken örneğin Mircave ve Zabol'de ortalama 50 cm gibidir. Yağışın az olması nedeniyle kuraklık fazladır. Sulak olmayan arazilerde tarım yapılmaktadır. Yaklaşık 2/3 arazi sulak olmayıp, kalan kısmı sulaktır.

Yükseklik ve alçaklık farklılıklarının yanı sıra (28-6000 m) farklı iklimlerin yaşanması, bol yağış yanında çok az yağış alan alanların olması, sık ormanlık alanlar ile bitki çeşitliliği ve çöllerin bulunması nedeniyle İran'da, farklı toprak çeşitliliği oluşmuştur.

Arazilerin büyük bir kısmı kum ve tuzlu, kireçli sıvı şeklinde olup yalnızca Elburz'un batı kısmının toprakları kahverengi ve siyah renklidir⁴. Bu bölgedeki

² Bedii, 1991: 1.

³ Bedii, 1991: 39; Özey, 2012:142.

⁴ Ceylan, N, 2015a: 183.

toprakların verimli olma sebebine bakıldığında nem olduğu hemen görülür. Toprak türünün kuraklığı artırma sebebine gelince yağış sonrası topraktaki sıvı hemen absorbe olur yani yer üzerinde nem görülmez dolayısıyla hemen buharlaşma olur. Bu sebepten tuzlu ve kumlu yerlerde bitki görmek zordur. Hava, su ve toprak çeşitliliğinden dolayı ekimlerin ve hasat alma dönemlerinin yöreden yöreye değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Azerbaycan’da nisan ayında başlayan hasat dönemi eylül ayına kadar sürmektedir.

Güneyde hasat yapılırken bazı yerlerde henüz filizlenmeler görülebilmektedir⁵.

Özellikle kışın ılıman olduğu çukur alanlarda, sıcaklık ve nemin etkisiyle bazı kış bitkilerinin bile yeşillendiği görülür. Bahar yağmurlarından sonra sıcak bölgelerde ise yeşil bitki artık görülmemektedir. Dolayısıyla bu alanlarda toprak ve bitkilerin kuruduğu görülür. Diğer bölgelerde ise durum tam tersinedir. Sebebine gelince coğrafi etkenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Otluk ve çayırılık alanlarının bol olmasıyla yaylacılık İran’da gelişmiştir. Yükselti bolluğu nedeniyle çok az düzlükler vardır. Örnek olarak Basra Körfezi (Huzistan düzlükleri), Hazar Denizi kıyıları ve ırmakların çevrelerini sayabiliriz. Alüvyonlarla oluşan Karun düzlüğü diğer alanlara göre daha verimlidir. Özellikle Hindistan cevizi, hurma ve muz bu bölgede yetiştirilmektedir. Bu bölgeye “Küçük Hindistan” denilmektedir⁶.

İran coğrafyasının eskiden okyanuslara yakın ve verimli topraklarının olması nedeniyle ekonomisinin oldukça geliştiği görülmektedir. Karun düzlüğü, Fırat, Nil, Dicle, Ganj ve Huangho gelişmişlik sıralamalarında sayılabilir. Huzistan bölgesinde bulunan petrolün ihracı gibi kuvvetli nedenlerden dolayı sanayide diğer bölgelerden daha önemli bir yere sahiptir.

İrmak kenarları, Huzistan düzlüğündeki ve Hazar Denizi’nin kıyısındaki alanlardaki gibi, ekonomisi güçlü yerlerdir. Elektrik üretimi için hidroelektrik santralleri kuruludur. Alüvyonların olması nedeniyle topraklar verimlidir ve tarıma uygundur. En bilinen ovalar, Azerbaycan, Pers, Horasan ve Kirman ovalarıdır. Kaşan, Kazvin, Yezd

⁵ Bedii, 1991: 40.

⁶ Ceylan, 2015:10.

ve Veramin Ovası dağlık ve çöllük bölgeler arasındaki yerlerdendir. Bölge halkı her türlü ekim ve sonrasındaki hasat için bu toprağı kullanmaktadır. Ekonomik faaliyetlerde ilk olarak tarıma, daha sonra hayvancılığa öncelik verildiğı görölmektedir. İran arazisi yüzdelik dilimlere ayrıldığında %10'luk bir alanın ekilip-biçilen, %40'lık alanın meralardan, %15'lik alanının ormanlardan ve %35'lik alanın da çöllerden oluştuğı söylenebilir⁷.

Hazar Denizi kıyılarında hava yumuşak, yağışlı ve ılıktır. Alüvyon tabakası nedeniyle çok verimli bir araziye sahiptir. Geniş pamuk tarlaları, pirinç tarlaları, çay tarlaları, turunçgiller ve sık ormanlar, burada yer almaktadır. Pirinç ekiminde Gilan ilk sırada, Mazenderan ise ikinci sırada gelmektedir. Hazar Denizi kıyılarında İran'ın %90'lık paya sahip olduğu pirinç ekimi yapılmaktadır. Yine %72'lik bir pay ile pamuk başı çekmektedir. Petrolden sonraki en büyük ihrac kalemi olarak pamuk görölmektedir. Bunu takip eden ürünlerin ihracında keten, kenevir, tütün, turunçgiller ve çay gibi ürünler sayılabilir. Çay ekimi, Lahican'dan sonra Astara Limanı ve Mazenderan kıyıları gibi alanlarda üretilen ve popüler olan ürünlerdir⁸.

Pirincin çok az ekildiğı bu alanda ürünlerin büyük bir çoğunluğunu arpa ve buğday oluşturmaktadır. Görünüşe göre yeşillik olan bölgede rutubet ve yağış fazlası bulunmaktadır. Bu nedenle çıplak bölgeler çok azdır. Sehend, Bozkuş, Mogan ovaları, Savalan yamaçlarında Marand ve Merağa şehirlerine kadar aralıklı olarak Karadağ ormanları ve meralar görülebilmektedir. Ortalama iki milyon hektar ekim alanına sahip Doğı Azerbaycan'da, %77 oranında sulu ekim yapılmaktadır. Yaklaşık yarım milyon hektar alan ise ormanlık alanı oluşturmakta ve bu alan Halhal, Erdebil ve Arasbaran ormanlarını kapsamaktadır. Bitki örtüsü sıklığı açısından ilk olarak, Hazar Denizi kıyıları, Luristan, Kirmanşah ve Azerbaycan gelmektedir. Azerbaycan, otlakların ve meraların bol olması nedeniyle İran'da hayvancılığın merkezi olarak görölmektedir. İran'ın kuzeybatısı olan Batı Azerbaycan'da %0,015 oranında pamuk ekilmektedir. Tütün ekiminin de popüler olduğu Batı Azerbaycan, tütün ekiminde birinci sırada, Gilan ise ikinci sırada yer almaktadır.

⁷ Bedii, 1991: 40; Ceylan N., 2016: 17.

⁸ Perfereç, 2007:7.

Yüksek platolardan oluşan Azerbaycan, 105.952 km² yüzölçümüne sahiptir. Azerbaycan, Arasbaran ve Kaflankuh ile Savalan'ın sönmüş volkaniklerinden oluşur ve yüksek platolara sahiptir. En çukur alanı Urmiye Gölü olup deniz seviyesinden 1200 m kadar yüksektedir. "Urmiye Gölü" etrafındaki yükseltilerde buraya akmakta ve en önemli nehri "Acıçay" olup Tebriz'den geçmektedir⁹.

1.1.1. Kuzeybatı İran

İran'ın kuzeybatısını Azerbaycan platosu oluşturur. Kuzeybatıdan Ağrı Dağı'nın karla kaplı yüksek sıradağları onun duvarlarını oluşturmaktadır. Kuzetbatı İran'ın sınırını batıdan Urmiye Gölü, güneyden Sehend Dağı, doğudan Kaflanti Dağı, kuzeydoğuda Savalan ve Bozkuş dağları (kuzeydoğuda) ve Arasbaran'ın (Karadağ) düzensiz dağınık sıradağları ile Koşa Dağı oluşturmaktadır. Ülkenin kuzeybatısında siyasi ve doğal sınırı Taliş dağlarının doğusunda, Aras Nehri'nin kuzeyinde, batıya doğru Batı Azerbaycan'ın büyük dağları Ağrı Dağı'ndan başlayarak güney bölgesine doğru iner. Türkiye'ye dayanınca bu dağlar artık sınır oluşturmaktadır¹⁰.

Kuzeybatı İran, III. Jeolojik Dönem'de okyanuslarla kaplıydı ve Thetis ismiyle adlandırılıyordu. II., III. ve IV. dönemleri kapsayan büyük değişiklikler Senozoik Devir'de oluşmuştur. Yer kabuğundaki yoğun volkanik faaliyetler ve yükselmelerle oluşan Sehend, Savalan, Zagros, Kafkas ve Azerbaycan'ın diğer dağlarını oluşturmaktadır. İran platosu ile birlikte onun içinde Azerbaycan platosu, son şeklini almıştır¹¹.

Azerbaycan platosunda yerleşim açısından iki etki alanı vardır. Birincisi Doğu Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki Mogan Ovası; diğeri kuzeybatıda yer alan Çaldıran Ovası ve Kotur Deresi'dir.

1.1.1.1. Kuzeybatı İran'ın Fiziki Coğrafyası

Azerbaycan'ın engebeli özelliği, jeolojik ve morfolojik yapısı sebebiyle bölgeye

⁹ Bedii, 1991: 84.

¹⁰ Bedii, 1991: 1.

¹¹ Reisnia, 1989: 1.

özel bir görünüm vermiştir. Bu özelliğinde yüksek dağlar, düz ve çukur yerler ile ovalar etkili olmuştur.

Genel olarak Azerbaycan platosu, Kafkas sıradağlarının özellikle Ermenistan, Nahçıvan ve Türkiye sınırlarındaki Ağrı Dağı'nın bir devamıdır; bu plato Azerbaycan'da kuzey, güney ve merkezi olarak üç bölüme ayrılmaktadır. Azerbaycan, güzergâh açısından fay hatları üzerinde yer almaktadır¹².

Azerbaycan dağları beş bölümde ele alınmaktadır:

1. Büyük Ağrı Türkiye'den başlayıp Taliş dağlarıyla kuzeyin sıradağlarını oluşturmaktadır. En önemli sıradağ ise Karadağ dağlarıdır.
2. Küçük Ağrı Türkiye'den başlayarak güneydoğudan Mekran dağlarına kadar devam eder ve Zagros ya da batı sıradağlarını oluşturur.
3. Savalan'ın güney eteklerine sıralanan merkezî sıradağlar olarak geçen Bozguş ve Sehend'dir.
4. Tebriz'in kuzeydoğusundan Erdebil'e dek uzanan Koşa Dağ ve Savalan'dır.
5. Kafankuh ve Taht-ı Süleyman, güney yönünün sıradağları olup merkezî sıradağların ve Zagros sıradağlarının arasındadır.

Bu dağların sıralanış biçimi doğu-batı ya da kuzeybatı-güneydoğu yönündedir¹³.

Yükseltilerini daha iyi anlayabilmek için Azerbaycan doğu ve batı şeklinde ikiye ayırmak gerekmektedir.

Doğu Azerbaycan kuzeyden; Aras Nehri, Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan ve Nahçıvan eyaletiyle, batıdan; Batı Azerbaycan bölgesi ve Urmiye Gölü'yle, güneyden; Zencan bölgesi ve Batı Azerbaycan bölgesiyle, doğudan ise; Erdebil bölgesiyle sınırlanmaktadır. Doğu Azerbaycan İran'ın en önemli eyaletidir ve merkezi şehri Tebriz'dir. En önemli şehirleri Merağa, Merend, Miyana ve Ahar'dır¹⁴.

Doğu Azerbaycan bölgesi 36° 39' 50" boylamında ve 44° 48' 55" enlemindedir.

¹² Hamaçi, 1991: 396.

¹³ Reisnia, 1989: 9.

¹⁴ Hamaçi, 1991: 17-19.

Genişlik alanı 45650 km² (Harita 10) batı sıradağlarının uzunluğu 650 km²'dir. Bu dağlar ülkenin batısında yirmi beş nehirle çevrenmekte ve yüzlerce çeşme ile beslenmektedir¹⁵.

1.1.2. Doğu Azerbaycan Dağları

Azerbaycan platosunun doğusunda Doğu Azerbaycan eyaleti yer almaktadır. İran platosunun bir kısmını oluşturan Azerbaycan platosu, Mezopotamya, Hazar ve Kafkas bölgesi üçgeninde yer almaktadır. Azerbaycan platosunun %71'i göller ve dağlardan oluşmaktadır¹⁶.

Büyük fay hatlarının bulunduğu bu bölgede meraların ve otlaklıkların çoğunluğu dağ eteklerindedir. Ayrıca zengin madenlere sahip dağları bulunmaktadır¹⁷.

Doğu Azerbaycan'a ait engebeli araziler üç şekilde oluşmuştur:

1.1.2.1. Kuzey Dağları

1. Karadağ (Arasbaran): Karadağ, 220 km uzunluğundadır. İran-Türkiye sınırından doğuda Taliş dağlarına kadar devam etmektedir. Karadağ'ın eni 30-65 km arasında değişmektedir. Azerbaycan Cumhuriyetindeki Karabağ dağlarının devamı konumundadır. Bu iki sıradağ Aras Nehri ile birbirinden ayrılmaktadır.

Mişo Dağ ve Merv Dağı: Urmiye Gölü'nün kuzeyinde doğu yönünde sıralanan bu dağlar Karadağ yüksekliğinde ve güneybatıdaki Marand şehri ile sıralanmıştır. 3155 m yüksekliği onun en yüksek doruk noktası olup Elemdar'dadır. Tebriz Merend sıra dağlarının yolunda ve "Yam Boğazı" kuzeydoğu eteğinde yer almıştır.

1.1.2.2. Doğu Dağları

1. Taliş dağları: Kuzey ve güney yönünde sıralanmış ve sınırını da Doğu Azerbaycan ile Hazar Denizi belirlemiştir. Taliş Dağı Hazar Denizi'nin ılımanlaştırıcı

¹⁵ Niknami ve Kazım Pur, 2011: 81.

¹⁶ Ceylan, 2015:15

¹⁷ Efşar, 1990: 13.

iklimsel etkisini indirgemektedir. Erdebil'in doğusunda bulunan 2750 m yükseklik bu dağın doruk noktasını oluşturmaktadır. Gerdene-i Heyran, bu bölgeyi Hazar Denizi'nin kıyısına ulaştıran en önemli yoldur¹⁸.

2. Horozlu Dağı ve Selavat Dağı: Taliş Dağı'nın yüksekliğinin devamında Horozlu ve Selavat Dağı ile yükseklik düşüş göstermektedir. 2228 m yüksekliğindeki Selavat Dağı en bilinenidir. Engüt ve Mogan arasında ise Horozlu Dağı yer alır. Mogan'ın güney yükseltisini oluşturmakla birlikte en çok 700 m yüksekliğe ulaşır¹⁹.

1.1.2.3. Güney ve Merkezi Dağlar

1. Savalan Dağı: Erdebil'in kuzeybatısıyla, Karasu Deresi'nden batı ve doğu yönünden 60 km uzunluğunda ve 48 km eniyle Ahar'ın güneyinde Koşa dağlarına kadar sıralanmıştır. Savalan'daki en yüksek nokta 4822 m yüksekliği ile "Sultan Savalan" ismiyle anılmaktadır.

2. Bozguş Dağı: Azerbaycan'ın güneybatısına 21 km aralıkla Savalan'ın güney kısmında 3302 m yüksekliği ile Urmiye Gölü'nün yakınlarına kadar uzanmakta ve Sehend'in volkanik zirvesine dayanmaktadır.

3. Aynalı Dağı veya Avn Bin'i Ali Dağı: Bozguş dağlarının devamı niteliğini taşıyan bu dağ Tebriz'in kuzeyindedir ve 1820 m yüksekliğindedir.

4. Sehend (Goç Gölü Dağı): Azerbaycan merkezinde tek başına bulunmakta olan bu dağ Tebriz'in güneyinde ve 42 km uzaklıktadır. Yüksekliği 3707 m'dir. Şair Şehriyar bu dağ için "Şah Dağım, çal papağım, el dayağım şanlı sehendim, başı tufanlı sehendim" demektedir. Azerbaycan şairleri ve edebiyatı için Sehend ve Savalan önemlidir. Sehend dağlarından Kızıluzun Nehri doğmaktadır. Sehend'le yanyana duran volkan konisinden oluşmaktadır. 3710 m yüksekliğinde en yüksek konisi mevcuttur. Sehend, kaplıcaları volkanik özellikleri nedeniyle ünlüdür. 2500 metreden aşağıya doğru Sehend'in etekleri mera ve otlaklık alanlarıyla ünlüdür. Yayılacılığa uygun olan bu alan, tarih boyu çeşitli

¹⁸ Ceylan, 2015:17.

¹⁹ Melikshahmirzadi, 1999: 13.

kavimlerin ilgisini çekmiştir²⁰.

Kaflankuh Dağı: Miyane şehrinin güney ve güneydoğusundadır. Bu dağ Kızılızun Nehri'ni iki kola ayırmakta ve doğu kolu Mencil şehrine doğru akmaktayken batı yönünde ise Sakız şehrine ulaşır. Kaflankuh Dağı'ndan hem karayolu hem de demiryolu ile ulaşım sağlanmaktadır. Dağa ait en büyük tünel 1100 m uzunluğundadır²¹.

1.1.3. Batı Azerbaycan Dağları

Büyük fay hatlarının olduğu Azerbaycan'da meralar ve otlaklık alanlar bu bölgenin eteklerinde yer almaktadır. Maden bakımından da oldukça zengindir. Batı Azerbaycan'ın önemli dağları:

1.1.3.1. Irak Sınırındaki Zagros Sıradağları

Kuzeyden güneye doğru sıralanan bu dağlar, Ağrı Dağı ile başlayıp kuzey batıdan güney doğuya kadar sıralanmıştır. Zagros dağları Türkiye-İran-Irak sınırını oluşturmaktadır.

1. Maku dağları: İran'ın yüksekte olan sınırları yöresel isimlerle anılmakta olup Maku dağları en önemlilerindendir. Maku şehri de Türkiye-İran sınırını oluşturmaktadır. 2500 m yüksekliği ile Sarıçiçek ve 2700 m yüksekliği ile de Sarıçimen gibi zirveleri mevcuttur. Şikâr Dağı 3050 m Çergin Dağı 3000 m yüksekliğindedir.

2. Khoy dağları: Khoy şehrinde yer almaktadır²². Avrin zirvesi ve Kotur dağları “Sultan Suvra” ismiyle ve Koçdağ yükseklikleri ve Girboran yer almaktadır.

3. Selmas dağları: Türkiye sınırında bulunan ve 3409 m yüksekliği ile Heravil adıyla anılan dağdır.

4. Urmiye dağları: Güneyde Bastan Dağları ile kuzeyde Kuşcu Dağı'nın yükseltileri Urmiye şehrinde yer almıştır.

²⁰ Melikshahmirzadi, 1999: 13.

²¹ Ceylan, 2015:18.

²² Ceylan, 2015:20.

5. Mahabad veya Soyug Bulak dağları: Bu bölge’de Sermestan Dağı 1812 m, Lendsheyhan Dağı 2727 m ve Kızkapan Dağı, İran-Irak sınırını oluşturmaktadır²³.

1.1.3.2. Batı Azerbaycan’ın Diğer Dağları

Batı Azerbaycan’ın diğer dağlarından birisi de Sultan Ahmet Dağı’dır. Bu dağ bu bölgenin güneybatı sınırını oluşturmakla birlikte Senendeç’in çevresinden Miyane şehrine kadar devam eder ve 2500 m yüksekliğindedir.

1.2. Kuzeybatı İran’da Hidrografya Özellikleri

Önceki devirlerden günümüze kadar su ve iklim oldukça büyük bir öneme sahiptir. Su ve iklim olaylarının etkisinin önemi uygarlıkların başlangıç ve bitişi ile insanların yaptıkları mimari yapıların yaşantılarını etkilemesi bakımından önemlidir. İklim ve yeryüzü şekilleri arkeolojik bulgular neticesinde insan yerleşkelerinin durumunu doğrudan etkilemiştir. Neolitik Dönem’de Raz ve Mih rüzgârları, Kazvin Ovası’nda esen iki tür rüzgâr çeşididir. Kazvin Ovası’ndaki rüzgârın yönü iki farklı şekildedir. Mih rüzgârlarının yönü kuzeybatıdan güney doğuya doğru, Raz rüzgârlarının yönü ise güneydoğudan kuzeybatıya doğrudur. Mimari plana gelince yapıların kuzeydoğudan güneybatıya doğru ya da tersi yönünde plan yaptıkları gözlenmiştir. Günümüze değin mimari planda herhangi bir değişiklik olmamıştır.

110.000 km² den daha fazlaca bir genişliğe sahip Kuzeybatı İran, 37°74' enlemi ile 45°-02' boylamında ve kuzey yarım kürede bulunmaktadır. Bu bölgenin iklimini etkileyen hususların başında denize olan konumu, dağların uzanış biçimleri ile Akdeniz, Karadeniz ve Hazar Denizi’ne olan yakınlıklarıdır. Soğuk ve nemli olan ikliminden hariç Akdeniz ikliminin hâkim olduğu yerlerde bulunmaktadır.

Dağlık olması ve enlemi sebebiyle Azerbaycan soğuk bir bölgedir. Hazar Denizi’nin ılımanlaştırıcı etkisi ile bazı bölgeler de hava yumuşak geçmektedir. Örneğin Savalan, Sehend yükseltileri kışın çok yüksek olması sebebiyle kışları sert yazları ise ılıman geçmektedir. Moğan Ovası’ndaki yükseltinin azlığı ve Hazar Denizi’nin nemini

²³ Reisnia, 1989: 22.

alması gibi nedenlerden dolayı kışları daha ılıman geçmekte ve yeşil kalmaktadır. Elseven (Şah seven yaylacısı) yaylacıları bu alanda kışın kışlak olarak bu yaylada vakitlerini geçirmektedirler. Azerbaycan güneybatı ve batı yönünden gelen rüzgârların etkisi ile ve kuzeybatı ile kuzeyden gelen Sibiryâ soğuklarından etkilenmektedir. Kendi bulunduğu bölgeyi etkilemesi bakımından Urmiye Gölü örnek gösterilebilir²⁴.

Farklı iklimsel özelliklere sahip olması sebebiyle bazı yerlerde -20 derece iken bazı yerlerde de +35 derece olduğu görülmektedir.

Temmuz ve ağustos ayları yılın en sıcak ayları olup geceleri dahi sıcaklığın hissedilir bir derecede durduğu görülmektedir. Ani hava değişikliklerinin yanında dağlık kesimlerdeki yerleşim alanlarında serin bir hava hâkim olmaktadır. Nisan ayının sonuna dek karın yerde kaldığı görülebilmektedir.

Yıllık yağış ortalama 40 cm'dir. Yağış miktarının 80-100 cm olduğu alanlar Azerbaycan'ın doğu ve batı kesimlerindeki eteklerdir²⁵.

Yağış şartlarına göre Azerbaycan üç bölüme ayrılmaktadır²⁶:

1. Soğuk bölgeler: Savalan-Sehend eteklerindeki rutubetli rüzgârların yönü üzerinde olan Tebriz, Mişkînşehir, Erdebil'dir. Bu bölgelerdeki yağışlar diğer bölgelere göre daha fazla yoğunluk göstermektedir.

2. Sıcak bölgeler: Mogan Ovası deniz seviyesine göre alçak bir konumda bulunması nedeniyle nemli iklime sahiptir. Yazları sıcak ve uzun geçmekte diğer mevsimler de ise ılıman olduğu görülmektedir.

3. Ilıman bölgeler: Dağ etekleri, dağların güney yamaçları, dağ koridorları ve güneş alan bölgeleridir. Sibiryâ'nın sert ikliminden tamamen uzaktadır. Ayrıca Miyena, Mereğa ve Şebister, Urmiye Gölü'nün kıyılarındaki yerlerdir ve bu özelliklere sahip bölgelerdir.

²⁴ Hamaçi, 1991: 41.

²⁵ Reisnia, 1989: 23.

²⁶ Hamaçi, 1991: 40.

1.3. Kuzeybatı İran'ın (Azerbaycan'ın) Rüzgârları

Rüzgâr arkeolojik kazılardaki mimari kalıntılardan anlaşılacağı üzere yerleşim alanlarının şeklini etkilemiştir. Bu sebeple sürekli rüzgârları açıklamamız gerekmektedir²⁷.

1. Doğudan gelen rüzgârlar: Bu tip rüzgârlar halk ağzında “Meh yeli” olarak adlandırılmaktadır. Doğu Azerbaycan'ın doğusundan tüm yıl boyunca doğu rüzgârları esmektedir. Soğuk ve nemli olan bu tip rüzgârlar Azerbaycan halkının yaşam tarzında çok etkilidir. Sıcak mevsimlerde yağmura neden olmakla birlikte kışın ise kar yağışına sebep olurlar²⁸.

2. Batıdan esen rüzgârlar: Batıdan doğuya doğru esen bu rüzgârlar “Ağ yeli” olarak adlandırılır. Nem ve kuraklıkta etkilidirler. Yağış veren bulutlara hareket vermekle yağışlara sebep olurlar. Akdeniz rutubetini getirir. Bu nedenle meyvecilikle uğraşan tarımcılar için önemlidir.

3. Yerli rüzgârlar: Değişik bölgelerde tabiat şartlarına göre ortaya çıkmaktadır. Yerel rüzgârlar, Doğu Azerbaycan'da Haşteri yeli, Merağa yeli, Vade yeli, Melikan'ın dokuz günlük yeli, Mogan Ovası'nın Hazar yeli, Tebriz'de Vade yeli, Serap'ta karayel, Erdebil ve Mişkınşehir'de Mogan yeli, Sehend yükseltilerinde Keçikıran yelidir.

1.4. Kuzeybatı İran'ın (Azerbaycan'ın) Su Kaynakları

Kuzeybatı İran'ın hareketli suları ve nehirler iki havzaya dökülmektedir:

1. Hazar Denizi'ne

2. Urmiye Gölü'ne

Aras Nehri, Bingöl dağlarının eteklerinden başlayarak ve 1072 km yol alarak Hazar Denizi'ne dökülmektedir. İran-Türkiye-Azerbaycan hattıyla başlayan Aras Nehri 100.222 km²'lik bir alanı sulamakta %39'luk 2900 km²'lik kuzeybatı İran arazisini içermektedir. Azerbaycan'ın doğu ve kuzeyindeki nehirler ile güneyindeki nehirlerin bir

²⁷ Melikshahmirzadi, 1999: 13.

²⁸ Pourfereç, 2001: 17.

kısmı Hazar Denizi'ne dökülürler²⁹.

1.4.1. Doğu Azerbaycan Nehirleri

1. Hazar Denizi'ne dökülen nehirler: Bingöl'ün kuzey tarafından gelerek Erzurum'un güneyinden geçip Develi çevresinden İran sınırında bulunan Aras Nehri'ne ulaştıktan sonra İran topraklarında, büyük ve küçük nehirler ile birleşip Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Bu çaylar; Nermin, Ağ, Ahar, Balıklı, Karasu ve Himaye çaylarıdır.

2. Sefidrud ya da Kızılüzzen (eski adıyla Amardı): Kürdistan'ın Çehilçeşme yükseltilerinden doğan bu nehir, Miyane şehrinin doğu kısmındaki arazileri sulayarak Gilan'a ulaşır. Mencil Boğazı'ndan Şahrut'a vararak Hazar Denizi'ne dökülür. Bu nehre ilaveten Karankoy Çayı, Haşteri Çayı, Aydoğmuş Çayı, Şehir Çayı, Kara Çay, Türkmen Çayı, Miyane Çayı dâhil olmaktadır³⁰.

1.4.2. Urmiye Gölü'ne Dökülen Nehirler

1. Acıçay: Urmiye Gölü'ne dökülmekte ve Koşadağ ile Savalan eteklerinden Sehend'in ve Bozguş'un kuzey eteklerinden beslenmektedir. Tebriz'in kuzeyinden itibaren Göğgan köyünün yakınlarından geçmekte ve Urmiye Gölü'ne dökülmektedir. Başlangıçta tatlı olan nehir farklı yerlerdeki tuz tabakalarına nüfuz ettiğinden Acıçay olarak adlandırılmaktadır.

2. Bu havzanın diğer nehirleri: Kuruçay, Mihran Çayı, Sufyan Çayı, Likvan Çay, Sofi Çayı ve Merdi Çayı'dır³¹.

1.4.3. Batı Azerbaycan Nehirleri

Batı Azerbaycan nehirleri Mahabadın güneybatı kısmındaki birtakım sular dışında tamamıyla Urmiye Gölü'ne dökülmekte veya Kızılüzzen ve Aras nehirlerinin aracılığıyla Hazar Denizi'ne dökülürler. Mahabadın güneybatı kısmındaki birtakım sular

²⁹ Hamaçi, 1991: 45.

³⁰ Efşar, 1990: 25-26.

³¹ Hamaçi, 1991: 45.

jeolojik nedenlerden dolayı Küçük Zap aracılığı ile Basra Körfezine dökülmektedir³².

1.5. Kuzeybatı İran’da Tebriz Şehrini Yeri, Sınırları ve Coğrafi Özellikleri

Tebriz şehri matematik konum olarak 38° 1'- 38° 9' kuzey enlemleri ile 46° 11'- 46° 23' doğu boylamları arasındadır. Tebriz, İran’ın kuzeybatısında yer alan Doğu Azerbaycan’ın en büyük şehri olup 1350 m yükseklikteki bir havzada bulunmaktadır.

Şehir, Urmie Gölü’ne dökülen Acıçay’ın kolu olan ve kaynaklarını güneydeki volkanik Sehend Dağı’ndan alan Mehran Çayı’nın iki kıyısında yer almaktadır. Söz konusu bu çayın üzerinde şehrin iki kısmını birbirine bağlayan birçok tarihî köprü bulunmaktadır. Örneğin 1500 yıllarına ait olan Gari³³ ve Taşköprü günümüzde şehrin merkezinden akan Mehran Çayı’nın üzerinde yer almaktadır. Tebriz şehri İran şehirleri arasında, Tahran’dan sonra ikinci gelişmiş şehir konumundadır. Coğrafi konumu açısından gelişimini sürdüren Tebriz, günümüzde 25.232 hektarlık bir alana sahiptir³⁴.

Şehir, Tahran’ın 619 km batısında yer alıp İran ile Türkiye’yi birbirine bağlayan eski İpek Yolu üzerinde kurulmuştur. Ayrıca Mehran ile Kumru çaylarının birleşmesinden oluşan Acıçay da şehrin burada kurulmasında oldukça etkili olmuştur. Şehrin yapısal özelliği bakımından doğudan batıya uzanan İmam Humeyni Caddesi, kenti kuzey ve güney olarak iki parçaya bölen ana caddedir. Bu caddenin doğu ucunda Tahran’a giden ana yol; diğer ucunda ise tren istasyonu bulunmaktadır.

İran, yönetim birimi olarak 31 eyaletten oluşmaktadır. Ülkenin kuzeybatısında bulunan Doğu Azerbaycan eyaleti 46.929 km² alana sahip olup, yönetim merkezi Tebriz şehridir. İran’ın idari yapısında Doğu Azerbaycan adını taşıyan bu sahanın kuzeyinde Azerbaycan Cumhuriyeti yer almaktadır. Eyaletin yönetim merkezi olan Tebriz şehri Azerbaycan Cumhuriyetinden kuş uçuşu 150 km uzaklıktadır. Bu şehir 19 ilden oluşur ve eyaletin batı kısmında yer almaktadır. Şehir kuzeyden Verzegani ile Şebester, batıdan

³² Pourfereç, 2001: 19

³³ Farsça’da Gari kelimesinin anlamı at arabası olup bu arabaların üzerinden geçmesine uygun olmasından dolayı köprüye bu isim verilmiştir. (AzizPur, 1996: 58)

³⁴ Sultanazade, 1997: 12; Şimşek, 2016: 110.

Osku, güneyden Merağa, doğudan ise Heris ve Bostanabad illeriyle çevrelenmiştir³⁵.

1.5.1. Tebriz Şehrini Tarihsele Gelişimi

Tebriz isminin oluşumu konusunda birçok tarihçi ve yazar farklı görüşler ortaya atmışlardır. Tebriz adının geçtiği en eski kaynak Asur kralı olan II. Sargon (M.Ö.722-705) kitabeleridir. Bu kaynaklar ışığında Tebriz şehrinin M.Ö. VIII. yüzyılda var olan büyük bir yerleşme olduğu görülmektedir. Kitabelerden anlatılanlara göre şehrin iki iç içe surları, evleri, buğday ve yem depoları dönemin en değerli atlarını yani Med atlarını beslemek için ahırları ve surların çevresinde kazınmış büyük çukurlar vardı. Ayrıca “Dalian” adı verilen ³⁶ Med oldukları sanılan halk orada yaşamaktaydı³⁷.

Gök Mescid etrafında yapılan çalışmalar sonucu Tebriz şehrinin İran’ın en eski şehirlerinden biri olduğu gerçeği bir kez daha vurgulanmıştır. Şehrin tarihi İran’ın ve Azerbaycan bölgesinin en eski tarihi ile örtüşmektedir. Bu kazıların sonucu şehrin tarihi hakkında düşüncelerini beyan eden Vartan, Favest Bizans, Asulik gibi birçok Ermeni tarihçinin şehrin temelini atanın Khosro Ashkani olduğunu öne sürmüşlerdir ve Yakut Hamavi ve Hamdullah Mostufi Kazvini gibi coğrafyacıların teorileri ile uyuşmamaktadır³⁸.

Ayrıca Tebriz’in kuruluşunu Harun Reşit’in eşi Zübeyde Hatun’a bağlayan teoriler ve düşüncelerin tamamen yanlış olduğuda bu sayede ispatlanmıştır. Tüm bu yanlışlıklara sürükleyen tek şey Med krallığının başlangıcından Sasani Devri’ne kadar yaklaşık 950 yıl boyunca Tebriz’le ilgili herhangi bir tarihi kaynakta isminin geçmemesidir. Örneğin Herodot, Ketziyas, Geznifon, Diyodur, Justen ve hatta Pehlevi dilinde yazılan “Şuturisten Haya İran” adlı kitapta dahi Tebriz ismine rastlanamamıştır. Fastus Bizansi 5. yüzyılda yazdığı “Ermenistan Tarihi” adlı eserinde üç kez Tebriz’i, Thorrey ve Tavres olarak iki şekilde beyan etmiştir³⁹.

³⁵ Salehi, 2005: 5.

³⁶ Dyakunov, 1966: 271.

³⁷ Zeka, 1989: 155.

³⁸ Ermeni tarihçilerin bilimle uyuşmayan görüşlerinin altında ideolojik yaklaşımları vardır. Bölgeyi Ermenistan toprakları olarak tanımlamak ve dayanak oluşturmak için yaptıkları temelsiz görüşlerdir.

³⁹ Minorsky, 1958: 7.

Ermeni Kralı Erşak oldukça büyük bir ordu ile İran'a doğru yola çıkar. Ermenilerin başkomutanı Erşak, İran'a karşı savaşmak için Hunlar ve Alanlar ile anlaşarak İran'a doğru yola koyulurlar. İran kralı bu büyük düşmanlara karşı ordusunu toplar ve Ermenistan'a doğru yola koyulur. Ermeniler Azerbaycan'a doğru İran ordusunun vardığı yere yani Tebriz'e varırlar. Erşak yirmi bin asker ile İran ordusuna saldırır. İran kralı atıyla kaçarak canını kurtarmayı başarır ama İran ordusu bu güçler karşısında tamamen bozguna uğrar ve birçoğu ölür veya esir alınır. M.S. 642'de İran ve Araplar arasında Ömer Hatap zamanında, Azerbaycan surlarını aşabilmek için verilen savaşlarda dahi bu şehrin ismine rastlayamıyoruz⁴⁰.

O dönemler Müslümanların odak şehri Erdebil ve çevresindeki diğer şehirlerdi. M.S. 642 yılında Araplar İran'ı işgal edip bir yıl sonra da Azerbaycan kapılarını açabilmişlerdir. Araplar bu bölgenin iyi hava şartları nedeniyle bereketli topraklarını görünce, bölgeye yerleşip yaşamaya başlamışlardır. Abbasi Halifesi Mansur Dönemi'nde (754-775) Ezdi Hanedanı, Azerbaycan valisi olarak atanan Bayezıt Bin Hatem Mohlebi ile birlikte bu bölgeye göç etmiş ve Tebriz ile Karadağ arasında kalan bir bölgede yerleşmişlerdir. İslami yazıtlarda ise ilk kez bu şehrin ismine Futuhul Buldan kitabında (869) rastlamaktayız⁴¹.

Revad Ezdi Tebriz'e hâkim olduktan sonra oğlu Vecne ve kardeşleri bu şehre yerleşmişler ve orada bir sur inşa ettirerek orada hüküm sürmüşlerdir.

Böylece Tebriz ismi 9. yüzyılın sonunda kitaplarda görünmeye başlamıştır ve Tebriz şehri tekrar ün kazanmıştır. Bu yazıtlar arasında Hamdullah Mostufi, Mohammad Carir Tabari, İbni Khordadbeh yazılarına işaret edebiliriz. 859'te Tebriz'i sarsan çok büyük bir deprem olmuştur. Bu deprem büyük bir hasara sebep olmuş, şehri yerle bir etmiştir. Ayrıca bu deprem İslami kaynaklarda ilk kez beyan edilen doğa olayı olarak kayda geçmiştir. Ezdilerden sonra (890-930) Saciyan, Azerbaycan bölgesine vali olarak atanmıştır⁴².

Bu süre boyunca bu şehir yani Tebriz etrafındaki şehirlerden bağımsız olmuştur

⁴⁰Zeka, 1989: 156.

⁴¹ Rizazad-Amozeyn al-Din'i, 2001: 70.

⁴² Salehi, 2005:34.

ve Saciyan bu şehri yönetmede pek fazla otorite sergileyememiştir. Benisaclardan sonra Tebriz yönetimi yerel yönetimlerden olan Al misafir (Salariyan) ve Al-buye gibi birçok yönetimin arasında el değiştirmiş ve daha sonra tekrardan Ravad hanedanı Mansur Dönemi'nde (754-775) Azerbaycan ve çevre şehirlerinin valisi olarak atanmıştır. Kendisinden sonra ise üç oğlu Vecna, Muhammed ve Yahya sırayla Tebriz'de hüküm sürmüşlerdir. Yahya Bin Ravad yönetimin başına geçtiğinde (850) Motavakkel Abbasi Hilafeti Dönemi tutuklanarak Bağdat'a gönderilmiştir. Yahya Bin Ravad'ın tutuklanmasından sonra tarihi kaynaklarda Ravad hanedanından hiçbir ize rastlayamıyoruz. Sadece Bin Hogul (956) olaylarından bahsederken bu yazıtlardan anlaşılıyor ki Ahar ve Verzigan valisi konumundadır⁴³.

Böylece bu hanedanın yeniden güç bulmasıyla birlikte Tebriz bu hanedanın hükümet merkezi olarak seçilmiş ve böylece gelişmeye başlamıştır. Bu hanedan döneminde yaşanan en büyük olaylardan birisi Ermenistan kralı ile savaşmasıdır. Ravad (989) vefat ettikten sonra yerine oğlu Memlan (Mohammad) geçmiştir. Onun şöhreti yıllarca Ermeniler ve Gürcüler ve hatta Rum İmparatorluğu ile verdiği savaşlarla bilinmektedir. Mohammad (1003) vefat ettikten sonra, oğlu Abumansur Vahsudan Ravadi yerine geçmiş ve onun dönemi Tebriz şehri İslam âleminin gerek nüfus olarak gerekse yüzölçümü olarak en önde gelen şehirlerinden biri haline gelmiştir⁴⁴.

Abumansur Dönemi'ndeki en önemli olaylardan birisi Gaznelilerin oraya gelip yerleşmeleri ve daha sonra onlarla savaşlarıdır. Mahmut Gaznevi'nin onayıyla İran'a gelen Selçuklular ilk önce Horasan'a yerleşmişler daha sonra Mahmut Gaznevi'nin yakın çevresi onu Selçuklu'ya karşı kışkırtmıştır. Generalleri Arslan Bin Selçuk'u tutuklatmış ve Hindistan'daki Kalincar Kalesi'ne hapsedirmiştir⁴⁵. Kalan diğer Selçukluları da yerlerinden ederek oradan kovmuştur. İsfahan'a doğru yol alan Selçuklular orada da dönemin valisi olan Alaeddin tarafından bölgeden kovulmuşlardır. Böylece onlar da Azerbaycan'a doğru yola çıkmışlardır. Dönemin valisi olan Abumansur Vahsudan'a denk gelen Gazneliler vali tarafından sıcak karşılanmışlardır. Bunun nedeni ise Abumansur'un Türklerin savaşçı ruhlarına vakıf olup onlardan olası

⁴³ Rizazad-Amozeyn al-Din'i 2001: 70.

⁴⁴ Salehi, 2005: 34.

⁴⁵ Turan, 2008: 91.

savaşlarda faydalanabilme düşüncesi idi. Gaznelilerin bu bölgeye ikinci göç dalgası ile (1028) Boğa Göktaş ile birlikte Azerbaycan bölgesine varır. Ama çok geçmeden buraya gelen yeni Gazneliler şehirde huzursuzluğa neden olmuşlardır. Bu durum karşısında Abumansur Gazneliler'in 30 üst düzey komutanını bir ziyafete çağırıp hepsini tutuklamıştır. Böylece Gazneliler'i zayıflatabilmiştir. Bu olaylardan sonra (1043) gerçekleşen büyük bir deprem ve Romalılarla "Barkay" kalesi için verilen savaş dönemin kayda değer olayları olmuştur. Abumansur'un yönettiği devletin düşüşe geçişi (1055) Tuğrul Selçuk'un Azerbaycan'a gelişi ile başlamıştır. Tuğrul'un gelişi ile Abumansur Selçukluların belirttiği bir vali olarak görevine devam etmiştir. Böylece Arapların değil Selçukluların atadığı bir vali olarak görevine devam etmiştir. Kendisinin ölümünden sonra oğlu Abunasr Memlan yerine geçmiştir. Oğlunun yönetimi ele alması ile birlikte Selçuklulara karşı başkaldırmaya başlamış böylece Tuğrul ile savaşa geçmiştir. Tuğrul tarafından yenildikten sonra çok büyük haraç ödeyerek tekrardan Selçukluların yönetimine geçmiştir. Daha sonra görevinden azledilerek Ravadiler'in hükmü bu bölgede son bulmuştur. Böylece bu il doğrudan Selçuklu Türklerinin eline geçmiştir. Selçuklular Tuğrul Selçuk'un liderliğinde (1055) Horasan yönetimini ele geçirmişler, daha sonra İran'a hüküm sürmek isteyen diğer rakipleri yenerek İran'da İslâm döneminden sonraki en büyük imparatorluğu kurmayı başaramışlardır. Bu Türkler İslam tarihinde çok önemli yere sahiptirler. Bunun nedeni Haçlı Seferlerinde Avrupa ordusuna karşı en büyük yenilgiyi yaşatmalarıdır. Maalesef bu dönemlerde de Tebriz hakkında pek fazla bilgiye rastlayamıyoruz. Sadece Azerbaycan bölgesinin değil İran'ın da gelişmeye devam eden ve önemi günden güne koruyan bir şehir olduğunu Atabayların bu şehri başkentleri olarak seçmelerinden anlayabiliyoruz. Bu da Selçuklular Dönemi'nde şehrin gelişmekte olduğunu vurgulamaktadır. Atabaylar Selçuk şehzadelerinin eğitimi ile ilgilenen ve buldukları her fırsatta yönetime el koymak isteyen soylulardı. Bu durum Nusret'din Abubekir Bin Pehlivan liderliğinde hükümeti ele geçirene kadar devam etmiştir. Yakut Hamavi Dönemi'nin en ünlü coğrafyacılarından birisi olarak (1214) Tebriz'i ziyaret etmiş ve Tebriz'i şöyle anlatmaktadır:

"Tebriz Azerbaycan'ın en ünlü şehridir. Çok güzel ve çok gelişmiş bir şehirdir. Şehirde işlenmiş kırmızı tuğlayla yapılmış sağlam binalar mevcuttur. Bu şehirde kumaşların en alası Etabi, Seglatul, Khatayi, Atlas ve Tafta ile yapılmış güzel giysiler

mevcut ve bu giysiler doğudan batıya olan bütün şehirlere gönderilmektedir”⁴⁶.

Bu şehrin gelişimi Atabaylar Dönemi’nde zirveye ulaşmış ve dönemin önemli ticari merkezlerinden birisi olmuştur. Daha sonra (1221-1222) bu şehir Moğollar tarafından iki kez kuşatılmıştır. Dönemin valisi çok büyük hediyelerle Moğolları karşıladığı için Moğollar Dönemi’nde ayakta durmayı başarabilmiştir. Harezmşahların şehzadesi olan Calaleddin altı yıla yakın bir süre Tebriz’de kalmayı başarmış ancak Tebrizi terk etmek zorunda kalmıştır (1231). Böylece şehir ve etrafındaki ilçeler Moğolların eline geçmiştir. Kendine Maragheh’i başkenti olarak seçen Hulaku Han’dan sonra İlhanlıların başı olan Abagan (1273) İran’ın kralı olmayı başarabilmiştir ve Tebriz’i başkenti olarak seçmiştir. Bu dönemde yani (1273) Tebriz’de üçüncü büyük deprem vuku bulmuştur. Abgan’dan sonra oğlu Ahmet Takudar ve ondan sonra da Ergün Han (1285-1291) İran kralı olmuştur. Ergun Han (1290) Tebriz şehrinin batı tarafında geniş ovalara ve yeşilliklere sahip olması nedeni ile sur inşaa ederek Erguniye adlı yeni bir şehrin temelini atmıştır. Kendisinden sonra Gik Hatun yönetime geçmiştir ve 4 yıl boyunca yönetimde kalabilmiştir. O dönem Tebriz doğu ve batı arasındaki en önemli ticari merkezlerden birisi olduğu için birçok tacir bu şehre akın etmiştir ama hazine boş olduğundan dolayı Çinlilerden taklit edilerek Çav adlı kâğıt para piyasaya sürülmüştür⁴⁷.

Ama Çav yüzünden Tebriz’de ticaret durmuş ve tacirlerle esnaflar büyük sıkıntıya girmiştir. Çav yüzünden isyan başlamış ve bu isyanlar sonucu (1295) Gik Hatun öldürülmüş ve Çav sistemi kaldırılmıştır. Gik Hatun’dan sonra Gazan Han yerine geçmiştir. Kendisi Erguniye’de bulunan bir saraya yerleşmiştir. Gazan Han Müslümanlığı kabul ettiğinde etraftaki kiliseleri ve tapınakları yıktırmıştır. Gazan Han Dönemi’nde şehri geliştirme adına birçok proje yürütülmüştür. Hacı Rashiddedin Fazlullah tarafından teşvik edilen bu projeler yüzünden şehirde yeni mimari tasarımlı binalar yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi yeni yapılanmalar sayesinde şehrin surları yeni şehre küçük geldiği için çok geniş surlar inşa edilmesidir. Eski surlar şehir merkezinden altı bin adım uzaklıktayken yeni surlar yirmi beş bin adım olarak

⁴⁶ El-Hamevi, 1982: 832-833.

⁴⁷ Sultanzade, 1997: 18.

geniştirilmiştir. Ama Gazan Han'ın ölümünden sonra bu iş tamamlanamamıştır⁴⁸.

Gazan Han bunlara ek olarak Erğuniye'de kendine ait bir türbe yapmış, bu türbenin etrafındaki binalarla birlikte onlara (Abvabül beri) Gazati deniliyordu. Tahrir Tarihe Vassaf kitabında Şam Gazan'da yapılmış binalar hakkında bazı yazıtlar bulunmaktadır. Bu yazıtlara göre bu bina on iki umumi binadan birisiydi ve bu binaların her biri kubbenin on iki köşesine yapılmıştır. Kitapta şöyle yazılmaktadır:

“Bu kralın eserlerinden biri Tebriz'deki Shanb Ghazan'dır. Bu bina 1298 yılında yapımı başlamış ve 1304 yılında tamamlanmıştır. Bu binanın yapımı için bölgenin en tecrübeli mühendisler ve sanatkârları çağırılmıştır. Yuvarlak kubbenin sağlamlaşması için Roma'dan birçok demir süs, altın ve tuğlalar getirildi. Ovulan taşlarla yapılan binalarla kubbeyi daha da sağlamlaştırmışlardır. Kubbeyi istedikleri boyuta ve uzunluğa getirildikten sonar üzerini tuğlayla örtmüşlerdir... Bu binanın etrafında 12 bina inşa edildi, birincisi cami, ikincisi konak, üçüncüsü şafiye, dördüncüsü darül şifa, beşincisi beytül mot, altıncısı kütüphane, yedincisi rasathane, sekizincisi, felsefe eğitim binası, dokuzuncusu hanifiye binası, onuncusu havuzhane, on birincisi beytül seyade, on ikincisi kullanımı belli olmayan binadır”⁴⁹.

Dönemin diğer binalarından birisi de Reb-e Reşidiye'dir. Bu binanın yapımı Şam Gazan'ın yapımıyla birlikte başlamıştır. Bu bina Gazan Han'ın veziri olan Raşiddedin Fazlullah Hamadanin'in isteği üzerine yapılmıştır. Gazan Han 1304 yılında vefat etmiş ve isteği üzere Şam Gazan'da defnedilmiştir. Sultan Mohammad-el Caytu veya diğer adıyla Hoda Bende'nin hâkimiyeti ele almasıyla başkent Tebriz'den Sultaniye'ye değişmiştir. Bu sultan yeni şehir olan Sultaniye ve türbesi için birçok çaba sarf etmiştir. Ama Tebriz'in konumu yine olduğu gibi devam etmekteydi. Abusait Bahador Han'ın hâkimiyeti ele aldığı dönem veziri olan Taceddin Alişah, Tebriz'de çok büyük bir başyapıt yapmaktaydı. Bu yapıt bugünlerde Arg-e Aişah olarak anılmaktadır. Donald Vilber bu bina hakkında şöyle yazmıştır:

“Bu bina Moğolların İran'daki güç göstergesi ve imkânlarının doruk noktasına

⁴⁸ Zeka, 1989: 164-167.

⁴⁹ Al-hazra, 1985: 299.

tanıklık edecek olan bir binadır. Bu bina ülke yöneticilerinin ne kadar yapılanmaya ve mimariye önem verdiklerini vurgulayan bir binadır. Ayrıca bu bina yapımcılarının ne kadar usta olduklarını sergilemektedir. Çünkü bu bina İvan-e Madayen'den daha büyük bir yapıyı hedeflemiştir ve tam da istedikleri gibi İvan-e Tebriz'in eni İvan-e Madayen'ninkinden daha büyük bir ölçüme sahiptir”⁵⁰.

Donald Vilber, bu binanın ölçümleri hakkında da şöyle bilgi vermektedir:

“Birincisi İvan'ın kendisi çok muazzamdır. Eni 30,15 m. ve yandaki duvarı 10,40 m. Kalınlıkta, tahmini olarak 65 m. derinliğe ve 25 m. bir uzunluğa sahiptir⁵¹. Şunu da belirtmeliyiz ki; Moğollar döneminde yapılan bu üç yapıt, ihtişamları bakımından dönemlerinin en riskli yapıtlarıydı. Bahsedilen diğer iki yapıt Gazan Han'ın türbesi ve Ulucativ (Sultaniye künbedi)'dir”.

Abu Sait'in vefatından sonra (1336) yönetim Moğol şehzadelerine geçmiştir. Abu Sait'in çocuğu olmadığı için Hülagü Han'ın torunlarından biri olan Arpakun veya Erpa Han yönetimin başına geçmiştir. Tebriz yönetimi (1336-1358) Moğol hanedanı arasında elden ele geçmiştir. Yalnız (1341) Amir Allaeddin Şeyh Hasan Küçük emriyle Tebriz'in eski meydanında cami konak ve okul yapılmıştır. Cavameül Tarih'te bu olay şöyle yazılmıştır⁵²:

“Amir Şeyh Hasan Tebriz'de ikamet etmeye başlamıştır. Böylece Tebrizin eski meydanına çok güzel cami, okul konuk vs. yapılmıştır (Hemedani, 1994: 150). Bu yapıtlara eskiden Alaiye veya halk deyimi ile Sultaniye deniliyordu. Bu günlerde ise bunların bir kısmına Mescidi Usta ve Şagerd deniliyor. Bu isimlendirmenin nedeni de şöyle açıklanmıştır: oradaki kitabeler Hacı Abdullah Sirafî ve öğrencisi olan Hacı Mehmet Bandgir tarafından yazılmıştır. Bu yapıtlardan ve kitabelerden hiçbiri bugünlerde ayakta olmadığı gibi aynı mekânda Fethali Şah dönemi bir cami dikilmiştir”⁵³.

Şeyh Hasan Küçük'ün ölmesiyle, kardeşi Melek Aşraf hakimiyeti devr almış

⁵⁰ Al-hazra, 1985: 299.

⁵¹ Wilber, 1983: 159-160.

⁵² Zeka, 1989: 177.

⁵³ Zeka, 1989: 177.

ancak yaptığı zulümler sonucunda halkın isyan etmesiyle (1355) Maragiyan Camisinde asılmıştır. Amir Şeyh (1356) Hasan Büyük Calayeri, Bağdat'ta vefat etmiş ve oğlu Sultan Oveys yerine geçmiştir. Sultan Oveys (1358) büyük bir orduyla Tebriz'e doğru yola koyulmuştur ve Akhicuk'u ile Melek Aşraf'ın yandaşlarını yendikten sonra (1359) hakimiyet Calayerianların eline geçmiştir. Onun emriyle (1367) şehirde, çok büyük bir yapıt olan Devlethane yapılmıştır. Daha sonra bu yapıtın ismi Eski Devlethane olarak değiştirilmiştir. Calayerianların düşüşünden sonra Karakoyunlular Devlethane'de tahta oturmuşlar ve bu yapıta daha da görkem kazandırmışlardır. Veba hastalığı ve sel afeti (1370-1371) şehre büyük hasar vermiştir. Sultan Oveys (1375) vefat etmiş ve öldüğü gün şehrin asilleri büyük oğlunu da öldürerek diğer oğlu Sultan Hüseyini'yi yönetimin başına getirmişlerdir. O dönemlerde Tebriz şehri nüfus, yüzölçümü, güvenlik ve iyi ekonomisi sebebi ile doğudan batıya birçok ülkenin ilgisini çekmiştir ama yine aynı nedenlerden dolayı da şehir defalarca saldırıya uğramıştır⁵⁴.

Bunlardan Kıpçak Ovası'nın komutanı olan Toktamış Han Emir'in bu şehre saldırmasına işaret edebiliriz. Toktamış Han (1375) Tebriz'in bereketli topraklarının ve varlıklı halkının ününü duyunca çok uzun yol kat ederek büyük bir orduyla Tebriz'e saldırmıştır. Birçok binayı tahrip edip masum halkı katlederek yağmalama yapmıştır. Bu acı olaydan sonra Sultan Ahmet Calayeri Tebriz halkını savunma düşüncesiyle Tebriz'i yönetim bölgesine katmak istemiş ama (1386) Teymur Han'ın bu şehre doğru yaklaştığını haber alınca şehri terk etmek zorunda kalmıştır⁵⁵.

Teymur (1384) Sultaniye'ye kadar ilerlemiştir. Daha sonra Semerkant'a dönmüş ve (1386) yeniden Tebriz'e saldırarak Şam Gazan'da hüküm sürmüştür. Halkı Aman Harcı olarak adlandırılan çok ağır bir harç vermeye zorlamıştır. Tebriz (1388)'e kıtlık gelmiş ve bu sebepten ötürü yüzbinlerce insan ölmüştür. Teymur Han kuzeybatıda olan birçok eyaletin yönetimini örneğin Azerbaycan, Rey, Gilan, Şirvan, Darband ve Küçük Asyan topraklarının bir kısmını oğlu Mirşah'a bırakmıştır. Mirşah ise Tebriz'i başkenti olarak seçmiştir. Üç yıl sonra Mirşah delirerek birçok insanı katledip şehirdeki birçok binayı viran etmiştir. Teymur Han (1400) Hindistan'dan dönüp Mirşah'ın yaptıklarını

⁵⁴ Sultanzade, 1997: 35

⁵⁵ Zeka, 1989: 178.

duyunca onu görevinden azledip bu olaylarda ismi geçen herkesi cezalandırmıştır. Daha sonra Mirşah'ın oğlu olan Mirza meri'yi yerine atamıřtır⁵⁶.

Karakoyunlular, Van Gölü çevresinde yaşayan Türk boylarından biriydi ve Emir Teymur Dönemi'nde Azerbaycan'a yerleşmişlerdi. Bunlar zaman içerisinde güçlenerek hakimiyeti ele geçirmeye çalışmışlardır. İlk olarak Kara Yusuf, Aras Nehri yakınlarında (1407) Mirza Abubekir'in ordusunu yenerek Tebriz'i işgal etmiş ve yönetime el koymuştur. Daha sonra (1420) lmnden sonra oğlu İşkender yerine geçmiş ama (1438) Kubad adlı oğlu tarafından öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra yönetim kardeşi Cihan şah Bahadır'a geçmiştir.

Cihan şah Dönemi'nin en güçlü hkmdarlarındandı ve yönetimi ele geçirdiği gün kendisine Abumzaffer veya Mzaffareddin ismini takmıştır. Onun döneminde Tebriz'de birçok muhteşem binalar yapılmıştır. Bu binalar arasında cami, konak, okul ve kütüphaneler sayabiliriz. Bu yapıtlardan sadece Gök Mescid ayakta kalabilmiřtir⁵⁷. Cihan şah (1468) Akkoyunlular tarafından Ermenistan'da yapılan bir savaşta ölmüş ve ölümüyle Karakoyunluların hükümdarlığı sona ermiştir. Akkoyunlular veya Türkmenler V. yüzyılda Tebriz'den kovulan Gaznelilerin torunlarıydılar. Bunlar Diyarbakır ve etrafına dağılarak yavaş yavaş orada g toplamayı başarabilmişlerdir. Bunların en başta gelen liderlerinden birisinin ismi Bahaeddin Kara Osman'dı. Bahaddin Kara Osman, Teymur Han'ın Osmanlı Devleti'ne saldırmasında Teymur Han yandaşı olarak birçok hediyeler almayı başarabilmiş ve yanında Diyarbekir valiliğini ele geirebilmiřlerdir⁵⁸.

Bahaddin'in (1436) lmyle oğlu Ali ve onun ölümünden sonrada yönetim oğulları Cihangir ve Uzun Hasan'a geçmiştir. Uzun Hasan ise Karakoyunluların hükümdarı olan Cihanşah'ı (1469) Ermenistan'daki bir savaşta yenerek yönetimi eline geçirmiş ve Tebriz' de de hüküm sürmeye başlamıştır.

Tebriz, Uzun Hasan Devri'nde döneminin en parlak ticari merkezi olmayı başarak günden güne gelişmiştir. O dönemlerde Osmanlı Devleti çok güçlenmiştir. Avrupalılar, Osmanlı Devleti'yle rekabet edebilmek için diğer devletlerle dostluk

⁵⁶ Sultanzade, 1997: 35.

⁵⁷ Sümer, 1984: 1; Zeka, 1989: 153; Memmedov, 2002: 1.

⁵⁸ Sümer, 1986: 1-38.

kurabilmenin yollarını aramışlardır. Bu yüzden dünyanın değişik yerlerine elçi gönderdikleri gibi Uzun Hasan'a da hediyeler ve elçiler göndermişlerdir. Siyasi ilişkilerin güçlenmesi, iktisadi gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bölgenin dünya ile teması sayesinde günden güne artan tacirlerle Tebriz büyüyüp gelişmiştir. Gönderilen birçok elçi örneğin Venizin ilk konsolosu Marko du Molino ve Jousef Fabararo bu şehri gürünce övmekten kendilerini alamamışlardır. Uzun Hasan (1478) vefat ettiğinde vasiyeti üzerine Nüsriye Okuluna defnedilmiştir. Uzun Hasan'ın oğlu (1479-1491) on yıl boyunca çok sakin bir şekilde yönetimi sürdürmüştür. Uzun Hasan (1483) Sahip Abad'da sekiz cennet adı verilen bir saray yaptırmış, bu sarayın kenarında ise büyük bir meydan, cami, hastane ve haremsaray yapmıştır. Ölümünden sonra (1394-1501) yönetim elden ele dolaşmıştır. Akkoyunluların son hükümdarı Alvand Mirza, Şah İsmail ile verdiği bir savaşta ölmüş ve böylece Akkoyunluların yönetimi sona ermiştir⁵⁹.

Şah İsmail (1501) şehri işgal ettikten sonra çok sert eylemlerde bulunmuş, Şeyh Haydar'ın ölümünden sorumlu tuttuğu Akkoyunluların atalarının mezarlarından kemiklerini çıkartarak ateşe verdirmiştir⁶⁰.

Tebriz, Şah İsmail Devri'nde pek fazla gelişmemiştir. Bunun nedeni Şah İsmail'in ömrünün savaşlarda geçmesiydi. Ayrıca Tebriz, Osmanlı İmparatorluğuna yakın olduğundan her zaman bu imparatorluk tarafından tehdit ediliyordu. Bu savaşlardan en önemlisi Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim Han'ın aralarındaki savaştır. Şah Tahmasab'ın (1524) başa geçmesiyle Kazvin Şehri (1548) resmi olarak Darrülsaltene olarak ilan edilmiştir. Bunun nedeni daha önce de belirtildiği gibi Tebriz'in Osmanlı Devleti'ne coğrafi olarak yakın olması nedeniyle Tebriz halkının Şah ve ordusuna karşı kin beslemesiydi.

Şah Tahmasab ve Kanuni Sultan Süleyman Han (1555) arasında bir barış imzalanarak bu anlaşmaya otuz yıl sadık kalınmıştır. Şah Tahmasab (1556-1576) yirmi yıl boyunca sakin bir yönetim yürütmeye karar vermiş ve Kazvin'de kalarak Tebriz'e hiç dönmemiştir (Harita 17). Ama yine de Şah Tahmasab torunları ve onlardan sonra gelen birçok yönetici Tebriz yönetimi için birbiriyle rekabet etmiştir. Bunlara ek olarak

⁵⁹ Sultanzade, 1997: 41; Sümer, 1986: 1-38.

⁶⁰ Zeka, 1989: 191; Memmedov, 2002: 1.

yani Osmanlılar ve daha sonra da Ruslar bu savaşlara katılmışlardır. Mirza Abbas (Gacar) Dönemi'nde Tebriz siyasi konumu ile İran'ın ikinci en önemli şehri olup şehzadelerin vali olarak atandığı bir şehir konumuna gelmiştir. Bu yüzden ticari ve mezhebi heyetler dışında birçok siyasi heyete de ev sahipliğı yapmıştır⁶¹.

1.5.2. Tebriz şehri'nin Jeomorfolojik Özelliğı

şehirlerin gelişmesi sit alanının jeomorfolojik özelliğine ve onun durumuna bağılıdır. Dolayısıyla bu faktör geçmişten günümüze kadar şehirlerin kuruluşunda ve onların büyüme yönünde önemli bir rol üstlenmektedir. Diğer bir deyişle her şehrin büyüme yönü ve şekillerinin nasıl olacağı genel hatlarıyla yer şekilleri ile bağılılık gösterir. Öte yandan şehrin sit durumunun coğrafi bakımdan mekânsal özellikleri, insan faaliyetlerini ve onların dağılışını doğrudan etkilemektedir. Sonuç olarak bu durumda şehrin fiziksel yapısında ve onun şekillenmesinde önemli ve etkili bir faktör sayılabilir. Dağlar, tepeler, dereler, düzlükler ve bunların uzanışları gibi etkenler şehirlerin oluşmasında ve gelişmesinde önemli ölçüde rol oynamaktadır⁶².

Tebriz şehri, yer şekilleri bakımından iki dağın arasında bulunan ve kendi adını taşıyan ovada kurulup gelişmiştir. Ovanın kuzeyinde Avn ibn-i Ali Dağı (Eynal Dağı) ve güneyinde de Sehend Dağı yer almaktadır. şehrin bulunduğu ova, doğudan batıya ve güneybatıya Urmiye Gölü'ne doğru genişleyerek uzanmaktadır.

Yükselti basamaklarını gösteren fiziki harita üzerinde, yükseklik değerlerini incelediğimizde, Tebriz şehrinin rakımının 1250- 2000 m arasında olduğu görülür. Ancak şehrin büyük bir bölümü 1300- 1400 m yüksekliğinde bulunmaktadır. Dolayısıyla şehir yükseklik bakımından üç kısma ayrılabilir.

Buna göre;

- şehrin batı ve orta kısımlarının yüksekliğı 1250- 1400 m arasındadır.
- şehrin güney ve doğu kısımları 1400- 1700 m yükseklik katlarında gelişmiştir.

⁶¹ Sultanzade, 1997: 45.

⁶² Mahmoudi, 2010b: 45

- Şehrin kuzey kısmı 1400- 1600 m yüksekliğe sahiptir.

Tebriz'in yükselti bakımından bu özelliklerine göre şehir içi arazi kullanımları da yükseltinin değişimine bağlı olarak farklılıklar gösterir. Böylece yükselti faktörünün, şehir içi arazi kullanımında oluşan çeşitliliğe ne kadar etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Yükseltinin yanında bu durumu destekleyen yer şekillerinin önemi de gözden uzak tutulmamalıdır. Zira Tebriz şehrinin yükselti basamakları yer şekilleri ile bütünlük kazanarak, şehir içi arazi kullanımındaki çeşitliliği ve bunların dağılışını etkilemektedir⁶³.

1.5.3. Tebriz'de İklim ve Bitki Örtüsü

İklim bakımından İran, birbirinden çok farklı bölgelerin bulunduğu bir ülkedir. Hazar Denizi'ne bakan kısımlar çok nemli ve sürekli yağışlıdır. Bu bölge dışındaki bütün İran toprakları astropikal kurak bölge içindedir.

Hazar Denizi'nin kuzey kenarlarını çeviren Elbruz dağlarının kuzeye bakan yamaçları senede ortalama 1000- 1500 mm yağış aldığından zengin ormanlarla kaplıdır. Bu dağların eteklerinde sıralanmış bulunan dar kıyı ovaları çok nemlidir. Güneyde iklim daha ılımandır; ama genelde belirgin bir sıcaklık söz konusudur. İsfahan yılda ancak 120 mm yağış alır. Yağmurlar genel olarak kış sonunda ve yaz ayları başlarında yağar. Denizden yüksek dağlarla ayrılan iç ovalar yaz süresinde Akdeniz'de görülen hava basıncı düşüklüklerinden etkilenmezler. Burada iklim yazları çok sıcak, kışları ise çok soğuktur⁶⁴.

Tebriz, kuzey ve güneyinden doğuya doğru birbirine yaklaşarak uzanan yüksek dağların arasındaki vadi boyu ile güneybatıdaki Urmiye Gölü'ne doğru genişleyen bir ovada bulunduğundan dolayı, yazları çok sıcak geçmektedir. Hatta yaz mevsiminin bazı aylarında sıcaklık 40 dereceye kadar yükselmektedir. Buna karşılık kışları soğuk hatta sert geçmektedir. Don olayına sıklıkla rastlanmakta olup yılın elli günü donlu geçer. Dolayısıyla bu şehirde kara ikliminin hâkim olduğu görülür. Yıllık 250- 600 mm

⁶³ Mahmoudi, 2010b: 45.

⁶⁴ AzizPur, 1996: 54.

arasında yağışın görüldüğü Tebriz meteoroloji istasyonu ortalama 350 mm yağışa sahiptir. Yağış en fazla ilkbaharın mart, nisan aylarında ve sonbaharın ekim ayında, en az ise yazın temmuz ve ağustos aylarında görülür. Bu aylarla beraber eylül ayını da içine alan üç aylık dönemde genel olarak kuraklık hüküm sürer. Bu şartlar altında Tebriz şehri W. Köppen'in iklim tasnifinde (D.F.B) soğuk bölge ikliminde yer almaktadır⁶⁵.

1.5.4. Tebriz İsminin Anlamı

Tebriz isminin geçtiği en eski yazılı kaynaklardan biri, Asur kralı II. Sargon (M.Ö.722- 705) kitabesidir. Asur kralı II. Sargon krallığının sekizinci yılında kendisine karşı birleşen Urartu ve Medlere seferler düzenlemiştir. Bu seferde bazı yer isimlerinden özellikle Uşkaya, Sangi Butu ve Tarooi-Tarmakis'den söz edilmektedir. Arkeologların ve tarihçilerin birçoğu örneğin Sargon kitabesini okuyan Danjen ve Diakonoff ile Minorsky vb. Tarooi-Tarmakis'in konumunu şimdiki Tebriz şehrinin bulunduğu yer olarak düşünürler. Tebriz ismi hakkında araştırmacılar tarafından çok sayıda farklı görüşler ifade edilmiştir⁶⁶.

Yeni ve eski yazılı kaynaklarda Tebriz hakkındaki görüşlerin birkaçı aşağıda belirtildiği gibidir. Tebriz, Tarbiz, Tavrez, Taverez, Davrez, Tovrez, Tarue, Taremekis, Tauri, Towri, Touris, Turiz, Tebriz⁶⁷.

Tebriz hakkında ileri sürülen görüşlerden bazıları şunlardır: Abbasi Halifesi Harun Reşid'in hanımı Zübeyde Hatun, İran bölgesine geldiğinde ateşli bir hastalığa tutulmuştur. Tebriz'e geldiğinde ateşi düşmüş ve iyileşmiştir. Onun emri ile "Teb" "Riz" (ateşi söndüren) adı konulmuştur. Ancak tarih kaynaklar bu olayı doğrulamamaktadır⁶⁸.

İkincisi, 14. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçiye göre Tebriz'i inşa eden Hüsrov Eşkani'dir (M.Ö. 233- 217). Eşkani, Erdeşir'den⁶⁹ intikam almak amacıyla Part İmparatorluğunun son kralı Erdevan'ı katletmek için Tebriz'i inşa etti. Bu şehre,

⁶⁵ Hamaçi, 1991: 267.

⁶⁶ Ceylan, A., 1994: 217; Sultanzade, 1997: 13; Şimşek, 2016: 117.

⁶⁷ Rızazad Amuzeyneddini, 2001:7.

⁶⁸ Minorsky, 1958: 7.

⁶⁹ Sasani Devleti'nin kurucusu 241-224 yıllar arasında hüküm sürmüştür.

(intikam için) anlamına gelen “Da-I-Verz” adını verdi. Zamanla Tebriz ismini aldı.

Eski kaynakların hiçbirinde görülmeyen bu hikâyenin yanında üçüncü görüş vardır. Üçüncü görüşün doğruluk olasılığı diğerlerine nazaran oldukça kuvvetlidir ve bu bölgenin coğrafyası ile alakalıdır. Tebriz çevresindeki Sehend Dağı eteklerinde kaplıcalar bulunmaktadır. İnsanoğlunun kaplıcaya olan ilgisi nedeniyle yapılmış oldukları düşünülmektedir. Çünkü Tebriz’in eski ismi olan “Towri Tu-” Azerbaycan Türkçesinde “sıcak” demek olup Ri’de “akıntı” anlamındadır. “Sıcak kaplıca” anlamına gelen bu isimle Tebriz’in madeni sularına işaret edilmektedir⁷⁰.

Minorsky’ye göre, Tebriz adının Sasani ve Partlar dönemlerinden önceye dayandığı sabitlenmiştir. Part’ın, Peh Çizimi dilinin özelliklerini gösteren Ermeni diline göre yazılan Thoverj’dir. Tow-Tap özellikle “Rec”den alınır. Bu çok eski bir isim olup kökü Sasani ve Partlara dayanır⁷¹.

Tebriz ismi İslami ve tarihî bakımdan İran’ın en önemli şehirlerindendir. Depremlerle tahrip olan bu şehir mimarların büyük el işi ustalıklarıyla yeniden inşa edilmiştir. Kendi dönemi içinde bu eserler ileri seviyededir⁷².

⁷⁰ Zeka, 1989:152.

⁷¹ Saidiyan, 1990: 309.

⁷² Hamaçi, 1991: 271.

İKİNCİ BÖLÜM

KUZEYBATI İRAN’IN TARİHİ

2.1. BÖLGENİN TARİH ÖNCESİ DURUMU

Bir önceki bölümde de belirtildiği gibi Kuzeybatı İran’da hayati kaynaklara ve biyolojik yaşamsal şartlara bakılarak en eski zamanlardan çeşitli insan gruplarının bu bölgede bulunduklarını göstermektedir. Ancak ilmî araştırmaların azlığı nedeniyle bizler bu bölge ile ilgili çok az bir bilgi elde edebilmekteyiz. Bu bilgi eksikliği daha sonraki dönemlerin incelenmesinde de görülmektedir.

2.1.1. Paleolitik Çağ

Tarih öncesi uygarlığının gelişme sürecinde, kültürel evrelerin en uzun ve buzul çağlarının kültürel karşılığı olan; insanlığın ilk ortaya çıkışından, M.Ö. yaklaşık 10.000 yıl öncesine kadar süren arkeolojik bir çağdır. Bu çağda çay taşı, çakmak taşı, hayvan kemikleri ve ağaç gibi doğal maddelerden yapılan ilk aletlerin kullanılmaya başlandığı ve insanların mağara, kaya sığınağı gibi yerlerde “büyük gruplar” / “kalabalık aileler” biçiminde yaşadıkları bilinmektedir⁷³.

Paleolitik Dönem insanı, besinini avcılık ve toplayıcılık yoluyla tüketime hazır olarak sağlamakta kendisi besin üretmemekteydi. Ateş, bu çağda bulunmuş ve çiğ yenemeyen besinleri pişirmeye, ısınmaya ve yırtıcı hayvanlardan korunmaya yaramıştır. Mağara ve kaya sığınaklarının duvarlarına çizilen fotoğraflar yine bu çağın belirgin özelliklerindendir. Buzul ve buzullar arası dönemlerinin insanları avcı ve toplayıcıdır⁷⁴.

Paleolitik Dönem alt, orta ve üst olmak üzere üç alt döneme ayrılmaktadır. Epipaleolitik Çağ ise, doğayı denetimi altına almaya başlayan insanın, besin üretimine geçişinin hemen öncesinde yer alan çağdır.

⁷³ Mecidzade, 1997: 27; Günaşdı, 2013: 37.

⁷⁴ Melikshahmirzadi, 1999: 119.

Araştırmalara göre paleolitiğin ilk evreleri yani ilk insanın yaşayış izleri İran'da şimdiye kadar bulunmamıştı. Herhalde bazı aletler “aşölyen” Paleolitik Döneme aittir. Ama bu aletler paleolitiğin başlangıcına göre daha gelişmiş aletlerdir. Transkafkasya'da ve Doğu Asya'da ve hatta İran sınırlarına yakın Kuzey Irak'ta Orta Paleolitik Dönemi'nde insanın yerleşim izleri görülmektedir (200-400 bin yıl önce). Şüphesiz Orta Paleolitik Dönemi'nden öncede insanın İran'da iskânı vardı. Bu iddianın nedeni ise birkaç ilkel aracın bulunmasıdır. Bu araçlar Türkmenistan'da yani İran'ın doğusunda el yapımı olarak bulunmuştur. İran'da Orta Paleolitik Dönemi'ne ya da Mousterian Dönemi'ne ait birçok yerleşim izleri bulunmuştur. Bu döneme ait kalıntılar Urmiye'nin batı kısmında Tuz Çölü'nün doğusunda, Fars ve diğer bölgelerde Luristan, Kürdistan çok sayıda mağaralarda ve kaya barınaklarında keşfedilmiştir.

İran'da Mousterian Dönemi'nin başlangıcı 100.000 yıl öncesine dayanır. Radyokarbon tahlillerinin sonucuna göre bu dönemler Avrupa'dan yüzyıllar önce başlamıştır (yaklaşık 30-55 yüzyıl önce). Mousterian Dönemi yani Orta Paleolitik Dönemi İran'da radyokarbon tahlillerinin tarihlenmesinde, Kunci Mağarası'nda (Hürremabad Luristan Deresi'nde) ve Şanidar (Irak'ın kuzeydoğusunda) bulunmuştur. Bu kalıntıların tarihi 40 ila 50 bin yıldan fazla değildir⁷⁵.

Mousterian Dönemi, İran'da Geç Buzul Dönemi'yle sona ermektedir. Bu döneme ait Behistun Dağı'ndaki mağarada bulunan kalıntılar arasında taş aletler, yanmış hayvan kemikleri ile ocak kalıntıları bulunmaktadır. Bu dağ Kirmanşah ve Hamedan yolu üzerinde yer almıştır. Mousterian Dönemi'nin insanların aletleri sert ve avcılık uğraşlarına bağlı araçlardır⁷⁶. Öyle ki, Behistun'daki Kunci ve diğer mağaralarda bu sivri uçlu ve keskin araçlardan bulunmuştur ve bunlar mızrak yerine kullanılmıştır. Kuraklığın son dönemi ki bu dönem son Buzul Çağı'nın bitimidir, 25 bin sene öncesindedir ve bu dönem holosene diye adlandırılır.

Özellikle 4. Jeolojik Dönem'de, Azerbaycan'ın yaşam alanı ve coğrafi şartlarına göre bu bölge ve bütün yerküre bugünkü şekline ulaşmıştır. Bu dönemin tamamında 20 binyılda aşamalı olarak kuraklık artmıştır. Örneğin Urmiye Gölü, Tettis Deryası'nın

⁷⁵ Mecidzade, 1997: 28; Karami, 2012: 229 .

⁷⁶ Reisnia, 1989: 18; Özdoğan, 2002: 46-57; Ceylan, A. – Ceylan, N., 2016: 13.

kalıntısıdır. Asur kaynaklarında burası Aşağı Nairi, Avesta’da Çiçist (Parlak), Strabon’a göre Stupt Denizi olarak adlandırılmıştır⁷⁷. Gün geçtikçe alanı küçülmektedir. Geçmişe göre öyle görünmektedir ki, 4 binyıl önceki Azerbaycan’ın iklimi kuraklığa doğru gitmektedir. Sonuç itibariyle bitki alanı azalmıştır⁷⁸.

Behram Farahvashi’ye göre; *“Tarihî metinlerin incelemesinden şu sonuca ulaşabiliriz; Ahamenid döneminde İran Platosu çok yeşil ve sululu bir bölgedir. Çimenlik orman ve otlaklardan oluşmaktaydı. Sıkı orman kalıntıları günümüzde de görülmektedir. Bu alan Lut Çölü’nün etrafını kaplamaktaydı. Ormanlar nedeniyle İran’ın iklimi ılıman ve nemliydi ve çöllerin etrafında yeşil köyler bulunmaktaydı”*⁷⁹.

Dağlık bir bölge olan Kuzeybatı İran, insanın yaşadığı bütün dönemlerde stratejik konumu ve coğrafi özellikleri nedeniyle her zaman bir yerleşim yeri olmuştur. Dünya coğrafyasında önemli bir yer olan bu alan, tarih boyunca boyunca çeşitli kavimlerin göçüne ve yerleşmesine vesile olmuştur. Ticari ve kültür bakımından merkezi olan bu alan zengin maden yatakları bakımından yakın olan ülkelerle (Kafkas, Anadolu) ve Mezopotamya arasında köprü görevini üstlenmiştir. Kafkasya’yı Hindistan’a ve Doğu Asya’ya bağlayan Kuzeybatı İran’da orta ve üst Paleolitik Dönemleri’ne ait bulgulara rastlanmıştır. Hint Sadık Kruz, Tebriz-Merağa-Miyaneh şehirleri arasındaki üçgen alanında konu ile ilgili yüzey araştırması yapmış ve araştırma sonucunda alt Paleolitik Döneme ait bazı buluntulara rastlamıştır. Bu araştırmalar esnasında el yapımı taştan balta ele geçirilmiştir. Bu balta aşölyen dönemine yani Eski Paleolitik (100-500 bin yıl önce) Dönemi’ne aittir. El baltası gibi buluntular göstermektedir ki ortalama yarım milyon yıl önce insanlar Batı’dan Çekoslovakya’ya doğru ve doğuda Çin’in bir kısmına dağınık bir şekilde yerleşmişlerdir⁸⁰.

Azılı Mağarası, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuzeyindeki Fuzili şehrine ve Aras Nehri’ne yakın bir mesafededir. SSCB tarafından yapılan arkeolojik kazılarda önceki dönemlerde insanlar mağaralarda yaşamaktaydılar. 200-250 bin yıl önce bu mağaralarda bir insana ait alt çene kemiğine rastlanmış ve bu insana “Azılı Antrop” ismi verilmiştir.

⁷⁷ Strabon, 2015: 1.

⁷⁸ Reisnia, 1989: 18.

⁷⁹ Farahvashi, 2003: 28.

⁸⁰ Melikshahmirzadi, 1994: 85.

Antropolojiye göre Azih insanı “Sin Antrop”, “Haydılberg” ve “Neanderthal” insanına benzemektedir. Ayrıca bu mağarada Azih insanının yanında ocak kalıntıları bulunmuştur. Bu kalıntılar o dönemde ateşin bilindiğinin ve kullanıldığının bir göstergesidir. Azih insanı Eski Paleolitik Dönemi’ne aittir. Bu dönem insan yaşamının en uzun dönemi olup 1 milyon yıl devam etmiştir. 1 milyondan M.Ö. 12 bine kadar sürmüştür⁸¹.

Kuzeybatı İran’da Karl Leton ve Ralf Sulky Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik kalıntıları araştırmışlardır. Kuzey Urmiye’de Temteme Mağarası’nda bu kalıntılar bulunmuştur. Bu araştırmalar 1951 yılında K. Leton tarafından yapılmıştır ve K. Leton çakmak taşından yapılmış birtakım araçlar bulmuştur. Ayrıca Doğu Azerbaycan’da mağaralar ve birkaç üstü açık bölgede Sehend Dağı’nda Tebriz’in güneyinde Paleolitik Çağ ile ilgili kalıntılar bulunmuştur⁸². Bu araştırmalara daha sonra R. Sulky devam etmiştir. Tipolojik bakımdan sınıflandırılması zordur. R. Sulky çalışmalara, 1969 yılından itibaren üç adet yüzey araştırması, on sekiz mağara, otuz sekiz tepe, dört mezar, yedi taşlı sığınak bulmuştur. Yüzey araştırmalarından biri alandaydı. Diğerleri ise Zagros Dağları’nın üzerindeki Şanidar Mağarası denilen Urmiye Gölü’nün 110 km batısındaki Sivan Tepe, Ziviye Deresi’nde idi. Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik kalıntılara rastlanmıştır. Orta Paleolitik Dönemi’ne ait bölgede kalıntılar Merağa, Taht-ı Süleyman ve Merivan bölgesinden de elde edilmiştir⁸³.

2.1.2. Neolitik Çağ

Kuzeybatı İran’da Neolitik Dönemi’n başlangıç kültürüyle ilgili yeterli araştırma yapılmadığından hiçbir bilgi elde edilememiştir. Bu dönem içerisinde yer alan bütün bilinen bölgeler Çanak Çömlekli Neolitik Çağ içinde yer almıştır. Birkaç bölge bu döneme ait olup en önemlisi de Sulduz Ovası’ndaki Hacı Firuz Tepesi’dir. Neolitik diğer yerleşim yerlerini Merkit, Mikail ve Üzümcü olarak adlandırabiliriz.

Amerikalı bir ekip tarafından 1958, 1961, 1968 yıllarında kazı çalışması yapılmış

⁸¹ Reiss, 1989: 104.

⁸² Feizkhah ve Aliyun, 2009: 24.

⁸³ Sulky, 1999: 35.

ve elde edilen sonuçlara göre tez ve makaleler yayınlanmıştır⁸⁴.

Bu tepeden elde edilen kalıntılar genellikle küçük kentleşme ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'a aittir (M.Ö.7000'li yılların sonu ve 6000). Hacı Firuz'un tarihi bölgesi Urmiye Gölü'nün güney havzasının ilkel tarımcılık ve hayvancılık köylerinden tanınmıştır. Hacı Firuz'un neolitik katmanlarında, mimari kalıntı, ölü gömme, çanak çömlek ve diğer nesneler elde edilmiştir. Evler kerpiçten ve kilden ölçsüz boyutlarda yapılmıştır. Bu evler küçüktür ve tavanı da kil, kamış ve ahşapla desteklendirilmiştir. Evler büyük bir oda şeklinde yapılmıştır ve iç aksam şekillendirilirken kullanım maksadına göre duvarla ayrılarak diğer küçük odalar oluşturulmuştur. Ayrıca bu bölgede dört adet toplu gömü kalıntıları bir arada keşfedilmiştir. Cesetlerle birlikte hediye şeklinde küçük çanak çömlekler ve taştan bıçak ağızları yer almıştır.

Hacı Firuz çanak çömlekleri devetüyüne benzer kırmızı renkli, el yapımı ve saman katkılıdır. Bu tür çömlekleri, sade ve bezekli olarak iki gruba ayırabiliriz. Bezekli türlerin motifleri geometrik unsurlardır. Örnek olarak zikzaklar, üçgenler, oval şeklinde olanlardır. Çanak çömlek ustalarının yaptığı kapların üzerinde kamış izlerinin olması kullandıkları kalıpların kamıştan üretildiği gerçeğini gösterir⁸⁵.

Hacı Firuz bölgesinde çıkarılan çanak çömlekleri Uşneviye Ovası ve Sulduz'da çıkarılan çanak çömlekler ile karşılaştırabiliriz. Bu tip çanak çömlekler Mezopotamya'da Hasuna-Samarra Dönemi'ne ait türdeki çanak çömleklerle ilişkili olabilir⁸⁶.

Kuzeybatı İran'da, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında, Selmas şehrinde bir diğer önemli neolitik yerleşmesi olarak bilinen Ahranjan Tepe'dir. Salmas Ovası'nın genişliği yaklaşık 400 km'dir, Haftavan Tepe'nin 6 km kuzeyinde, Selmas şehrinin verimli ovalarında yer alan bu tepe, ova seviyesinden 3 m olup deniz seviyesinden 1561 m yüksekliği bulunmaktadır. Hasan Talai, 1974 yılında yüzey araştırmaları yapmıştır⁸⁷. 1974 yılındaki yüzey araştırmasında tespit edilen buluntular, neolitiğin başlangıcı ve

⁸⁴ Melikshahmirzadi, 1999: 13; Niknami ve Amirhiz, 2006: 5.

⁸⁵ Melikshahmirzadi, 1999: 284.

⁸⁶ Melikshahmirzadi, 1999: 304.

⁸⁷ Talai, 2002: 173-192.

sonundaki bağlantılarıyla Kuzey Zagros, Kafkasya ve Erken Neolitik çanak çömleklerinin bu bölgede olduğunu gösterir. Ağırşaklar, değirmen taşları, çanak çömlek parçaları ve dibekler ele geçen buluntular arasındadır. Bu tür örnekler Hacı Firuz Tepesi araştırmalarında da elde edilmiş ve Hacı Firuz'un çanak çömlekleri arasında tanınmıştır.

Ahranjan'ın çanak çömlekleri el yapımıdır ve bitki katkılıdır. Çanak çömleklerin üzeri astarlı olup, nadiren çanak çömleklere astar vermek için kırmızı ve krem renkli kilden yararlanılmıştır. Çanak çömleklerin iç kısmı koyu renk astarlıdır. Ahranjan'ın çanak çömlekleri iki gruba ayrılır:

1) Fırınlanmış

2) Nakışlı

Nakışlı çanak çömlekler sade unsurlar ile süslenmiştir. Nakışların renklerinin çeşitleri koyu kırmızıdan kahveye kadardır. Renklerin çeşitliliği çanak çömleğin pişmesinden kaynaklanır. Şekil açısından Ahranjan'ın çanak çömlekleri kâseler ve kadehten oluşmaktadır. Bu kap kacakların tabanları düz ve ağız kısmı dışa dönüktür.

Ahranjan'ın bazı kâseleri kısa gagalıdır. Ağız kısmı küçük gagalıdır. Onlara benzer olan malzeme bu alanda bugüne kadar raporlanmamıştır⁸⁸.

2.1.3. Kalkolitik Çağ

Bölgede bu dönemle ilgili Dalma Kültürü (M.Ö. V. binyıl) ve Pizdili Kültürü (M.Ö. V. binyılın sonu ve IV. binyılı başları) bulunmaktadır. Bütün Azerbaycan bölgesinde yayılmıştır. Bu kültüre ait çanak çömlekler birçok bölgede tanınmıştır. Bu kültürler kendi isimlerini bulundukları tepelerden almışlardır. Dalma Tepe, Sulduz Ovası'nda yer almaktadır. M.Ö. V. binyılın özelliklerini göstermektedir⁸⁹.

Bu kültür Hacı Firuz Kültürü'nün devamı ve belki de onun kollarındandır. Bu dönemde Urmiye Gölü'nün güneyinde bezekli çanak çömleğin gelişimini görürüz. Bu tarz çanak çömlek (Hasanlu IX çanak çömleği) Mezopotamya'da Ubeyd çanak çömleği

⁸⁸ Melikshahmirzadi, 1999: 304.

⁸⁹ Hamlin, 1974: 111; Dyson, 1993: 611.

ile merkezi platoda III ve II Sialk Tepe çanak çömlekleriyle aynı zamana denk gelmektedir. Dalma boyalı çanak çömleği devetüyü turuncu ya da krem rengindedir. Üzerindeki boya bezemeler kırmızı renk ile yapılmıştır.

Swiny, Dolma türü çanak çömleklerinin özellikle Zerrinorud Deresi'nde varlığına işaret etmiştir⁹⁰. Swiny, diğerinin Dalma Kültürü'nü Neolitik Dönemi'nde katmanlamıştır. Bu kültüre ait önemli bölgelerden Zerrinerud Nehri'nin yanında yer alan Shahindej'i de Tahanabad Tepesi olarak adlandırabiliriz. İncelenen tüm çanak çömlekler bu tepede sade türdendir. Suldaz Ovası'nda yer alan Tepe Pizdili'de, Taş ve Bakır dönemlerinin sürekliliğinin bir göstergesidir. Hasanlu'nun VIII. tabakasıyla aynı zamana denk gelmektedir⁹¹.

O. W. Muscarella bu dönem yerleşmelerini M.Ö. 5000 yılının sonu ile M.Ö. 4000 yılının başlarına tarihlendirmiştir⁹².

Eski kaynaklarda bu kültüre daha geç bir tarih zikredilmiştir. Pizdili Çanak Çömlek Kültürü Mezopotamya'da Ubeyd ve eski Uruk'la yakından bağlantısı vardır. Muhtemelen bu kültür bölgeye göçebe kavimler ya da kültürel ve ticari ilişkiler yoluyla girmiştir. Boyalı çanak çömlek oranı Pizdili'de daha çoktur. Onun rengi koyu kahverengidir. Boyasız ve sade çanak çömleklerin rengi de parlak kahverengiye benzer kırmızı renktir. Her iki tür çanak çömlek çark yapımındadır. Birleşim maddesini de saman oluşturmaktadır. Boyalı çanak çömleklerin süsleme tarzları şunlardır: Yarım halkalardan asılan yatay hatlar, üçgen tarzlar, küçük canlılar, eşit yatay hatlar, doğru hatlardan dik kenar süslemeleri, dalgalı hatlar, taramalı tarz hatlar ve doğru hatlar arasında dağınık noktalar⁹³.

2.1.4. Tunç Çağı

Tunç Çağı, bu bölgede III. binyılın başlarından itibaren başlar, II. binyılın ortasına kadar devam eder. Bu dönem boyunca bölgede birbirlerinden bağımsız birçok kültürle

⁹⁰ Swiny, 1975; 79.

⁹¹ Dyson; Young, 1960: 19.

⁹² Muscarella, 1994: 84.

⁹³ Feizkhah ve Aliyun, 2009: 44.

karşılaşıyoruz. Bu kültürler şunlardan ibarettir: Yanık Kültürü, III Godin ve Habur çanak çömleği, VI Hasanlu ve Dinha benzeridir. Muscarella, bu dönemin ilkel adımlarını şu şekilde ifade etmiştir: “Erken Tunç Çağı IV Godin Yanık Tepe ve Göy Tepe’yle” tanınmaktadır. M.Ö. III. bin yılın başlarında kökleri Kafkas bölgesine dayanan bir kültür olup Hamedan ve Melayir’e kadar nüfuz eder. Bu kültür Erken Kafkasya Tunç Kültürü ya da Yanık Kültürü olarak adlandırılır. Muhtemelen bu kültür göçebe kavimlerin yoluyla bu bölgeye yayılmıştır. Yanık Tepe’nin ilk evleri aynı Kafkas bölgesinin evleri gibi dairesel planlıdır⁹⁴.

Bu dönemin çanak çömleği parlak ve siyah gri renktedir. Çoğunlukla oyma nakış ve beyaz renkli bir maddeyle dolgu yapılmıştır. Bu çanak-çömlekler el yapımıdır ve tamamen nakışlı çark şeklinde olan ve kendinden önce ve sonra bu bölgede bulunan çanak-çömleklerden farklılık göstermektedir. Kronolojik açıdan bu tür çanak çömlekler Mezopotamya’nın eski silsilelerinden I ve II ile aynı zamandadır⁹⁵.

Özellikle Yanık Tepe Kültürü II. binin çok tartışılan bölümünü oluşturur. Bu kültür İran’da Yanık Tepe Kültürü olarak ifade edilir. “Yanık Kültürü” terimi, Urmiye Gölü’nün doğusunda bulunan Yanık Tepe’nin mimari kalıntılarını dikkate alarak Dyson tarafından teklif edilmiştir⁹⁶. Çok kabul görmeyen bu teklifin yanısıra “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı” ve “Eski Trans-Kafkasya” terimleri de kullanılmıştır. Bu kültüre ait izlerin Erzurum ve çevresinde yaygın olarak görülmesinden dolayı Erzurum ve çevresi bu kültürün ana vatani kabul edilebilecek özellikleri barındırmaktadır. Bu bölgede yapılan en erken kazı çalışmalarında Karaz Höyük sonraki araştırma ve kazılar için merkez konumundadır. “Bu bakımdan gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi’nin diğer kesimlerinde, Karaz’la çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerinde buluntu toplulukları için ‘Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik’ ya da ‘Karaz Kültürü’ tabirleri kullanılagelmıştır.”⁹⁷

Karaz Kültürü Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağları boyunca gelişmiştir ve bu

⁹⁴ Muscarella, 1994: 986; Edens, 1995: 53; Helwing, 2003: 80.

⁹⁵ Ceylan, 2015: 41.

⁹⁶ Dyson, 1968: 14-16.

⁹⁷ Pehlivan, 2004: 81-82.

kültüre ait en eski buluntular Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya’da tespit edilmiştir.

Hasan Talai’de Yanık Tepe Kültürü’nün yayılım alanını şu şekilde ifade etmektedir: “Bu kültürün ilkel adımları açıkly koyu ve açık gri el yapımı çanak çömlekleri geometrik oyma motiflerle (üçgen, iç içe daireler, kare ve düz hatlar) süslenmişlerdir”. Hisar Kültürü’nün çanak çömlekleri de yapı ve türü açısından gri, ince ve zarif olduğundan Yanık Kültürü’nden ayrılmaktadır. Bu kültürün çanak çömlek kalıntıları arkeoloji incelemesi esnasında Hamedan Ovası’nda ve Elvend Dağı’nın doğu yamaçlarında geniş bir kısımda bulunmuştur⁹⁸. Doğu cephesinde de bu kültürün nüfuzu merkezî platonun doğu kısmına kadar (Kazvin Ovası) görünmektedir. Arkeolojik verilerin esasına göre Godin Tepe IV. tabakası Yanık Kültürü’nün çanak çömlekleriyle tanınmıştır. Ayrıca az miktarda bu kültüre ait çanak çömlek Giyan Tepe üzerinde bulunmuştur. İran’ın kuzeybatısında bu kültürün asıl konumu incelenmiş ve arkeolojik veriler elde edilmiştir. Mevcut belgelere göre Yanık Kültürü’nün sona ermesi yaklaşık M.Ö. 2000 yılına kadar sürmüştür⁹⁹.

Yaklaşık M.Ö. 2000’den biraz sonra Yanık Kültürü sona ermiştir. Bu tarihten Demir Çağı’nın başlangıcına dek yani M.Ö.1450 kadar, bu bölgede Orta ve Geç Tunç Çağı’na ait kaliteli, motifli çanak-çömleklerle karşılaşmaktayız. Bu kültür bölgede iki gruba yani Godin III ve Habur Kültürü’nde Dinha IV ile Hasanlu VI’ya bölünmektedir¹⁰⁰ (Harita 11-12).

2.1.5. Demir Çağı

İran’da yapılan yeni arkeolojik kazılar ve elde edilen bilimsel sonuçlar, Demir Çağı’nın bu yörede M.Ö. 1450/1400’de başladığını göstermiştir.

M.Ö. II. binyılın ilk yarısında özellikle Batı İran’a egemen olan “Boyalı Çanak Çömlek Kültürü’nün” yerini yeni bir geleneğe bırakması, bu değişimin simgesi olarak kabul edilir. M.Ö. II. binyılın ikinci yarısında Kuzeybatı İran’daki olayların, bu dönemde

⁹⁸ Talai, 2002: 173-193.

⁹⁹ Talai 1995:6-9.

¹⁰⁰Perfereç, 2001: 46.

İran ve Doğu Anadolu tarihinin biçimlenmesinde önemli etkisi olmuştur.

İran’da İskit varlığı Jafar Abad bölgesinde görülmektedir. Eski Çağ’da Türk kültür tarihinin ilk temsilcileri kabul edilen, atlı kavimler medeniyetinin önemli bir parçasını oluşturan İskitler, batıda Tuna Nehrinden doğuda Çin’e kadar uzanan geniş Avrasya bozkırlarında yaşamış ve göçebe hayat tarzını benimsemiş savaşçı, atlı uluslardan biridir¹⁰¹. Kafkaslardan Anadolu’ya, ayrıca Mısır önlerine kadar bir yayılım gösterdikleri arkeolojik kalıntılar ve yazılı kaynaklardan tespit edilen İskitler, yayılım gösterdikleri kültür coğrafyası ve bırakmış oldukları kültürel miras bakımından önemli bir yere sahiptir¹⁰². İskitler, gösterdikleri bu yayılım neticesinde birçok halk tarafından tanınmış ve onların kaynaklarında yer almışlardır. Asur kaynaklarında “İskuza / Askuzai”; Urartu kaynaklarında “İşkigulu”; Grek kaynaklarında “Skyt”, “Skythai”; Çin kaynaklarında “Sai”; Pers kaynaklarında “Sak”, “Saka” şeklinde adlandırılan İskitlerle ilgili bilgilere kutsal kitaplarda da rastlanmaktadır¹⁰³.

Proto-Türklerin bir parçası olan İskitlerin, Kimmenler ile birbirinden ayırt edilemeyen kültür beraberliği ve yakın bağları bulunduğu arkeolojik çalışmalar ve araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır¹⁰⁴. Herodotos’un verdiği bilgilere göre İskitler, Kimmerleri takip ederek Kafkasları doğudan dolaşp Hazar Denizi kıyılarına, oradan da Derbent geçidini kullanarak Azerbaycan ve İran’daki Medya topraklarına gelmişlerdir¹⁰⁵. Ön Asya’ya klanlar ve boylar hâlinde girmiş olan İskitler göç güzergâhı üzerinde bulunan Urmiye Gölü etrafında yerleşmiş olan Manna’ya ulaşmışlardır¹⁰⁶. Ön Asya’da İskit adı ilk kez “İşkigulu Ülkesi” coğrafi terimiyle Urartu kralı I. Argişti’nin yıllıklarında geçmiş olup muhtemelen bu terim Manna topraklarını işaret etmektedir¹⁰⁷.

M.Ö. 679 yılında Asur Kralı Assarhaddon, İskitleri yenilgiye uğratmış olmasına rağmen İskitlerin Manna ülkesine yerleşmesine engel olamamıştır. Urartu Kralı Rusa ise uyguladığı İskit politikası ile İskitlerle ittifak kurmuş, böylece bölgede yeniden

¹⁰¹ Dönmez, 2002: 33.

¹⁰² Durmuş, 1993: I, 1.

¹⁰³ Tarhan, 2002: 603; Durmuş, 1993: 25-30.

¹⁰⁴ Tarhan, 1979: 355-369.

¹⁰⁵ Dönmez, 2002: 34.

¹⁰⁶ Tarhan, 2002: 603; Tarhan, 1984: 190-120;

¹⁰⁷ Dönmez, 2002: 34.

güçlenerek Asur Krallığının baskısından kurtulmuştur¹⁰⁸. Urartu Kralı Rusa İskitlerle yaptığı ittifakın yanı sıra ileride kendisi için tehlike olarak gördüğü İskitlere karşı önlem almak amacıyla Kuzeybatı İran'da savunmaya yönelik birçok kale inşa ettirmiştir. MÖ. VII. yüzyılda yapılan Kale Siyah, Kız Kalesi, Sangar, Kaleoğlu ve Danalu bu kalelerden bazılarıdır. Demir Çağ yerleşmelerinde elde edilen İskit tipi ok uçları, Batı, Kuzey, Kuzeybatı İran'da İskitlerin ne kadar etkili olduklarını açıkça gösteren arkeolojik kalıntılardır¹⁰⁹.

İskitler, Batı İran'da devlet kurarak yirmi sekiz yıl egemenlik sürmüşlerdir¹¹⁰. Urmiye Gölü'nün güneyindeki Sakız kasabasının 49 km. doğusunda yer alan Ziwiye'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda buranın İskit kralının oturduğu çok güçlendirilmiş bir kale olduğu tahmin edilmekte ve bu yüzden de Sakız yöresinin İskitlerin siyasi merkezi olabileceği düşünülmektedir¹¹¹. Sakız kasabasının yakınlarında bulunan İskit kral mezarında bulunan ve M.Ö. VI. yüzyıla tarihlendirilen zengin metal kalıntıları, İskit tipi ok uçları, İskitlerin Ziwiye yöresindeki; Urmiye Gölü'nün yaklaşık 15 km. güneyinde yer alan Hasanlu yerleşmesinde bir mezardan çıkarılan bir insan ve dört at iskeleti, İskit savaşçısı bezemeli tunç kap parçası, hayvan stili geleneğinde süslü kemikten iki at koşum takımı parçası ile İskit tipi ok uçları, ayrıca Nush-i Jan'da bulunan İskit tipi tunç ok uçları ile kemikten bir at koşum takımı parçası İskitlerin Manna'daki güçlü varlıklarına işaret etmektedir¹¹².

Urmiye Gölü'nün hemen batı kıyısında yer alan Göy Tepe¹¹³, kuzeyinde yer alan Kordlar Tepe, kuzeybatı uç noktada yer alan Haftavan Tepe¹¹⁴ Urmiye Gölü'nün güneybatısında, Solduz Vadisi'nin içinde yer alan Hasanlu¹¹⁵ ve daha güneyindeki Dinhatpe¹¹⁶ gibi yerleşmeler, ova düzeyindeki höyük tipinde yerleşmelerdir (Harita 4). Bu alanlardaki Erken Demir Çağı malzemesi ise yine Van Gölü havzasında olduğu gibi

¹⁰⁸ Ceylan, 2015: 141.

¹⁰⁹ Dönmez, 2002: 34.

¹¹⁰ Ceylan, 2015: 142.

¹¹¹ Dönmez, 2002: 35.

¹¹² Dönmez, 2002: 35.

¹¹³ Burton Brown, 1951: 14.

¹¹⁴ Burney, 1972: 132.

¹¹⁵ Danti, 2017: 18.

¹¹⁶ Muscarella, 1994: 139.

nekropol alanlarından gelmektedir.

İran Erken Demir Çağı'nın başlangıcı Kuzeybatı İran Bölgesi'ne gelen yeni bir halk kitlesi ve çanak çömlek modası ile ilişkilendirilmiştir. Kuzeybatı İran'da, 2. binyıl boyalıları, yerini açık gri bir yüzey rengine sahip yeni bir çanak çömlek grubuna bırakır (Tablo V). Hasanlu V, Giyan I4- I 3, Sialk V. Khorvin- Chandar ve Göy Tepe B merkezlerinin tamamı artık homojen bir Çanak Çömlek Kültürü'nü yansıtır¹¹⁷.

Dyson, Hasanlu Tepe Höyüğü'nün stratigrafisine dayanarak, Kuzeybatı İran Erken Demir Çağı'nı M.Ö.1450 yılına tarihlemektedir. Hasanlu Tepe'de VII. kat Eski Tunç Çağı'na (M.Ö. III. binyıl) tarihlenmektedir ve turuncu astar üzerinde bezemeli seramik (Painted Orange Ware) bilinmektedir. VI. kat (M.Ö.1900-1450) Habur Kültürü'nü yansıtmaktadır ve V. kat ise (M.Ö.1450-1250) Demir Çağı I olarak bilinmektedir.

Hasanlu Tepe Kuzeybatı İran'ın stratigrafisini en belirgin şekilde yansıttığı için Dyson, burada “Kültürel Dinamizm” görüşünü açıklamaya çalışmıştır. Dyson, Hasanlu Tepe VI. kat Habur seramiğinin bir anda sona ermesinden sonra, tamamen eski dönem ile ilişkisi olmayan “Gri Perdahlı Seramiğin” ortaya çıkışına dayanarak bu görüşü öne sürmektedir. Ancak bu görüş tüm Kuzeybatı İran için geçerli değildir. Özellikle Urmiye bölgesinde bunun devamlılığının sürdüğü görülmektedir¹¹⁸.

Hasanlu Tepe, yerleşiminde Erken Demir Çağı'nda “Kültürel Dinamizm” görüşü geçerlidir, ama bunun aksine Haftavan Tepe'de bu görüş geçerli değildir. Buna rağmen Haftavan Tepe VII'den (Kür-Aras III) Van-Urmiye Boya Bezemeli Seramik Kültürü'nün ilk kez ortaya çıktığı Haftavan Tepe VI C'ye geçiş kısa boşlukla olmuş; Kür-Aras Kültürü'nün çoğu elemanları bu dönemde de yaşamaya devam etmiştir. Haftavan Tepe VI C seramiği, Hasanlu Tepe VII. “Boya Bezemeli Turuncu Seramik Kültürü”nün yöresel ve bölgesel bir gelişimidir; yani bu seramik Kür- Aras Kültürü içinde gelişmiştir¹¹⁹.

Transkafkasya Kültürü diğer bir ifadeyle Kür- Aras Kültürü ilk başta “Khirbet Kerak” olarak tanımlanmıştır. Türk tarihçileri bu çağı “Karaz Kültürü” olarak

¹¹⁷ Young, 1965: 670; Dyson, 1965: 195; Medvedskaya, 1982: 16; Muscarella, 1994: 140.

¹¹⁸ Dyson, 1973: 707.

¹¹⁹ Brown, 1973: 159.

adlandırmıştır¹²⁰. Rus bilim adamlarından Dzhaparidze ve Chubinishvili “Kura Aras Kültürü” terimini kullanmıştır. Piotrovskii ve Krupnov “Transkafkasya’nın Eneolitik Kültürü” olarak adlandırmışlardır. Ayrıca “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı” ve “Eski Transkafkasya Kültürü” tanımları da bilim adamlarınca kullanılmıştır. Erken Transkafkasya’nın başlangıç kültürü (Karaz Kültürü) Karbon 14 tahlillerine göre M.Ö. 3500-3000 yılları arasına tarihlendirilmektedir¹²¹.

Diğer taraftan Haftavan Tepe VI B’den (Van-Urmiye Boyalı Seramik Kültürü) Erken Demir Çağı’na geçişte stratigrafik bir boşluk görülmektedir. Buna rağmen, Hasanlu Tepe’nin aksine Haftavan Tepe VI. seramiklerinden birkaç türü yaşamaya devam edip Erken Demir Çağı’nda “Gri Seramik”le birlikte bulunmuştur; Hasanlu Tepe’de ise Hasanlu Tepe VI. seramik Kültürü sona erer ve birdenbire Hasanlu Tepe V.’de doğrudan yeni bir seramik türü, yani “Gri Seramik Kültürü” ortaya çıkar. Bu nedenledir ki Dyson Kuzeybatı İran için “Kültürel Dinamizm” görüşünü önermektedir. Ancak bu durum Haftavan Tepe V.’de, Hasanlu Tepe V.’den farklıdır; öyle ki Haftavan Tepe V. seramiklerinin %80’i Haftavan Tepe VI’nın devamıdır. Bunun için Haftavan Tepe M.Ö. III. binyıldan Demir Çağı’nın sonlarına kadar bir devamlılık göstermektedir¹²².

Medvedeskaya’ya göre¹²³ “Buluntuların ve onların konteksinin analizine göre Erken Demir Çağı’nda kültürel bir standardizasyon bulunmamaktadır. Bu ifadeyle Erken Demir Çağı’nda Kuzeybatı İran’daki yerleşim yerlerinde seramik türlerinde ve dağılımında bölgesel özellikler daha güçlüdür ve Dyson’un “Kültürel Dinamizm” görüşünün Kuzeybatı İran ile genellendirilmesi yanlıştır. Seramik dağılımı bu dönemde standart değildir ve Erken Demir Çağı çanak çömlek için yeni sayılmaz; çünkü bu dönem seramiğinde Geç Tunç Çağı seramik parçaları görülmektedir.

Sonraki araştırmalarda Dyson da şunu vurgulamaktadır: “İran’ın kuzeybatısı M.Ö. II. binyılın çoğu elemanları Hasanlu Tepe, Göy Tepe, Dinha Tepe ve Haftavan Tepe’den

¹²⁰ Pehlivan, 1990: 168-176; Ceylan, A., 2008: 20; Ceylan, A., 2010: 215-232; Ceylan, A., 2015a: 1.

¹²¹ Burney, 1958: 165; Mellaart, 1958: 9; Piotrovskii, 1962: 7; Krupnov, 1964: 3; Lang, 1970: 70; Pehlivan, 1984: 35; Edens, 1995: 53; Ceylan, 2015: 41.

¹²² Talai, 1994: 261.

¹²³ Medvedeskaya, 1982: 1.; Medvedeskaya, 1988: 1-15; Muscarella, 2004: 64.

Orta Tunç Çağı süresinde ortaya çıkmıştır ve bunlar Demir Devri I. Evresi'nin elemanlarının başlangıcı ve prototipleri olarak bilinmektedir. Kuzeybatı İran'ın tüm yerleşimlerinde M.Ö. II. binyılın ilk yarısında “Gri Seramik”, boya bezemeli seramikle birlikte bulunmaktadır. Bu durum, Demir Devri I. Evresi'nde tüm bölgede yaygınlaşan “Gri Perdahlı Seramiğin” bu bölgede ilk kez M.Ö. 2. bin yılın ortalarında üretilmeye başlandığını, kültürel gelişimin kesintisiz olarak devam ettiğini gösterir. M.Ö. II. binyılın boya bezemeli çanak çömlek formlarının Sagzabad ve Kuzeybatı İran'da, Demir Çağı yerleşimlerde bulunması, boya bezemeli seramiğin M.Ö. I. binyıla kadar “Gri Seramik” le beraber devam etmesi, Kuzeybatı İran'da Demir Çağı kültürünün gelişimini sağlamıştır¹²⁴.

Son yıllarda M. D. Danti tarafından yeni bir görüş ortaya sürülmektedir. M. D. Danti, R. H. Dyson'un metodolojik hataları olduğunu söylemekte ve Kuzeybatı İran için yeni bir kronoloji önermektedir¹²⁵.

Dyson'a göre Demir Çağı'nın başlangıcı M. Ö. 1450 yılına tarihlendirilmektedir. Bu kronoloji, çevre bölgelerde ne Demir Çağı kronolojisi ile ne de demirin bulunuşu ve teknolojisi ile uyumludur. Dyson'un Demir Çağı ve Tunç Çağı'nı ayırt etmesindeki nedeni, bu iki çağın arasında düşünülen kültürel ayrımdır. Ancak yeni araştırmalara göre bir ayrımın olması düşüncesi, buluntuların yorumlamasındaki yanlışlıklar ve arkeolojik örnek toplama hataları ile yanlış yöntemlerin kullanmasındandır. Günümüzde I. Demir Devri, Haftavan Tepe IV C (M. Ö.1250-1050) ile eşzamanlı olduğu düşünülmektedir. Orta Tunç Çağı Haftavan Tepe C-A'ile (M. Ö. 2000-1450) ve Geç Tunç Çağı Haftavan Tepe V. ile (M.Ö. 1450-1250) eşzamanlı olarak ayrılmıştır. Bu durumda Kuzeybatı İran'ın arkeoloji kronolojisi, Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya kronolojisiyle denkleşmektedir. Bu bölgeler M.Ö. III. binyıldan M.Ö. I binyıla kadar Kuzeybatı İran ile çok yakın ilişki içinde olmuşlardır¹²⁶.

İran platosunda Erken ve Orta Demir Çağı'yla (Demir Çağı I ve II) ilgili mimari buluntular hakkında en ayrıntılı bilgileri, Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan

¹²⁴Dyson, 1973: 707.

¹²⁵Danti, 2017: 23.

¹²⁶Danti, 2013: 5.

Hasanlu Höyüğü vermektedir. Hasanlu yerleşmesinin IV. yapı katında (MÖ. 1100-800) yer alan ve yayınlarda “yanmış yapılar” olarak geçen yapılar, bu çağlarda Batı İran’da gelişmiş bir mimarinin varlığını kanıtlar. İran’daki gelişmiş apadanaların kökeni olarak kabul edilen bu yapılar, önde sütunlu bir giriş, buradan girilen bir ön oda ve bunun arkasında dikdörtgen planlı sütunlu bir kabul salondan meydana gelir. Söz konusu yapıların öncüleriyse aynı yerleşmenin V. yapı katında (M.Ö. 1350-1100) ortaya çıkarılmıştır. Hasanlu’da yapılan arkeolojik kazılar, çatısı sütunlarla taşınan, kabul salonu niteliğindeki yapı türünün (apadana) Kuzeybatı İran’da Demir Çağı’yla başladığını göstermiştir¹²⁷.

İran’ın kuzeybatı ve batı yöreleri M.Ö. IX. yüzyılın sonunda Urartu egemenliğine girmiştir. Urartu Kralı Menua’nın Van yakınındaki Karagündüz köyünde bulunan ve aynı adla bilinen yazıtında Mana (Mannea) ve Barsua (Parsua) ülkelerinin Urartu sınırları içine alındığı belirtilmektedir. Bu yazıtta adı geçen Barsua ülkesi sonraki yıllarda kurularak Pers ülkesiyle aynıdır¹²⁸.

Urartu Krallığı, Batı İran’da düzeni sağlayabilmek amacıyla birçok kale inşa etmiş ve bu yörenin yıllardan beri Asur’un yararlandığı doğal zenginliklerini kendisi için kullanmak istemiştir. Kuzeybatı İran’da yapılan çok sayıdaki Urartu Kalesi arasında, Uşneviye Ovası’ndaki Kalatgah Kalesi, Urmiye Gölü’nün güneyindeki Hasanlu Kalesi ve Akçay yakınındaki Bastam Kalesi vardır¹²⁹.

Urartu Krallığı, İran’daki egemenliğini koruyabilmek amacıyla Asur’la uzun yıllar savaşmak durumunda kalmış; yerel İran beylerinin Asur’a karşı daha çok Urartu gücünün yanında yer almaları Urartu’nun bu bölgeyi yıkılışına kadar elinde tutmasını sağlamıştır. İran’ın bu bölümünün Urartu Krallığı’nın egemenliğinde oluşu ekonomik açıdan Urartu’ya katkıda bulunmuştur. Ancak, bu ikili ticari ilişkiler sonunda Batı İran kültür ve sanat gelenekleri Urartu sanatına etki etmiştir. Özellikle Urartu mimarlığı ve tunç işçiliğindeki İran etkilerinin kaynağı budur. Öte yandan Urartu sanatının etkileri de İran sanatında kendini göstermiş; İran’da Akhaemenid Dönemi’nde kule tipli Urartu

¹²⁷Dyson ve Muscarella,1989: 1.

¹²⁸Ceylan, N., 2016: 119.

¹²⁹Salvini,1979c: 177; Ceylan, N., 2015b: 138; Ceylan, A.- Ceylan, N., 2016: 11-38.

tapınaklarının yakın benzerleri inşa edilmiştir¹³⁰.

Medlerin başkenti, Zagros yöresine egemen konumdaki Elvend Dağı'nın eteklerinde bulunan Hagmatana'ydı (Gr. Ekbatana; b. Hemedan). Herodotos'a göre Ekbatana kentini, Med kabilelerini bir ulus olarak örgütleyen ve kırk üç yıl egemenlik süren Phraortes'in oğlu Deiokes kurmuştur. Eski yazarlardan Atinalı Diodoros'a (M.Ö. IV. yy) göre Med İmparatorluğu'nun kurucusu, Olimpiyat Oyunlarının (M.Ö.711-710) ikinci yılında kral olan II. Kyaksares'tir¹³¹.

Herodotos, Deiokes'in yerine torunu Phraortes'in geçtiğini söyler. Onun yerine geçen oğlu II. Kyaksares Asur'a karşı başarılı savaşlar vermiş ve Ninive kentini yağmalamıştır (M.Ö.612). Ninive'nin düşüşü ve sonuçta Asur Krallığı'nın yıkılışından sonra Med tahtına bir general olan Arbaces getirilmiştir. Herodotos'a göre ise II. Kyaksares'ten sonra tahta oğlu Astyages¹³² geçmiş, krallık ondan sonra Astyages'in kızının oğlu olan Pers hükümdarı II. Kyros'un (Kuraş, Büyük Kyros) egemenliğine girmiştir¹³³.

Ahamenid Dönemi'nde en gelişmiş biçimi görülen apadanaların M.Ö. VIII. yüzyıla ait bir örneği, Nuş-i Can Tepe'de Med Dönemi'ne ait I. yapı katında ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık olarak M.Ö. 572 yıllarında üç nesil devam eden ve takriben yetmiş beş yıldan fazla yaşanılan bu yerleşim yeri terkedilmiştir. Batı İran'da Demir Çağı'yla birlikte görülmeye başlayan bu yapı türü, daha geç dönemlerde Batı İran kültürüne özgü bir niteliğe kavuşmuş ve 9. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar kullanılmıştır¹³⁴.

2.1.5.1. İran'da Demir Tekniğinin Kullanımı

İran'da I. Demir Çağ teknikleri ile ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Hatta daha sonraki dönemlerde de demir eritme fırınları ile ilgili hiçbir belgeye sahip değiliz. Bu bilgi eksikliği kazıların az olmasından ibarettir. Bu da bölgenin demir buluntularının tarihlenmesinde sorun yaratmaktadır. Demir fırınlarının maden yerlerine yakın olması

¹³⁰Zarrinkoub, 1985: 87.

¹³¹Herodotos, 2006: 1; Keyhüsrev; hd.M.Ö. 625-585.

¹³²İstumeğu; M.Ö. 585-550.

¹³³Zarrinkoub, 1985: 87; Ceylan, A.,- Ceylan, N., 2016: 11-33

¹³⁴Feizkhah ve Aliyun, 2009: 247.

gerektiği bilinmektedir. Dolayısıyla yerleşim yerlerinde ve mezarlıklarda olması düşünülemez. Eğer belirtilen yerlere yakın olursa ham maddeden uzak kalmasının yanında kullanılan fırının sıcaklığı, külü, tütsüsü ve çöpleri yerleşim alanlarını rahatsız edebilir. Muhtemelen ilerde yapılacak kazılar demir madenlerinin yakınlarında olabilir. Hava şartlarından ötürü yıpranarak çürümeye başlayan demir nadir görülür. Ama yine de İran'da Demir Çağı ile ilgili birçok kazı yapılmıştır ve buluntular arasında demir malzemelerde çıkmıştır¹³⁵.

İlk defa I. Demir Çağı'da 1500-1200 yılları arasında Loristan'da Tepe Giyan'da bir hançer ucu, Hasanlu V'de bir demir halka bulunmuştur. Azerbaycan'ın Göy Tepesi'nde, Loristan ve Tahran çevresinde, Sialk A'da birtakım malzemeler ele geçmiştir. Ancak bu malzemelerin I. Demir Çağı'na tarihlenmesinde tereddütler yaşamaktayız. II. Demir Çağı'ndaki demir yapımlarının süratle gelişmesiyle tuncun yerini almıştır. 2000 parça demir farklı şekillerde kullanım amaçlı Hasanlu IV tabakasından ele geçmiştir ki bunlar demir tekniğinin ve yerli üretimin bu bölgede geliştiğinin göstergesidir. Akla gelen bir soruda ilk kez demir tekniğinin kullanımının ya kendi başına belirlenen yöntemlerle kullanılması ya da dışarıdan geldiği kanısıdır. Anadolu'dan, Hititlerden, Karadeniz bölgesinden, Kuzeybatı İran'a demir tekniğinin geldiği bilinmektedir. Hitit belgelerine göre arkeolojik buluntulardan demir tekniğinin (çelik) çok miktarda üretildiğini gösterir¹³⁶.

İran'ın tümünde çok miktarda demir malzeme bulunmaktadır. Başka bölgelerden üretilip İran'a geldiğinin göstergelerinden biriside Anadolu, Kafkasya ve kuzey bölgeleri ile yapılan ticaretten ileri geldiği düşünülebilir. Bu irtibatın sağlanmasında çanak çömleklerin tipolojik yapısıyla alakalı olduğu görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Hurrilerle diyaloga giren kavimler Urmiye Gölü'nün güneyinde, Suriye ve Kuzey Asur Hurri kavimleriyle de olan diyalogları neticesinde demir tekniği öğrenmiş oldular.

Bir diğer varsayıma göre M.Ö. 2000'li yılların sonunda, göçebe kavim hareketleri oldu. İskit, Hurri, Arya gibi kavimlerin hareketleri söylenebilir. Dolayısıyla göçebelik durumu kültür ve teknikleri de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle Kuzeybatı İran'da

¹³⁵ Young, 1982: 205.

¹³⁶ Mollazade, 1995: 43-44.

göçebe tekniğinin demir tekniği ve demir yapımlarında önemli bir etken olduğudur. Bu ifadeden sonra şöyle bir soru akla gelebilir.

Kuzeybatı İran’da yaşayan insanlarda demir üretme tekniğinin yeteneği var mıydı yok muydu? Üretim için şunlara ihtiyaç olduğu bilinmektedir:

1. Demir üretim tekniğinin tanınması
2. Uygun kaynakların bulunması
3. Fırınlarda yakacak uygun malzemenin bulunması
4. Siyasi ve ekonomik güç
5. Üretilmiş ürünler için pazar ihtiyacı

Kuzeybatı İran’ın metal işleme sanatkârları Anadolu aracılığıyla bu tekniği tanımışlardır. Uygun demir madenlerinin yatakları bu bölgede ve çevrede bulunmaktaydı. Ayrıca bölgenin ormanlık olması da demiri eritmede kullanılacak olan yakacak ihtiyacını karşılayabilecek durumdaydı. Tunç ve bakır üretimine göre demir üretimi tam tersidir. Toplulukların ekonomik ve siyasi düzene girebilmeleri için demir üretmeye ihtiyaçları vardır. Tarımla uğraşan sade ve göçebe toplumlar da demir üretimine rastlanmaz. Bakır yataklarının üstleri açık olduğundan sıkıntısız ihraç edilebilir. Ham madde olarak da doğada bulunmaktadır. Demire nazaran bakırın eritilebilmesi için sade fırınlara ve az yakacağa ihtiyaç duyulur. Bu nedenle metal sanatkârları istedikleri şekilleri verebilirler¹³⁷.

Demir üretiminin zor ve pahalı olmasının yanında ihracının da çok zaman ve yetenek gerektirdiğidir. Bakıra göre karışım hali daha az olan demirin nakliyesi de zordur. Bu nedenle demir fırınlarının demir yataklarının yanında olması gibi bir doğal sonuç ortaya çıkar. Sade fırında ve az bir ısı ile erimediğinden sıcaklığın yükseltilebilmesi için yüksek boylu fırınlar ve çokça yakacak gereklidir. Demir eritme tekniği o dönemin tekniği ile imkânsız durumdadır. Bu nedenle metal sanatkârları demir taşları ilk kez fırınlarda sünger şekline getirirler. Daha sonra da demir fırınlarda bu demirleri küçük küçük kalıplar haline getirip en sonunda da istediği malzemeyi

¹³⁷ Mollazade, 1995: 45; Helwing, 2003: 80.

üretirlerdi. Demir işinde, siyasi düzeni yeterli olmayan toplumlarda biraz zor olmakla birlikte bu iş için düzene ve hâkim güce ihtiyaç vardır. İhraç, ihya, demircilik gibi çeşitli adımları atabilmek ve kendisinin ürettiği ürünleri alıp pazarlık yapabilmek için hâkim bir güce ihtiyaç vardı. Pahalı bir üretim olduğundan mabet ve saray için kullanılan demiri normal insanlar alma gücüne sahip değillerdi. Demir üretiminin Kuzeybatı İran'da olması siyasi kurumların bulunduğuna işaret eder¹³⁸.

Bir başka dikkat çekici nokta ise demirin tunca nazaran artıları nelerdi ve hızlı bir şekilde tuncun yerini almasının sebepleri neydi? Demir metalinin özellikleri ve yapısına bakıldığında keskinliği, dayanıklılığı ve çelik yapımında da tunçtan daha iyi olduğudur. Doğada tunca göre demir madeni daha çok bulunur. Yazılı kaynaklarda da demirin o dönem kutsal ve değerli olduğu görülmektedir. Uygarlaşmış olan günümüz devletleri gelişmelerini metalle özellikle de demirle sağlamışlardır. Dolaylı ya da dolaysız olarak metalin insan yaşamında etkisi vardır. Bu nedenle metalsiz uygarlığa ulaşmak imkânsızdır. İnsanlık aletlerin yapımı için uygun olan metallerin renk ve parlaklık gibi özelliklerini araştırdı. İnsanı kendisine çekti. Buna örnek olarak önce altın, sonra bakır ve diğer madenler gösterilebilir. Taşa göre daha dayanıklı olan metal esnek, çekice uyumlu, keskin, baskı ve ezilmeye dayanıklı ayrıca eritme özelliğine sahipti. Bu özelliklerinden dolayı alet ve malzeme bakımından kullanıma elverişlidir¹³⁹.

Bakırın İran'da M.Ö. 7000'lerde kullanıldığı ve hızlıca yayılım gösterdiği bilinmektedir. Bakır yataklarındaki bakır metali M.Ö. 6000'nin sonlarına doğru üretildi. İran'ın merkezî platosunda bu madeni yatakları bulunmaktaydı. İlk etapta çekiçe daha sonra kalıp şeklinde yapılan bakır malzemelerin kullanımı çok revaçtaydı. Lakin yumuşak ve dayanıksız olduğu için taşın yerini alamadı. Tam bu esnada tunç ortaya çıktı. Çoğu zaman tunç alaşımı kalay üretilmeden kullanıldı. Bakır taşının içinde arsenik ve kalay vardı ve eritilmesi ile tunç elde edildi. Metal sanatkarları tecrübeleri sayesinde bu özel maden taşıyla tunca ulaştılar. Tunçta kalay yerine arsenik kullandılar ve bu karışım ilk kez 4000'li yıllarının ikinci yarısında Anadolu'da kullanıldı. Yalnızca 3000 yılın ikinci yarısında kalay arseniğin yerine geçti. Sebebine gelince arseniğin zehirli

¹³⁸ Mollazade, 1995:45.

¹³⁹ Mollazade, 1995: 48; Başak, 2008: 15-33; Yalçın, 2013: 17-28.

olmasıydı. Bakır ve kalay ilk kez 3000 yılının ikinci çeyreğinde yakın doğuda kullanılarak bronz alaşımı ortaya çıktı. Bu tarihten sonra metal sanatkârların kalay oranını ayarlayarak alaşımları kontrol altına aldılar ve bu metali daha dayanıklı üretebildiler¹⁴⁰.

Kalay ve bakır yataklarının zengin olması sebebiyle İran'da tunç malzemesini üretmek ve bunu merkezi konuma getirmek doğal bir sonuç oldu. Birçok belge Kuzeybatı İran'da yerel tunç üretimi ile ilgilidir. M.Ö. 3000'de demir Mezopotamya'da, M.Ö. 2700'de Mısır'da malzeme yapımı için kullanılmaktaydı. Gök taşlarından elde edilen demir (%90,8) çok nadir olarak üretilirdi. İlk olarak M.Ö. 2000'li yılların yarısında taş maden yataklarından dolayı Hitit Uygarlığı'nca tanınan ve Anadolu'da çok zengin kaynakları olan demir yatakları, bazen de dışarıda hazır şekilde bulunduğu olmuştur. Deniz kıyısından da kolayca çıkartılabilen demir, üretimde önemli bir maden yatağıydı¹⁴¹.

Bu maden yataklarının fazlalığı Hitit krallarınca bizzat demir üretimleriyle ilgilenmelerine sebep olmuştur. Üretilen ürünleri hediye şeklinde diğer krallara ya da ibadet yerlerine gönderirlerdi. Birçok belge Hitit krallarından Asur krallarının demir istediğini belirtir. Karbonlu demirden Hitit silahları üretilirdi (çelik). Gürcistan'da da arkeolojik bulgularda demir üretimi ile ilgili fırınlar bulunmuştur¹⁴². Hasanlu ve Giyan Tepe'de demir malzemeleri ilk olarak I. Demir Çağ katmanlarında keşfolundu. Bu malzemeler üç adedi geçmemiştir. II. Demir Çağı'nın başlamasıyla demir tekniği hızlıca gelişmiş olup, sadece 2000 adet demir malzemesi Hasanlu IV. B katında bulundu. II. Demir Çağı'na ait diğer bölgelerde de demir kullanımı revaçtaydı. İran'da demir tekniğinin kökü hususunda şunları belirtebiliriz. Karadeniz bölgesinde ele geçen çok az miktardaki demir malzemelerine bakıldığında bu tekniğin Karadeniz'den Kuzeybatı İran'a girdiği düşünülmektedir. Suriye'nin, kuzeyinden Urmiye Gölü'nün çevresine kadar Hurriler aracılığıyla girmiştir. Hitit Uygarlığı'nın sona ermesinden sonra Hititli demir sanatkârları dağılıp bu bölgeye gelmiş olmaları bir başka neden olabilir. Bu

¹⁴⁰ Beyani-Susen, 1986: 36; Mollazade, 1995: 48.

¹⁴¹ Beyani, 1986: 36.

¹⁴² Ünal – Başgelen, 2002: 1.

sebeple I. Demir Çağı'nda çok az malzemenin üretildiği söylenebilir¹⁴³.

II. Demir Çağı'nda çok malzeme olması sebebiyle yerli üretim söz konusudur. Yerli üretim olduğunu dair şu sebeplere dayanarak kesin ifadeler kullanabiliriz. Tunç Çağı M.Ö. 3000'li yılların başlarından Demir Çağı'nın başlangıcına kadar devam etti. Bu dönem içerisinde şehirler kurulmaya başlandı ve tarihî döneme girildi. Bu döneme yine şehirleşme veya tarihi dönemlerde denilmektedir. Tüm İran bölgesinin aynı dönemde çağları yaşadığını söylemek doğru değildir. Baktığımızda İran'ın güney ve güneybatı bölgeleri M.Ö. 4000 yılın sonu ve 3000 yılın başlangıcında tarih dönemine girdiği görülürken İran'ın kuzey kısmı ve merkezî platosu tarihi dönemlere girmemiştir. Arkeolojik araştırmaların sonucuna göre İran'ın kuzeyi M.Ö. I. binyılın başında ve ortasında tarihi döneme girebildi.

Bu esasla I. Demir Çağı'nda az olan malzemelerin dışarıda üretildiğini söyleyebiliriz. Ancak II. Demir Çağı'nda malzemenin çokluğuna göre yerli üretimden söz edebiliriz. Bu nedenden dolayı yerli üretimin kesin olduğunu söyleyebiliriz.

1. Bölgede ve çevresindeki yerlerde uygun demir yatakları,
2. Uygun yakacak kaynakları,
3. Önceki dönemde gelişen metal sanatkârlığı,
4. Demir malzemelerin üretiminde yerli simge belirtisi,
5. Çok miktarda demir malzemesinin bulunması,
6. Asur Devleti ve Urartu Devleti'nin demir ambargosu nedeniyle demirin siyasi ve nizami değeri sabit olduğundan İran'daki halkın kendisinin imal etmesi,
7. Yerli egemenliklerin varlığı ile onların demir malzeme ve silahlara olan ihtiyaçları sebebiyledir¹⁴⁴.

2.1.5.1.1. İran Coğrafyasında Demir Madenleri

Günümüzde demir sanayide daha çok kullanılmaktadır. Otomotiv sanayisi ve

¹⁴³ Mollazade, 1995: 48.

¹⁴⁴ Mollazade, 1995: 48.

mimaride kullanılan demirin İran'daki rezervi iki milyar tondur. Potansiyel olarak yeterlidir. İran'da elli civarında maden yatağı bulunmaktadır. Altı maden yatağının yüz milyon ton potansiyeli vardır. İran'da demirin jeoloji ve metalürjisi Volcangen, Stratiform, Karbonot, Oscorn şeklindedir¹⁴⁵.

Bir başka demir yatağı, Sultaniye dağlarının yükseltisinde, Zencan'da olduğudur. Demir çıkarılma işinin eski dönemlere dayanmaktadır. Bir kısım demir kullanımı muhtemelen Zencan'ın çelik sanayisine uzak olan dönemlerinde buradan çıkartılmaktadır. Bu durum, Tungstenli Demir Jeoloji Kurumunda kanıtlandı. Zencan çeliğinin yüksek kalitesi ve dayanıklılığı bu sebeptir. Zencan eski dönemlerden günümüze kadar çelik sanayisiyle meşhur bir kent olup birçok kesici malzeme buradan çıkartılmaktadır. Zencan'ın batısına 24 km mesafede Şah Bulak madeni yatağı bulunmaktadır. 150 metre boyunca, çalışma izlerini gösteren maden çıkarma sahası vardır. Dörtten fazla eski maden ocağının tarihlendirilmesinde çalıştırılma şekilleri hakkında yeterli bir bilgiye sahip değiliz.

Muhammet Salih Tebriz'i tarafından Zencan bölgesinde demir raporu yazılmıştır. Diğer rapor ise Houtum Schindler'e aittir. Demir yanında bir de altın rapor edilmiştir¹⁴⁶.

G. Ladame İran madenlerini 1939-1942 yılları arasında incelemiştir. Birtakım maden eserlerini Zencan'ın batı bölgesinde araştıran G. Ladame örnek olması bakımından demir madenini ayrıştırdı ve keşif hareketleri yaptı. Yaklaşık olarak iki milyon demir potansiyelini %40-%50 olarak bölgeye ait demir rezervi olduğunu açıkladı¹⁴⁷.

Eskiden bu madenlerin kullanıldığına dair izler bulundu. Dönemin insanların Şah Bulak demir madeninin içindeki demir damarları üstünde çalışmış oldukları ortaya çıktı. Demir alt yönü doğrultusunda aşağı doğru gitmişler ve 150 m üzerinde çalışmışlardır. Çok eski olan çalışmaların izleri toprakla dolmuştur. Üç açma ve tünel tabanı kolaylıkla görülebilmektedir. Derinliği 5 m ile 8 m arasında değişen eski çalışmaların ebatları 2. ile 3 m çapındadır. Toprakla dolu olan bu alanın derinliğinin fazla olması ihtimali yüksektir.

¹⁴⁵ Melikshahmirzadi, 1999: 22; Helwing ve Fahimi, 2004:134-135.

¹⁴⁶ Ladame, 1945: 165.

¹⁴⁷ Ladame, 1945: 165.

Toprakla kapanan tünel ağzı sebebiyle yalnızca kapı önünde demir artıkları bulunmuştur ve bu demir artıkları kapının ağzında zor görülmektedir. Ekipler araştırmaları sonucu şu sonuçlara varmışlardır¹⁴⁸.

şah Bulak madeninin yatak izleri, buranın jeolojik potansiyeline yıllık 5000 ton demir taşı ile %50-%60 ararındaki demire sahiptir.

Açık şekilde olan demir rezervinin bulunuşu çok ekonomiktir. (şah Bulak'taki maden bu şekildedir).

Zencan'ın batı rezervine ilave olarak Hamedan, Luristan ve Kirmanşah gibi bölgelerinde demir rezervleri bulunmuştur¹⁴⁹.

Petrofa göre, İran'daki magnetitten oluşun demir rezervi yaklaşık olarak %75'e tekabül etmektedir. Miyane-Bender Abbas yolu üzerinde olmakla beraber, Tahran Simnan, Mazenderan, Azerbaycan bölgelerinde görülmektedir. Bafk ve Sehendin demir havzaları en önemli demir rezervleridir ve İran'ın %74'lk demir rezervini oluşturur. 1945 yılındaki demir rezervlerinin büyüklüğü on üç milyon ton olarak belirtildi. %60'ı katkısız demirden oluşmaktadır. Az miktardaki fosfor, manganez ve sülfürden meydana gelir Yezd Havzası'nda ise ikinci büyük demir rezervi bulunmaktadır.

Bölgenin jeolojik yapısının demir için uygun olduğu bilindiğinden başka bölgelerden demir ithaline ihtiyaı yoktur. Eğer o dönemdeki küçük madenlerin kullanılmadığını varsayarsak ve o günler için nakliye durumları da dikkate alındığında, Kuzeybatı İran ahalisinin muhtemelen merkezi İran, Azerbaycan ve Anadolu'dan demir ihtiyaçlarını karřılayabilirlerdi¹⁵⁰.

2.1.5.1.2. Demir Çağı'nda İran'da Madencilik

Demirin kullanılması demirin çıkarılmasından daha eskidir. Dönemin insanları, katkısız demir ve gök taşlarından elde edilen demir malzemelerinin ilk tekniklerini öğrenmesiyle, demirin maden taşlarından çıkarılabileceğini düşündüler. Bu işte tecrübeli

¹⁴⁸ Mercei, 1984: 3.

¹⁴⁹ Mercei, 1984: 3.

¹⁵⁰ Petrof, 1958: 25.

olan sanatkârlar altın, gümüş, arsenik, bakır, tunç gibi metallerde ustalaşmışlardır. WC. Hamilton Trabzon yakınlarındaki damardan bu tekniklerle maden çıkarmayı rapor etmiştir¹⁵¹.

Herhangi bir maden yatağından yararlanmak istediğimizde şu şartları taşıdığını bilmeliyiz:

1. Yeterli miktarda demir taşı rezervinin olması,
2. Taş içindeki demirin yüzdelik oranının yüksek olması,
3. Elverişli olması (uygarlık merkezlerine yakın olması),
4. Nakliye aracı ve iş gücünün yeterli olması.

Hasanlu binalarının bahçelerinin taş duvarlarının temelinde ve avlunun taş döşemesinde birkaç parça magnetit türünde taş bulunmuştur. Bu nedenle bunların kırılması tesadüf olmadığından daha önceden el ile belirli bir düzeltme yapılmıştır. Bulunan iki adet taş parçanın üzerinde yapılan tahliller neticesinde çoğunlukla titanyum parçalarından oluştuğu görülmüştür. Anlaşıldığı üzere bu iki taş aynı madenden alınmıştır. Hasanlu'nun eski mimarisinde kullanılan bu demir taşının geldiği yatakların Hasanlu'dan çokta fazla uzakta değildir. Tesadüfen binanın taşları arasında Hasanlu'ya gelmiştir. Muhtemelen bu parçalar madenden demir üretmek amacıyla çıkartılmıştı. Ebargu ve Ciroft, Hanşek ve güneybatı bölgeleri arasında eskiden demir çıkarma izlerinin olduğunu görmüştür. Madenin yumuşak alanlarında çalışmış lakin sert yere yaklaşıldığında bırakmışlardı (Hematite). Demir Çağı'na ait izler Hanşek'te de bulunmuştur¹⁵².

2.1.5.1.3. Demir Üretim Fırınları

Fırın yapımına dair ne İran'da ne de komşu ülkelerde Demir Dönemi'ne ait herhangi bir belge yoktur. Bunun sebebi arkeolojik çalışmaların yeterli olmamasından kaynaklanmaktadır.

¹⁵¹ Pigott, 1989: 67-76.

¹⁵² Smith, 1967: 323-337; Helwing ve Fahimi, 2004:135-142.

Fırınlr, yerleşim yerlerinden uzak ama demir madenlerine yakındır. 10 kg.'lık bir demir taşından 1 kg.'lık demir çıktığı düşünülürse 1000 kg.'lık demir taşından da 100 kg.'lık demir elde etmek için madenlerden böylesi büyük bir taşın fırına taşınması gerekliydi. Ekonomik açıdan yıpratıcı olduğundan uzak mesafelere taşımak çok zordu. Bu nedenle fırınların maden yakınlarında olması gerekirdi.

En eski fırınlar Gürcistan'ın Colchis bölgesinde Karadeniz kıyısında bulunmuştur. Bu fırınlar 1976'da Khakhutaishvili tarafından M.Ö. XIV-XII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Anadolu'da ve Suriye'de de maden yataklarının yakınında birkaç küçük işyeri tespit edilmiştir¹⁵³.

Hematitli ve manyetikli taşlar Tebriz yakınlarındaki Karadağ sıradağlarında bulunmaktadır. Robertson Moorey tarafından Karadağ sıradağlarında küçük işyerlerine ait demir eritme fırınları tespit edilmiştir. Bu konuyu şöyle açıklamaktadır. “*Yerin altındaki iki kuyudan oluşan bu fırınlar büyük kuyunun 90 cm. küçük kuyunun da 23 cm. çapında boyunun da 35 cm. kadar olduğudur. 90 cm'lik fırının iç kısmının yanmayan toprakla kaplı olduğudur*”¹⁵⁴. Ancak bu fırında demir çağında kullanıldığına dair bir belge bulunamamıştır.” Ancak bu bölge dışında İran'ın merkezi platosunda M.Ö. 1000 yılında demir üretimiyle ilgili birçok belge ele geçmiştir. Bulunan demir artıklarını tarihlendirmek mümkün değildir.

Hasanlu Tepesi'nde de işyeri alanının dışında tunç üretim yeri bulunmuştur. Bu alanda metal artıklar ve onların yanındaki araç gereçler yanında çoklu metal eritme kalıp parçaları tespit edilmiştir. Ayrıca Kazvin Ovası'nda Tepe Yahya, Şehdat, Tebriz, Kirman ve Susa gibi 20 bölgeden daha fazla alanda bakır eritmek için fırınların bulunduğu¹⁵⁵.

2.1.5.1.4. Demiri Eritme İşlemleri

Katkısız demirin 15350 °C (15360 °C)'de eridiği bilinmektedir. Demirden yapılma malzemeler Kuzeybatı İran'da kabuklanma şeklinde değil de çekiçle el yardımıyla

¹⁵³ Tevhidi, 1985: 15.

¹⁵⁴ Moorey, 1991: 3.

¹⁵⁵ Tevhidi, 1985: 153.

dövölerek kullanılır hale getirilmiştir. Demir taşı eritme yeteneğine sahip olmayan metal sanatkârlarının ürettikleri ve ele geçen malzemeler bunu göstermektedir:

1. Bütün süslemeli malzemelerin işçiliğe daha çok ihtiyacı vardı. Bunlar demirden değil de tunç veya bakırdan yapılıyordu.

2. Demir aletin süslenmesi durumunda süs kısmı tunç ya da bakırdan olur. Bunu en fazla çengelli iğne üzerinde görebiliriz. Ağzı ve iğne kısmı demirden, kulpu tunçtandı.

3. Demir aletlerinin şekil verilme tarzları ve yapıları bakımından tunçta aynı iken demirde farklıdır. Bu durum bize el yapımı olduğunu göstermektedir.

4. Örneğin kılıç yapımında kendine has bir stil söz konusudur. Belirli bir kalıbı yoktur.

5. Metalürji tahlillerine göre o dönemin buluntularının hiçbirisi eritme tekniği ile yapılmamış olduğudur.

Eski dönemlere bakıldığında hematitli ve manyetikli demir taşlarının eritilmesi bahsettiklerimize rağmen çok zordur. Kurşun ve bakırın uygun şartlarda fırınlarda ihya edilebilme imkânları vardır. Eski dönemlerde de bakır fırınlarının içinde bakır yanında demir taşları da bulunmaktaydı¹⁵⁶.

Demir Çağı'nda demir malzemelerinin birleşiminde ve sapların yapımında şunlardan yararlanmışlar.

1. Demir malzemelerinin kuyruğunu ahşaptan yapılan sapların içini boşaltıp yerleştirirlerdi. Bu malzemeler mızrak başları, oklar, uçlar ve bıçaklar vb.

2. Demirin içini boşaltıp ahşabı içine yerleştirmek. Buna örnek olarak kürek, el baltaları ve birtakım mızrak taşları gelmektedir.

3. Ucun kulpa bağlanması çivi ya da sivri malzeme ile olurdu. Bıçak, hançer ya da kılıç buna örnek verilebilir.

4. Uç kulpa ya da diğer parçalar birbirine dövme yardımıyla olurdu. Hançerler ve kılıçlar.

¹⁵⁶ Tevhidi, 1985: 96; Rehder, 1991: 16.

5. Demir ağızlarının tunç kulpla birleşimi. (Döküm tekniği Casting on)
6. Bazı hançerler ve kılıçlar hem ağız hem de sap olarak düşünülürdü¹⁵⁷.

2.1.5.1.5. Çift Metal Malzemelerin Yapımı

Yapısında iki metal barındıran malzemelere Kuzeybatı İran ve çevresindeki bölgelerde rastlanmıştır. Çoğunlukla tunç ve demirdir. Kısmen gümüş, bakır, altın kullanılmıştır. Bu tekniğe sahip olan malzemeler şunlardan ibarettir:

1. Kılıç ve hançerler,
2. Baltalar ve mızrak uçları,
3. Kişisel çeşitli süs türleri,
4. İşaretler.

Şiş kısımları ile uç kısımlarının hepsi demirden yapılırdı. Süslü kısmının ya da sapın tunçtan (nadiren gümüşten) demirin üzerinde kalıplaşır. İki metalin birlikte kullanılmasının nedeni şunlardır:

1. Demirin süsleme ve dökümünü yapamıyorlardı.
2. Sadece demir üretmenin çok pahalıydı.
3. Tür ve renk olarak çeşitlendirmek amacıyla yapmak.
4. Döküm kalıbının üzerine işli süsler yapmak.

5. Demirin dayanıklılığını ve keskinliğini sağlamak ve tuncun şekil almasından faydalanmak gibi sebeplerdir.

İki metalli malzeme II. ve III. Demir Çağı'nda oldukça popülerdi. Ayrıca Hasanlu'daki 76 katın 13 katı iki metalli malzemeden oluşmaktaydı. Demirci ustaları, Luristan'ın eşi benzeri olmayan kılıçlarının hançer sapında insan motifi kullanmışlardır¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Mollazade, 1995: 68.

¹⁵⁸ Pigott, 1989: 72

Birkaç adet süslenmiş demir, Hasanlu kazılarında ele geçmiştir. Atların yüzleri için süslenmiş plakalar, süslemeli kınlar, büyük başlı çiviler, kabartma süsleri ile nakışlanmış olup nadir malzemelerdir. Demir üzerindeki tüm süslemeler tunç süslemelerden esinlenerek taklit edilmiştir. İlk demir malzeme ustalarının tunç malzeme ustaları olduğu bilinmektedir¹⁵⁹.

2.1.5.1.6. Çelik Alaşımın Yapımı

Aletlerin üretilmesinde büyük değişiklik yaratan demir yanında tunç ve diğer metallere göre daha dayanıklı olan çelik kullanılmıştır. Çelik alaşımı demir metali ile bir miktar karbonun dövülmesi esnasında çökertilir. Karbon oranına göre dayanıklılık belirtilir. Çelik sayesinde en iyi savaş alet ve gereçleri üretilmiştir.

Asur ve Hitit tarihi belgelerine göre M.Ö. 2000’li yılların sonunda Hitit demircileri çeliği ürettiler¹⁶⁰. İran’da, demir üretiminde kullanılan karbonla çelik yapma yetisine sahip oldukları görülmektedir. Bulunan bazı malzemelerdeki yapılan tahlillerde karbon oranıyla kanıtlanmaktadır. Tesadüfen öğrenilen bu üretimde fırından çıkan demirin üzerinde kül olmakta ve bu külün dövülmesi ve ısıtılması ile demirin katkısına girmekte böylece çelik üretilmekteydi. Saplara nazaran demir miktarları ağız kısmında daha fazla bulunmaktaydı. Ağız kısmı daha çok kullanıldığından dayanıklı olmasını arzulamışlardı. Başta Luristan olmak üzere diğer bölgeler bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bunların standart karbon ürünlerinde bulunduğu bilinmektedir¹⁶¹.

Kuzeybatı İran’da çelik üretimi M.Ö. 1000’li yıllarda Hasanlu’dan çıkartılan bir kılıç ile görülmüştür. Bulunan kılıç metalografi tahlillerine gönderildiğinde şu sonuçlar çıkmıştır. Karbonlu çelikten yapılan ve 250 °C’de eritilerek elde edilen bir yapıdır. Kılıcın yapısında demir ve karbon alaşımı (Pearlite) bulunmaktadır¹⁶².

¹⁵⁹ Muscarella, 1968: 187, 196; 1971: 44; 1994: 1.

¹⁶⁰ Ünal – Başgelen, 2002: 1; Ceylan, A., 1994: 1.

¹⁶¹ Ghirshman, 1935: 46; Maxwell- Hyslop, 1966: 168; Medvedskaya, 1983: 59; Rehder, 1991: 17.

¹⁶² Pigott, 1989: 76.

2.1.6. İran’da Doğu Azerbaycan Kavimlerinin Kùltürleri ve Etkileri

İran coğrafyasının konumu tarih boyunca güzergâhı itibariyle birçok tarihi olaya tanıklık etmiş ve bir dört yol görevi üstlenmiştir. Kuzeydoğu Horasan ile Kuzeybatı Azerbaycan arasındaki konumu göçebe kavimlerin bu güzergâhlardan rahatlıkla geçmelerine imkân vermiştir. Kuzeybatı, kuzeydoğu ve kuzey tarafından açılan yollar sayesinde ülkenin en hızlı ulaşım ağına sahip olan bölgelerinden birisi olmuştur. İran Azerbaycan’ı iki dağın sur gibi kuşattığı bir yerde bulunması nedeniyle tarih boyunca birçok boyun örneğın Medler, Persler, Moğollar ve Urmiye Gölü’nün etrafında yerleşen Tatar Türklerinin geliş ve yerleşim noktası olmuştur. Medler ve Persler, bu gelen kavimlerin arasından çıkmışlardır. Ayrıca bu bölgede, İran’ın giriş noktası olmasından dolayı birçok yabancınn örneğın Rus ve Kafkas kavimlerinin saldırısı ihtimaline karşı Pers İmparatorluğu tarafından inşa edilen ve halen ayakta duran surlar mevcuttur¹⁶³.

2.1.6.1. İran Azerbaycan’ında Yaşayan Eski Kavimler

Tarihte, Azerbaycan bölgesinde birçok kavim yaşamıştır. Örneğın M. Ö. 2. 3. bin yıl Azerbaycan’ın güney kısımlarında Lullubi ve Gut kabileleri yaşamıştır¹⁶⁴.

Sümer, Akad ve Hurilerin yazıtlarına göre Asurlar ve Medler bu bölgeye gelmeden önce “Luliubik” ve “Gut”lar M.Ö. III. binyıl önceye kadar Azerbaycan bölgesinde yaşamış ve ülke sınırlarını Kazvin, Hamadan ve İran bazı kısımlarına kadar genişletmişlerdir. Lullubiler daha çok Urmiye Gölü’nün batısında, Gutlar ise kuzey ve doğu kesimlerinde yerleşmişlerdir. Lullubiler ve Gutların komşuluğunda (Elamlılarla akraba oldukları tahmin ediliyor) diğerk kavimler örneğın Teurliler, Meseiler (Meceiler), Daliler, Sunbiler ve aynı boydan oldukları düşünölmekte olan Kumurdiler yaşamışlardır. Bu iki akraba kavimin doğu komşuları Kasitler ve güneydoğusundaki komşular ilamlılardı. Huriler ise Urmiye Gölü’nün batı ve kuzey sahillerinde ve Zagros dağlarının batı taraflarında yaşayan kavimdi. Urartuların bu ırkla akraba oldukları ve aslında onların Huriler olarak öne çıktıkları düşünölmektedir. M.Ö. III. binyılın başlarına kadar

¹⁶³ Ghirishman, 2000: 4; Günbattı, 2007:29.

¹⁶⁴ Hamaçi, 1991:21.

bu bölgenin toplumu ve dili pek bir değişime uğramamıştır¹⁶⁵.

2.1.6.1.1. Lullubiler

Bu kavim Diyale Nehri ve Urmiye Gölü'nden daha öteye geçerek kuzeybatıya ve oradan Kazvin ile Kum çevresine ve Hemedan'a kadar uzayan bir bölgede yaşamışlardır. Lullubiler Asya boylarından ve İlamlılarla akraba oldukları tahmin edilmektedir. Onların en önemli lideri Anubanini idi (M.Ö. 2200). Lullubiler, Asur kaynaklarında Lullume, Akkad kaynaklarında ise Lullubum olarak geçmektedir. “Lullu” kelimesi, Urartu dilinde “düşman”, Hurri dilinde ise “dağlı” demektir. M.Ö. 23. yüzyılda ilk kez Naram-Sin Sargon'un torunu Luliuberi yendiğinden bahsetmektedir. Bu yazıt Kirmanşah şehrinin etrafında bulunan Sarpülzehap ilçesinde bulunmuştur. Bu yazıtlar Anubanini ve Tarlunni Yazıtları olarak adlandırılmıştır. Tarlunni Yazıtlarında bulunan ok ve yay çizimleri dikkat çekmektedir. Başka bir yazıt ise Irak'ta bulunan Şeyhhan bölgesinde bulunmuştur. Bu iki yazıtın benzerliği balta, elbise ve şapka çizimlerinin birbirine benzemesidir. Milattan bin yıl önce Medller ve Mannaların giyim tarzları bu çizimler gibidir¹⁶⁶.

Lullubilerin yaşadıkları alan Zamua, Asur yazıtlarına göre Urmiye Gölü'nün güneybatısıdır ve bunlar Zagros Dağı'nın kuzeyinde yaşayan yerlilerdir. Urartu Krallığı Dönemi (M.Ö. VII-VIII.) onlara Zamua adı verilmişti. Lullubiler 2 bin yıl önce Asurlarla sürekli savaşta olan güçlü bir ülke kurmuşlardı. M.Ö. IX. yüzyıldan sonra ise bunlar hakkında hiçbir bilgiye ulaşamıyoruz ve Zamua Lullubilerin yerini almıştır¹⁶⁷.

2.1.6.1.2. Guttiler

Kut (Gut)lar M.Ö. 2 veya 3 bin yıl önce yaşayan eski kavimlerdenidir. Bu kavim çivi yazı metinlerinde Gutium olarak da bilinmektedir. Buradaki İUM eki bir kimsenin nereli ya da hangi kökten olduğunu göstermek amacıyla yazılan nispet ekidir. Bu kavim muhtemelen Lullubilerin doğu ve kuzeybatısında, M.Ö. 3 bin yıl önce Zagros dağlarında

¹⁶⁵ Reisinia, 1989: 161.

¹⁶⁶ Günbattı, 2007:29.

¹⁶⁷ Hamaçi, 1991: 19.

Lullubilerle aynı zamanda yaşamışlardır. Guttiler M.Ö. 2300 yılında Naram-Sin Akad Kralı Dönemi'nde, tarihte adlarından bahsedilmiştir. Guttiler İran'dan Mezopotamya'ya saldırarak uzun yıllar Sümerler ve Akadları yağmalamışlardır. Akad kralını öldürerek onların topraklarına yüz yirmi beş yıl boyunca hükmetmiş¹⁶⁸ ve Akad Krallığı'na son vermişlerdir¹⁶⁹. Guttiler, M.Ö. 2550 senesinde Sümerler tarafından yenilerek ortadan kaldırılmıştır.

2.1.6.2. İran Azerbaycan'ında Kurulmuş Eski Devletler

Eski çağlarda, Uzakdoğu ve Ortadoğu tarihinde önemli rolleri olan birçok krallık Azerbaycan bölgesinden ortaya çıkmıştır. Bu bölge Avrupa ve Asya'nın ticari yolları arasında bulunduğu gerekçesiyle birçok devletlerin saldırısına uğramıştır¹⁷⁰.

Bu bölgede oluşan ilk devletlerden şunları sayabiliriz:

Urartu, Manna ve bu bölgenin bazı kısımları Medlerin yönetimindeydi. Bu üç devlet dışında Asur Devleti'ni de sayabiliriz çünkü bu devlet art arda yaptığı savaşlarla bu bölgeyi yağmalamıştır¹⁷¹.

2.1.6.2.1. Urartu Devleti

Urartuların tarihi hakkında bulunan en önemli bilgi kaynağı çivi yazısıyla yazılmış Asur Yazıtları ve Urartu Yazıtlarıdır. Bu yazıtlar daha çok kralların savaşlarını konu etmiştir¹⁷². M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında Nairini küçük kavimleri, Van Gölü'nün etrafında Urartu isimli bir devlet kurmuşlardır. Bu yüzyılın bitiminden önce bu yeni ülke Asurların zaafından yararlanarak ülke sınırlarını daha önce değindiğimiz bölgelere kadar genişletmişlerdir¹⁷³.

Urartu ülkesi, doğusunda İran, Savalan dağları, güneyinde Zagros dağları, Kuzeyde Ermenistan dağları, Batıda Karasu- Fırat bölümünün oluşturduğu sınırların

¹⁶⁸ Hamaçi, 1991: 113-125.

¹⁶⁹ Hamaçi, 1991: 19.

¹⁷⁰ Hamaçi, 1991: 19.

¹⁷¹ Ghirshman, 1967: 295.

¹⁷² Piotrovskii, 1969: 13.

¹⁷³ Ghirshman, 1967: 295.

içerisinde kalmaktadır¹⁷⁴. Urartular hakkında bulunan en eski yazıt Asurların çivi yazısıyla Urartu Devleti'nin adından bahsetmektedir. Urartu'nun merkezi halkı ülkelerini Biania olarak bilirlerdi ve muhtemelen Van Gölü'nün kelime anlamı buradan gelmektedir. Orta Çağ'da, Doğu tarihinde Urartu Devleti'ni Van Devleti olarak bilirlerdi¹⁷⁵. Van Gölü'nün dağlık arazisinde dünyaya gözlerini açan Urartu kralı M.Ö. IX.-VII. yüzyıllar arasında Yakın Doğu'da çok güçlü bir devletin temelini atmıştır.

Urartu Devleti M.Ö. IX. yüzyıl başlarında kurulmuş daha sonra Urartu bir milletin kimliğini kapsamıştır. Asur Kralı I. Salmanasar'ın (M.Ö. 1280-1261) yıllıklarında ilk kez Urartu kelimesi geçmiştir. Bu yazıtta hükümdarlığının ilk yıllarında onlara karşı savaş açtığını belirtmektedir. Bu yazıtlara göre sekiz şehrin fethinden bahsetmektedir. Bu şehirler Van Gölü'nün etrafında olmaları nedeniyle topluca onları Uruatri olarak adlandırdığından bahsedilmektedir. I. Salmanasar'ın oğlu Asur kralı olan I. Tukulti - Ninurta yazıtlarında bu bölgeler Nairi ülkeleri olarak adlandırılmıştır. Bu isim I. yüzyıla kadar sürdürülebilmiş daha sonra yerini Uruatri (Urartu) almıştır. Genel olarak Urartulular M.Ö. XIII. yüzyılda tarihte görünmekte ve bu dönemde eyaletler arası bir devlet değil daha çok federal birlik olarak görünmektedirler. Asur yıllık yazıtlarında belirli bir zaman sonra Nairi ülkeleri yerine Urartu kelimesi kullanılmıştır. Van Gölü dahi bu yazıtlarda Nairi Gölü olarak adlandırılmıştır. IX. yüzyılda Asurlular kuzeye doğru yaptıkları ilerleyişte Arame ve Saduri liderliğinde yapılmış büyük bir dirençle karşılaşır. Urartu ülkesi bundan sonra çeşitli zenginliklere sahip olmalarına rağmen Asurlularla savaştan çekinmeyen bir devlet kurmuşlardır. IX. yüzyılın sonlarına doğru Urartu Krallığı öyle güçlenir ki Asur Devleti bu krallığı resmi olarak tanımak zorunda kalır. Bu dönemden sonra Urartuların siyasi ve kültürel varlığı bölgede yayılmaya başlar ve iki yüz yıl boyunca adlarından bahsedilmesine sebep olmuştur¹⁷⁶.

I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (830-810), Menua (810-785/80), I. Arğişti (785/80) ve II. Sarduri (760-730) dönemlerinde Urartu Devleti en geniş sınırlarına ulaşmıştır¹⁷⁷. Ülkenin sınırları batıda Malatya, güneyde Halep ve Musul, doğuda Urmiye Gölü ve

¹⁷⁴ Ceylan, A., 2015b: 77, Tarhan, 1978: 1; Ceylan, N., 2015a: 1.

¹⁷⁵ Piotrovskii, 1969: 13-16.

¹⁷⁶ Piotrovskii, 2002: 34.

¹⁷⁷ Sevin, 2003: 204.

Hazar Denizi kıyılarına kadar olan topraklara ulaşmıştır¹⁷⁸ (Harita 14).

Doğu Anadolu’da yerel krallıkları bir araya toparlayıp İran’ın kuzeybatı kesimlerinde M.Ö. IX.-VI. yüzyıllar arasında aktif ve güçlü bir devlet ortaya koydular. Urmiye Gölü’nün batı kıyıları M.Ö. IX. yüzyılın sonunda, Kral İşpiuni ve oğlu Kral Menua tarafından, egemenlikleri altına girmiştir. Perslerle aralarında politik ve askeri çekişmeleri tetikleyen olaylar arasında, Hasanlu’nun fethi, stratejik öneme sahip Kalatgah gibi bir kalenin inşası, Musaşir- Uşnaviye Vadisi arasındaki kutsal yolun açılması gösterilebilir¹⁷⁹. İsmail Ağa ve Bastam gibi kaleler de Urmiye çevresindeki askerî açıdan stratejik değere sahip diğer kalelerdir. Bu kalelerin özellikle askeri amaçlı varlığı Pers, Akamenid, Med ve Urartuların da içinde bulunduğu siyasi yapılarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak İskit varlığı da Urartulara büyük bir darbe indirmiş ve yıkıma uğramıştır. Yalnız Bastam kalelerindeki kazı çalışmaları bize yıkımın boyutunu net olarak göstermektedir¹⁸⁰. Urartular Medler, İskitler ve Asurlar ile ciddi anlamda ekonomik, askeri ve diplomatik çekişmeler içerisinde bulundular. Ancak Medler tarafından M.Ö. VII. yüzyıldan sonra ortadan kaldırılmıştır.

Urartuluların tarihini aynı zamanlarda bulunan üç önemli kaynaklarla pekiştirilmektedir:

1. Asur Devleti’nin yıllık ve sanayi eserleri,
2. Urartu Yazıtları,
3. Yapılan kazı çalışmalarında bulunan surlar, mezarlar vs.¹⁸¹

Urartu ismi en son Urartu olarak M.Ö. 520 yılında Behistun Kitabesi’nde bulunan Babilce metinde gözükmektedir. Ayrıca Pers Yazıtlarında Armina olarak yazılmıştır¹⁸². Doğu Azerbaycan’ın Ahar şehrinin kuzeybatısının 35. kilometresinde Urartu Kitabeleri, “Sığındıl”¹⁸³ ve Ahar’ın kuzeydoğusunun 40. kilometresinde II. Argiştî’nin Kitabeleri,

¹⁷⁸ Çilingiroğlu, 1994b: 100; Salvini, 1995: 95.

¹⁷⁹ Ceylan, N., 2015c: 189-221.

¹⁸⁰ Ceylan, N. 2015: 139; Ceylan A. ve Ceylan N., 2016: 11; Kleiss, 1970: 176; Kroll, 1972: 69.

¹⁸¹ Piotrovskii, 2002: 92.

¹⁸² Piotrovskii, 2002: 34.

¹⁸³ Melikişvili, 1960a: 3; Kleiss, 1972: 145.

bu bölgede bulunmaktadır.¹⁸⁴.

2.1.6.2.2. Manna Devleti

Lullubiler ve Guttilerden sonra Mannalar Urmiye Gölü'nün güneyinde Zamua bölgesinde yerleşmişlerdir ve İran'ın batısında çok güçlü bir devlet kurmayı başaramışlardır. Bunlar Lullubiler ve Huniler ile muhtemelen yakınlıkları olduğu düşünülmektedir¹⁸⁵.

Manna, Azerbaycan bölgesinde hüküm sürmüş önemli devletlerden birisidir. Said Nafisi “Tarihi İctimai İran” kitabında Mannaların devlet sınırlarını şöyle açıklamıştır:

Mannalardan kalan eserlere bakıldığında Mana, Manay veya Man halkının yerleşim alanları Tebriz'in çevresi, Urmiye Gölü diğer taraftan Kirmanşah şehrinin çevresidir ve Urartulularla komşu oldukları gözükmemektedir¹⁸⁶.

Ayrıca Abdülhüseyin Zarrinkoub bu konuda şöyle yazmıştır:

“Birinci yüzyılın başlarında Mana isimli Kafkas- Aryalı bazı kavimler Urmiye Gölü'nün güneydoğusundan Hazar Denizi'nin batısına kadar Merağa, Bukan ve Sakkez'in sınırları içersinde Asurlar arasında denge sağlayıp diğer yandan onların kaygılandığı bir millet olmuşlardır”¹⁸⁷. Ama Dyakunev, Med tarihine değindiğinde Mannalar hakkında şöyle yazmaktadır:

“VIII. yüzyılın üçüncü ve ikinci on yıllarında Mannalar Urmiye Gölü'nün güney kıyıları, Kızıl Üzen Nehri'nin önemli kısımları ve Urmiyenin doğusundan Aras Nehri'ne kadar hüküm sürmüşlerdir. Kuzeydoğu özellikle de kuzey ve kuzeybatı sınırları belli değildir. Manna ülkesi ve etrafındaki şehirlerin ismi Med tarihinde Atropaten olarak adlandırılmıştır. Şimdi ise Azerbaycan olarak adlandırılmaktadır”¹⁸⁸.

Böylelikle Manna Devleti'nin hüküm sürdüğü arazi şimdiki Azerbaycandır ve bu devlet bu bölgenin en güçlü devletidir. M.Ö. IX. yüzyılda ilk kez Asur yıllığında Manna

¹⁸⁴ Piotrovskii, 2002: 367. Ceylan, N., 2015a: 1.

¹⁸⁵ Mashkouri, 1970: 73.

¹⁸⁶ Nafisi, 1963: 206.

¹⁸⁷ Zarrinkoub, 1985: 77.

¹⁸⁸ Dyakunev, 1966: 219.

ismi geçmiştir. Bu ülkenin başkenti şimdiki Sakkez şehrinin 50 kilometre uzağında bulunan İzirtu'ydu. M.Ö. VIII. yüzyılda bu arazide Urartu'dan sonra gelen en güçlü devlet unvanına sahiptir. M.Ö. VIII. yüzyılda Sakalar birleşerek Asurbanipal'e karşı savaş açmışlar ama savaşta yenilerek Asurluların hükümdarlığına boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Manna Devleti M.Ö. VIII. yüzyılda defalarca Urartu ve Asurlularla savaşa girmiştir. Kazı çalışmaları halen tamamlanamadığından bu devletin sınırlarının genişliği tam olarak tesbit edilememektedir. Ancak çalışmaların tamamlandığı zaman bu devletin bu iki kavimle aynı veya daha yüksek bir seviye de olabileceği düşünülmektedir. Manna Devleti M.Ö. I. yüzyılların başlarında Med kavimler topluluğu kurulmadan evvel IX. yüzyıldan önce var olan kadim topluluklar arasındadır. Manna Devleti, döneminin güçlü devletlerinden biri olarak M.Ö. VIII. yüzyılda İran'ın kuzeyinde hüküm sürmüşlerdir. Bu ülke bazen bağımsız bazen ise Urartu veya Asur devletlerinin hükmüne girerek her zaman bu devletlerin kendi aralarında yaptıkları savaşların ortasında kalmıştır. Urmiye Gölü'nün güneyinde yaşayan Mannalar, Medlerden daha eski tarihe sahiptirler¹⁸⁹.

¹⁸⁹Mashkouri, 1970: 73; Çilingiroğlu, 1994a: 1; Tarhan, 1978: 1; Ceylan, N., 2015a: 1; Salvini, 2006, 1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER

3.1. DOĞU AZERBAYCAN BÖLGESİNDE YAPILAN ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

C. Burney 1958 yılında Yanık Tepe'yi gördükten sonra 1960-1962 yılları arasında kazılar yapmıştır. Kendisi burada Geç Neolitik Çağ'dan Demir Çağı'na kadar geniş yelpazeli eski çağ kalıntılarının olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca bu bölgenin Sasani Devri'ne kadar da yerel halkın yaşam bölgesi olduğunu kaydetmiştir¹⁹⁰.

C. Burney 1976 yılında kendi yaptığı kazıda çok sayıda sal taşı kurganlarını inceleme altına almıştır¹⁹¹.

J.J. Demorgan Ahar şehrinin 15 km kuzeydoğusunda Doğu Azerbaycan bölgesinin (1959) Sambran mevkinde yapılan kazı faaliyetlerinde, I. Demir Çağ Dönemi'ne ait birkaç kurgan ortaya çıkmıştır¹⁹².

1967, 1968, 1971, 1977, 1978 yıllarında Alman arkeoloji heyeti tarafından Doğu Azerbaycan'daki arkeoloji incelemesi bu bölgelerde yapılmıştır: Ahar, Meşkin Şehir, Germey, Marand, Tebriz, Jolfa, Serap, Miana, Erdebil, Marağheh şehirlerindeki kurgan ile kalelerin Geç Tunç Çağı Dönemi'ne ait olduğu tesbit edilmiştir¹⁹³.

A. R. Nobari 2000- 2003 yıllarında Tebriz'de Gök Mescid'te arkeoloji çalışması yapmıştır¹⁹⁴.

A. R. Nobari, 2007 yılında Hodaferin bölgesinde Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait kurgan türlerini ortaya çıkarmıştır¹⁹⁵.

Kambahşferd, Meşkin Şehir, Serap ve Azerbaycan bölgesinde Tunç ve Demir

¹⁹⁰ Burney, 1960: 23-25.

¹⁹¹ Burney, 1978: 69.

¹⁹² Demorgan, 1959: 403.

¹⁹³ Kroll, 1984.

¹⁹⁴ Nobari, Salehi, 2005.

¹⁹⁵ Nobari, 2007.

Dönemi'ne ait kurgan ortaya çıkarılmıştır¹⁹⁶.

Behruz Omrani tarafından 2008 yılında Tepe Zolbin'de kazı araştırması yapılmıştır ve Erken, Orta, Tunç çağlarına tarihlendirilmiştir¹⁹⁷.

A. Ç. Amirhiz ve B. Omrani tarafından 2010 yılında Değirmen Tepe kazı çalışması yapılmış ve Değirmen Tepe'nin Neolitik, Kalkolitik, Tunç Çağı, Demir Çağı'ndan Safevi Dönemi'ne kadar yerleşim alanı olduğu tesbit edilmiştir¹⁹⁸.

A. R. Nobari tarafından 2012 yılında Zarnak Tepesi'nde kazı araştırması yapılmış Kalkolitik, Tunç Çağı, Demir Çağı; Pers, Part, Sasani ve İslami dönemlere tarihlendirilmiştir¹⁹⁹.

C. Gantger başkanlığıyla Tebriz Kültür Mirası tarafından Toprak Kale Tepesi 2005 yılında kazı araştırması yapılmıştır. Toprak Kale Tepesi Tunç Çağı'nda (M.Ö. 2300-1500) yerleşim yeri olarak kullanılmıştır²⁰⁰.

H. K. Shahidi ve E. Abedi başkanlığında 2010 yılında Tebriz Kültür Mirası tarafından kazı çalışması Kültepe, Hadi ve Culfa şehrinde yapılmıştır. Bu kazı çalışmasında Erken Kalkolitik Dönemi'nden Akhamenid Dönemi'ne kadar çeşitli eserler elde edilmiştir²⁰¹.

A. Çayçi Amirhiz başkanlığıyla Tebriz Kültür Mirası tarafından 1997'de Şiremin Tepesi'nde kazı araştırması yapılmıştır. Tepe Şiremin M.Ö. IV. binin sonlarından Tunç Çağı'nın sonlarına kadar yerleşim alanı olmuştur²⁰².

K. Niknami ve M. K. Pur başkanlığında, 2011 yılında Zerdhane bölgesinde Tahran Üniversitesi tarafından araştırılma çalışmaları başlatılmıştır. Bu araştırma Tebriz Kültür Mirası desteği ile 2012 yılına kadar devam etmiştir. Bu incelemede, Zerdhane bölgesi Geç, Orta Tunç Dönemi ve Demir Çağı'ndan itibaren (Partlar ve Sasani) İslam dönemi

¹⁹⁶ Kambehsferd, 2001.

¹⁹⁷ Omrani, 2008.

¹⁹⁸ Çayçi Amir Hiz ve Omrani, 2010.

¹⁹⁹ Nobari, 2012.

²⁰⁰ Gantger, 2005.

²⁰¹ Abedi, 2016.

²⁰² Çayçi Amir Hiz, 1997.

başlarına kadar yerleşim alanı olduğu tespit edilmiştir²⁰³.

K. Niknami ve A. Ç. Amirhiz başkanlığında Tebriz Kültür Mirası tarafından 2006 yıllarında Urmıye Gölü'nün eski doğu bölgelerinde obsidiyen eserlerinin incelenmesi yapılmıştır²⁰⁴.

A. Tirendaz başkanlığı 2013 yılında Tebriz Kültür Mirası tarafından Abiş Ahmed kasabasında Keleyber şehrinde kazı faaliyeti yapılmıştır.

Bu incelemede Geç Neolitik yerleşim izleri raporlanmıştır.

2017 yılında, üyesi olduğum ekip M. Feizkhah başkanlığında, Tebriz Kültür Miras desteğiyle Ahar şehrinin 35 km mesafesinde, Abillu köyünün yakınında yapılan incelemede yaklaşık on beş kurgan bulunmuş ve iki kurganda kazı araştırması yapılmıştır (Fotoğraf 48).

2013 yılında, üyesi olduğum ekip Prof. Dr. A. Ceylan başkanlığında Doç. Dr. N. Ceylan, Doç. Dr. A. Yılmaz, Doç. Dr. O. Özgül, Doç. Dr. İ. Üngör, Atatürk Üniversitesi desteğiyle bilim ekibi ile Tebriz havzasında, Ahar civarında yüzey araştırması yapmıştır.

3.1.1. Gök Mescid

Gök Mescid İran Doğu Azerbaycan'ın merkez şehri Tebriz'in en önemli tarihi yapıları arasında yer alır. Bu yapıya “Gök Mescid” ya da “Mavi Cami” denilmektedir. (Fotoğraf 3). Mescit de kullanılan çinilerin renklerinden dolayı bu ismi almıştır. Mescit 1465-1466 yıllarına tarihlendirilmektedir²⁰⁵.

Cihan Şah, Kara Koyunlu egemenliği döneminde Gök Mescid'in inşasına başlamıştır. 1465-1466'da inşa edilen bu yapı depremle tahrip olmuştur (Fotoğraf 1-2). Freskler üzerinde ağaç kabukları ve ahşap parçalarla yapılan muarrak²⁰⁶ sanatı ve hat sanatının en eski yazı türü ile yani Kufi hatlarıyla kabartma yapılmıştır. İklim etkisiyle bu sanatın bazı bölümleri zarar görmüştür. Binanın en önemli süslemeleri duvarların iç

²⁰³ Niknami ve Kazım Pur, 2011.

²⁰⁴ Niknami; Çaycı Amir Hiz, 2006.

²⁰⁵ Kerimi, 1937: 233.

²⁰⁶ Khabbazi, 2018: 1.

ve dış yüzeyi, çini üzerine mozaik tekniğiyle kahve, sarı, yeşil, beyaz, koyu ve açık mavi gibi çeşitli renklerle yapılmıştır. Çünkü koyu mavi renk (firuze) diğer renklere göre daha çok göze hitap etmektedir. Buna göre “İslam Firuzesi” olarak adlandırılmıştır²⁰⁷. Oldukça ihtişamlı olan bu caminin özellik bakımından firuzesi meşhurdur²⁰⁸.

Bu alan mescit, hanıgah, kütüphane, havuzhane ve birçok yapıdan oluşur. Günümüzde sadece mescidin²⁰⁹ kalıntıları ulaşmış olup burası da yaklaşık elli yıl önce restore edilmiştir. Bu mescit başka kaynaklarda da Cihan Şah mescidi olarak adlandırılmıştır. Bina, Cihan Şah’ın kızı Saliha ya da hanımı Begüm Hatun için yapıldığı rapor edilmiştir. Mescidin giriş kitabesinde Ebul Muzaffer Cihan Şah ismi geçmektedir. Bu nedenle Muzafferiye olarakta adlandırılır²¹⁰.

Seyyahlar ve yazarlar bu mescitten geçmiş yüzyıllarda bahsederler. Bunların başlıcaları arasında Kâtip Çelebi, Tavernier, Sharden gibi seyyahlar ile Madame Divlafova ve Williams Jackson’ı²¹¹ sayabiliriz. Kâtip Çelebi “İç ve dış kısmı fayanslarla süslenmiş olup, mimarisine ise mazgal pencere açılmış ve çok ustalıkla olarak belgamı taşlardan yapılmıştır. Sultan Hasan Camii’sinden küçük olup lakin ondan incelikli bir yapıya sahiptir.” şeklinde ifade eder²¹².

17. yüzyılda Fransızların en önemli gezginlerinden Tavernier altı kez doğuya ve dokuz kez İran’a gelmiş ve Kâtip Çelebi’den on üç yıl sonra Gök Mescid’i ziyaret etmiştir²¹³. M. Divlafova ise binanın şatavatından ve görkeminden ayrıntılı olarak şöyle bahsetmektedir:

“Bu binanın azameti ve giriş kısmının güzelliği, mimari zerafeti ve giriş kapısında kullanılan fayanslar çok ilginçtir. Çok yazık ki kumbeti depremle tahrip olmuş bir kısım duvarları da yıkılmıştır. Bu mescitin çok büyük bir bahçesi vardır. Bahçenin etrafında hücre şeklinde tonozlu odalar ve abdest almak için şadırvan yer almaktadır. Mescitin giriş kısmı en yüksek konumda yer alır. Girişin kenarında spiral şeklinde süslemeye

²⁰⁷ Bartold, 1979: 22; Sultanzade, 1997: 167.

²⁰⁸ Dibaç, 1955: 16.

²⁰⁹ Zeka, 1989: 184.

²¹⁰ Hamaçi, 1991: 292-293.

²¹¹ Shakvati, 1970: 6-7.

²¹² Zeka, 1989: 185.

²¹³ Tavernier, 2006: 639-641.

sahip olan en üst kısmında bir hilal şeklinde süsleme yer alır. Bu sütunlar antik firuze taşandır. Revağın iç kısmı renkli fayanslarla süslenmiştir. Bu fayanslar irili ufaklı kesilerek ustalıkla şekilde birleştirilmiştir ve tek bir parçayı temsil etmektedir. Renklerde o kadar çok zerafet ve incelik bulunmaktadır ki insan kendisini bir tablo önünde hissetmektedir. Bu tarz fayans işleme Moğol-Selçuklu geometrik sanatıyla kıyaslanmaz. Bu nedenle onlara göre daha öncedir. Yani Selçuklu dönemi kaba yapıdaki binaların dış cephelerine yapılan geometrik şekiller ile nihayet moğolların etkisiyle daha çok bitkisel süslemeler ve çini ağırlıklı motiflerden ibaret olmasıdır”²¹⁴.

“Asıl giriş kapısı ile ibadetgâha bağlanan yerde küçük bir kapı yer alır. İbadetgâh birbirinden farklı iki büyük salondan oluşur. Salonların geçmişte kümbetleri varmış. Birinci salonda renkli renkli fayanslarla süslenmiş mihrap ise ikinci salonda yer almış ve sekiz köşeli fayanslarla süslenmiştir. Kitabeler arapça yaprak ve çiçek şekli ile birlikte yazılmıştır. Taş halı döşemesi çok şatafatlı ve güzel bir manzaraya sahiptir”²¹⁵.

W. Jackson (1862-1937) Gök Mescid ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “Gök Mescid’in mimarisi Ergi Ali Şah’tan daha ilginç bir mimari ve sanata sahiptir. Bu islami güzel sanat örneği 15. yüzyıla aittir. Günümüzde birdenbire tahrip olmuş ama kırılmış tonozlar ve duvarlar bu haliylede güzel bir hat yazısıyla renkli içinde sarı, beyaz, siyah damarlar bulunan islami nakışlarla süslenmişti”²¹⁶.

Yapılan restorasyon çalışmalarına ve mimari kalıntılara göre bu bina bölgenin soğuk iklimi nedeniyle tamamen tavanla kaplı bir mescit olmasıyla az sayılı camilerden biri olarak gösterilebilir. Mescidin muhtelif kısımları şunlardan ibarettir: Giriş yeri büyük Şebistan (büyük namaz kılınan alan) olan etrafındaki küçük sekiz köşeli revakalar vardır. Binanın giriş kapısı eni 5 m, boyu 7 m ebadında kuzey yönüne doğru yer almaktadır. Karşı sokağa göre beş basamak daha yüksektedir. Her basamaktaki taşlar 50 cm yüksekliğinde ve 3x35 m uzunluğundadır. Kapının giriş yeri 9 m boyunda olup üst kısımları tahribata uğramıştır. Kapı üzerindeki fayans ve süslemelere rağmen güzel nakışlarla bezenmiştir. Eskiden bu binanın iki köşesinde yüksek boylu küçük çapta

²¹⁴ Divlafova, 1982: 52.

²¹⁵ Divlafova, 1982: 54.

²¹⁶ Jackson, 1996: 61.

minare yer almıştır. Timur Dönemi etkisi altında kalmıştır.²¹⁷ Bu iki minarenin arasında merdiven yolu vardır. Mescidin şimdiki girişinde muarrak fayansların arasında iki kitabe 50 cm boyutunda yer almıştır. Fayansın zemin rengi siyah üzerine beyaz hatla iki mısra şiir yazılmıştır.

Girişten hemen sonra kümbetli dehliz yer almıştır. Bu revak (kümbetli dehliz) doğu, batı, kuzey yönünde olmak üzere büyük şebistanda yer alır. Eni 440 cm'dir. Bu revak benzeri nadir görülen kümbetlerle ve çarpı şeklinde; fayanslar geometrik şeklinde ve muarrak süslemesi, çeşitli kitabelerle örtülmüştür. Namaz kılınan alan bu revaklarda iskelet ile ayrılır ve çeşitli yollarla büyük namaz alanına gidilebilir. Bu alan dördüncü köşe planlı kare, dört taraftan revak ve küçük namaz alanı birleşir. Alanı süslemeleri arasında muarrak işlemeli fayanslar, geometrik dizaynlar, bitkisel, islimi, hatayi, sülüs hattıyla Kur'an ayetlerinin kitabeleri, nesh kufi ve tealik söylebilir.

Bu kitabeler nebevi hadisleri ve Kur'an ayetleri ve esma'ül hüсна yazılıdır. Ayrıca bu yazıların kendilerine ait süsleme tarzları yerleştirildiğinde ise geometrik bir şekil çıkmıştır. Örneğin altı kez işaretle (islimi) “ya muez” altı kanatlı yıldız ortaya çıkmıştır. Bu yıldız da bir karenin içindedir, kare ise “ya hamid”, “ya gani” kelimeleri içinde şekil almıştır. Büyük alanının tonoz ve iskele kalıntılarından elde edilmiştir ve binanın tavanı dokuz tonoz, on iki iskelet üstünde kurulmuştur. Aynı halde dışarıdan on altı iskelet bu yapıyı desteklemektedir. Bu mescit kendi zamanında firuze renkli fayansla döşenmiştir. Bu mescidin büyük namaz alanında büyük bir kuyu vardır. Muhtemelen Osmanlı Dönemi'ndeki üstü kapalı mescitler gibi ortasında şelale vardır. Küçük namaz alanı 8 köşe planlı şekliyle büyük namaz alanının arkasında yer almıştır. Bu alana giden yol sadece tek bir yoldur. Bu namaz alanının kendine has özelliği gösteriyor ki özel bir nedenle ya da devletin ileri gelenleri için yapılmıştır. Yükselticiler mermer taşı ile 2 m yüksekliğinde sol hattı ile Kur'an yazılı kitabeleriyle gül ve sarmaşık şekilleriyle süslenmiştir.

Namaz alanının tonozları iskelenin üstünde başlayıp ve kümbet altının sekiz köşeli alanını oluşturur. Görünüşe göre sekiz yayın arası sade kerpiç ile kümbeti koruma ve

²¹⁷ Pop, 1994: 203.

dayanaklılığının artması için yapılmıştır. Bu alanda bir mezar vardır ve muhtemelen mezar, Cihan Şah'ın ya da onun hanedanından birisine aittir²¹⁸.

Üstü kapalı olan mescidin mimari şekli ve formu Bursa'daki Osmanlı mescitlerine benzemektedir. 1661 yılında yaşanan büyük depremde sonra büyük tahrip gören bu mescit elli yıl kadar harabe içinde kalmıştır. Tavandan hemen hemen hiçbir eser kalmayan mescitte 1951'den 1961'e kadar büyük bir kısmı ve özellikle kümbeti restore edilmiştir. Gök Mescid, fresklerdeki yetenek ve ustalık nedeniyle eşine az rastlanır bir yapıt olarak ön plana çıkmaktadır.²¹⁹.

3.1.1.1. Gök Mescid Mezarlığı

Gök Mescid Mezarlığı Demir Çağı kültürüne ait eski bölgelerden biridir. 1997 yılında Kuzeybatı İran'da Doğu Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi olan Tebriz şehrinin İmam Humeyni caddesinin kuzeyinde ve Gök Mescid binasının ise kuzeydoğusunda inşaat çalışmaları sırasında tesadüfen keşfedilmiştir. Bu mezarlık Tebriz şehrinde Gök Mescid adlı ünlü tarihî abidenin birkaç metrelik toprağın altında keşfedildiği için Gök Mescid Mezarlığı olarak adlandırılmıştır (Harita 1; Plan 3). Bu mezarlık alanının keşfinden önce Tebriz'in İslam öncesi ve tarih öncesi geçmişiyle ilgili bilgiler yalnızca Asur metinleri ve Ermeni tarihi ile ilgili yazılmış kitaplarda mevcuttur²²⁰.

Bu mezarlık alanında arkeolojik çalışmaları 1998 yılında N. Mutemedi tarafından başlatılmış ve ardından 2000-2004 yılları arasında A.H. Nobari tarafından devam edilmiştir²²¹.

Mezarlık alanının üst tabakaları üstten alta doğru Kaçar Dönemi, Safeviler, Timurlular, İlhanlılar ve Selçuklular dönemleriyle dağınık biçimde şekillenmiştir. Tebriz'de gerçekleşen büyük depremlerin ve evlerin kanalizasyon sistemlerinin genişlemesi gibi sebeplerden dolayı tabakalarda dağınık bir durum söz konusudur. İslami katmanlardan sonra yaklaşık 1 metrelik kum ve nehir taşlarından oluşan bir

²¹⁸ Mollazade, 1999: 29; Kiyani, 2000: 79.

²¹⁹ Kiyani, 1998: 70-77.

²²⁰ Thureau-Dangin, 1973: 1; Pastırmacıyan, 1998: 1.

²²¹ Salehi, 2005: 113.

kültürel tabaka boşluğu ile karşılaşılır. Bu duraklama sonrası Demir Çağı'na ait birkaç geçici yerleşim izlerine ve bu döneme ait gri, bej veya devetüyü ve kırmızı renklerden oluşan çanak çömlek parçaları ile Demir Çağı'na ait bir mezarlık açığa çıkarılmıştır²²². Ele geçen kalıntılara göre çeşitli katmanlarda üstten aşağıya bakınca bölgede iskân edilen üç dönem yerleşim yeri olmuştur.

Birinci Dönem: İslami döneme ait dağınık kalıntıları kapsar.

İkinci Dönem: Tarihi dönemdir. Düz ağızlı çanak çömleklere göre Part Dönemi olarak tanınmıştır.

Üçüncü Dönem: Demir Çağı'na ait mezarlık ve dağınık bir şekilde yine Demir Çağı'na ait iskân edilen tabanlar görülmektedir. Bu mezarda tüm definler hoker tarzındadır. Definlerin gömü yönü doğu-batı yönlüdür ve bu bize güneşin doğuş ve batış özelliğini göstermektedir. Bu özellik ise tarihten önceki toplulukların her zaman dikkatini çekmiştir. Günümüze dek İran'ın tarih öncesi ölü gömme gelenekleri ile ilgili kapsamlı ve müstakil bir araştırma yapılmamıştır ama mevcut veriler esasında, İran platosunun ölü gömme adetleri ve gelenekleri toplayıcı kültür başlangıcından sürekli yerleşmeye kadar o günün dini inançlarının etkisi ile yapıldığı söylenebilir²²³. Tarihten önceki toplulukların en önemli dini inançları ölümden sonra yeni bir hayatın başlayacağı inancıdır. Buna göre öbür dünyada ihtiyacı olan malzemeler ve yemeklere, kendilerine özgü bir törenle yanında defnolunmuştur²²⁴.

Buna göre çeşitli ve değişik sayılarda en az üç en fazla ondokuza kadar Gök Mescid mezarlarında çanak çömlek elde edilmiştir. Mezarlarda bulunan hediyeler devetüyü ve gri çanak çömlek kap kacakları, demir ve tunçtan malzemeler, kemikten ve taştan yapılan boncuklar ve koyun aşıklarıdır. Küçük çocuklar genellikle hediyesiz olarak defnedilirlerdi²²⁵. Ölü gömme adetlerine rağmen defnedilen kişinin yaşı, cinsi, sosyal konumu da defnedilen kişinin yanına konulan malzemelerin miktarında ve kalitesinde etkili olmuştur²²⁶.

²²² Nobari, 2000: 2; Nobari ve Salehi, 2005: 265.

²²³ Talai, 2002: 175.

²²⁴ Talai, 2002: 177.

²²⁵ Nobari, 2002: 34.

²²⁶ Nobari ve Salehi, 2005: 31.

3.1.1.2. Mezar Türleri

Gök Mescid Mezarlığı'ndan bugüne dek toplam 108 mezar açığa çıkarılmıştır. Bu mezarlar mimari olarak üçe ayrılır (Fotoğraf 6-9):

1. Basit toprak mezarlar: Bu tür mezarlar toprağa açılan çukur veya sade kuyu şeklinde olup pek çok Demir Çağı bölgelerindeki mezarları ile kıyaslanabilir.

2. Taşlarla kapalı basit toprak mezarlar: Bu tür mezarların üzerinde düzensiz ya da yuvarlak şeklinde taşlar olduğu görülmektedir ve bu tür mezarlar Lemezamin mezarlarıyla kıyaslanabilmektedir²²⁷.

3. Üçüncüsü ise at nalı şeklinde taştan veya tuğla ile kerpiçten yapılan mezar türleridir: Dinha Tepe III ve Dinha Tepe II mezarları ile kıyaslanabilmektedir²²⁸.

Mezarlardaki cesetlerin gömü tarzı tam veya yarım hoker şeklinde olup başları batı veya doğuya doğru bakmaktadır (Fotoğraf 4-7). Mezarlara farklı şekillerde eşyalar (kap kacaklar içerisinde yiyecek ve içeceklerin) bırakılmasının tek nedeni de ölümden sonraki hayata olan inançlardan kaynaklanmaktadır. Bireylerin ne zaman (öğleden önce mi veya sonra mı?) gömüldüğünü göstermektedir²²⁹.

3.1.1.3. Gök Mescid Mezarlığından Ele Geçen Seramiklerin Sınıflandırması ve Tipolojisi (Grafik 1., 2., 3.) (Tablo 1.- 10.)

3.1.1.4. Kap Kacakların Astar Rengi

Gök Mescid'e ait Demir Çağı mezarlığında beş sezon süren bir kazı çalışmasının sonunda toplam 511 adet çanak çömlek bulunmuştur (Fotoğraf 8-9). Bu seramiklerin hamurları genelde kum katkılı ve el yapımında olup kapların yüzey renkleri temel alınarak üç farklı mal grubunu oluşturmuştur²³⁰:

1. Gri-Siyah Mallar %91,5

²²⁷ Fukai ve Matsutani, 1982: 44.

²²⁸ Muscarella, 1974: 38-58; Nobari ve Salehi, 2005: 31.

²²⁹ Nobari, 2000: 88.

²³⁰ Nobari ve Salehi, 2005: 31.

2. Devetüyü Mallar %5 ve
3. Kırmızı Mallar %3,5'tir. (Grafik 1.)

3.1.1.5. Kap Kacakların Bezemesi

Gök Mescid Mezarlığı'nda ele geçen çanak çömleklerin özellikle bezemeli olanların oranı %9,19 olduğu görülür. Bu şekilde olan çanak çömlekler 5 bölüme ayrılmaktadır:

1. Oyma bezekler %3,13,
2. Eklenmiş bezekler %1,76,
3. Fırınlanmış nakışlı Bezekler %0,19,
4. Kabartmalı bezekler %2,93,
5. Hibrit bezekler %1,17.

Motif olarak iki türe ayrılmaktadır:

1. Geometrik motifler,
2. Melez motiflerdir.

Geometrik motifler: Bu grupta genelde paralel yatay hatlar, zikzak hatlar, hilal, merdiven, taramalı hatlar şeklinde motifler ve üçgen şeklinde motifler görülmektedir.

Bunlarla birlikte, solucan ya da kaş şeklinde motifler ve şerit şeklinde motifler de çoğunlukla kullanılmıştır²³¹.

Melez motifler: Bu grubun bezemeleri paralel yatay hatlar, zikzak hatlar gibi geometrik motiflerden ve iç içe gül ve sekiz yaprak bitki motifleri ile hayvan motiflerden ibarettir.

3.1.1.6. Kap Formları

Kap kacaklar form bakımından 11 tipe ayrılırlar.

²³¹ Salehi, 2005: 125.

3.1.1.7. Gagalı Kaplar

Dengeli ve titiz bir şekilde yapılan gagalı kaplar İran'ın tarih öncesi devirlerine ait en güzel kap kacak formlarındandır. Kullanım amaçları tamamen açık olmadığından gagalı kapların sıvı amaçlı kullanıldığıdır. Gaga formu özel bir durum olduğundan tarih öncesi diğer kaplardan ayrılmaktadır. Demir Çağı'nın gagalı kapları ikiye ayrılmaktadır. Birincisi köprüsüz gagalı kaplar, ağız kısmına köprüsüz bir gagalı emziğe sahiptir. Form açısından üç alt tipe ayrılır.

Tip 1a (Çizim 13); (Çizim 14); (Çizim 15); (Çizim 16)

Tip 1b (Çizim 13)

Tip 1c (Çizim 13)

İkincisi ise köprülü gagalı kaplar, üç kısımdan oluşmaktadır. Köprülü, bitişik yeri, ağız kısmı. Bu form da üç alt tipe ayrılmaktadır²³².

Tip 2a (Çizim 12); (Çizim 14); (Çizim 14); (Çizim 15); (Çizim 16)

Tip 2b (Çizim 12)

Tip 2c (Çizim 12); (Çizim 13).

Çanak çömleklerin %14,67'sini köprülü gagalı kaplar oluşturmakta ve her ikisinde oyma bezekli motifler bulunmaktadır. Her bir kapta, farklı çeşit de gövde ve ağız bulunmaktadır. Bu durum sanat ustasının zevkini yansıtmaktadır. Ağız kısmına ait şekillerdeki detaylara bakıldığında gaganın ağız kısmının boynunun kısa ve uzun olmasıdır. Yuvarlak ya da düz gövdeye sahiptir. Gaganın bitişik yeri dışa taşmış ya da sade durumdadır. Ayrıca kulpları boynuzlu hayvan başı ya da sade şekillidir²³³.

Gök Mescid'in köprülü gagalı kapları, Hasanlu'nun IV. tabakasında bulunan gagalı kapları ile²³⁴ Fig. 2-8 Dinha II²³⁵, Fig. 12-13 Haftavan IV²³⁶ Fig. 2,8 ve Khorvin'in

²³² Nobari, 2000: 134; 2001: 125; 2002: 41-42.

²³³ Salehi, 2005: 130-131.

²³⁴ Young, 1965: 63-64.

²³⁵ Muscarella, 1974: 45-47.

²³⁶ Burney, 1970.

Fig.²³⁷ 15-17 köprülü gagalı kapları ile kıyaslanabilir. İkinci tipteki köprüsüz gagalı kaplar ise Göy Tepe'nin B Dönemi'ne²³⁸ Fig. 32-37, Dinha III²³⁹, Haftavan V²⁴⁰, Kordlar Tepe²⁴¹, Khorvin²⁴², Cemşid Abad'ın²⁴³ köprüsüz gagalı kap örneklerine benzemektedirler²⁴⁴.

Köprüsüz gagalı kaplar I. Demir Çağı'nın karakteristik formlarından olmalarına rağmen ve bu dönemde İran'ın batı ve kuzeybatısı ile merkezî platosunda geniş bir alanda yaygındır. Bu tür kapların köprülü gagalı kapların (II. Demir Çağı'nın karakteristik özelliği) yanında bulunuşu (F açmasında, mezar 22-72) bu kabın sürekliliğini II. Demir Çağı'nda gösterir²⁴⁵.

3.1.1.8. Sürahiler

Sürahilerin ağzı daire şeklinde, gövdeleri yuvarlak, boyları ağzın iki ile dört katıdır. Çanak çömlekler içerisinde halka kulplu sürahiler form olarak Kuzeybatı İran'da, II. Demir Çağ'da en popüler olanıdır. Çanak çömleklerin %14,48'ini oluşturmaktadır. İki bölüme ayrılan bu kapların birincisi ağız kısmı sade olanlar, (Tip 1, Çizim 17 şekil 426) ikincisi ağzı kapalı dış bükey olanlardır. (Tip 2a, Çizim 17) ve (Tip 2b, Çizim 17). Gövdesi yuvarlak ve nadiren düz yapıldığından iki grupta büyük halkalı kulptur. Bazen bu kulpun üst kısmında düğme şeklinde çıkıntı ağzında üste taşmış halde bulunmaktadır.

Gök Mescid'in bu tür kapları Göy Tepe A Dönemi²⁴⁶, Dinha Tepe²⁴⁷, Haftavan IV²⁴⁸, Kordlar Tepe²⁴⁹ Gök Mescid'in bu tür kapları ile kıyaslanabilir²⁵⁰.

²³⁷ Vanden Berghe, 1964: 53, Pl:IV.

²³⁸ Burton Brown, 1951: 138.

²³⁹ Muscarella, 1974: 66-76, Fig. 37-50.

²⁴⁰ Burney, 1970: Fig.1 1.

²⁴¹ Lippert, 1979: Fig. 5/2,7.

²⁴² Vanden Berghe, 1969: 52.; Pl: IV. Fig. 16-18.

²⁴³ Fellahiyan, 2001: 94-97.

²⁴⁴ Salehi, 2005: 132.

²⁴⁵ Nobari ve Salehi, 2005: 33.

²⁴⁶ Burton Brown, 1951: 158, Fig. 37/26.

²⁴⁷ Muscarella, 1974: 76, Fig. 50.

²⁴⁸ Burney, 1972: 136.

²⁴⁹ Lippert, 1979: 111, Fig. 5,9.

²⁵⁰ Nobari ve Salehi, 2005: 33.

3.1.1.9. Kâseler

Gök Mescid'in en popüler kaplarından biri kâselerdir ve istatistik açıdan %40-45 oranını oluşturur. Form bakımından ikiye ayrılan kâselerin birinci grubunu ağzı sade gövdesi dışa dönük, bir kısmının da uzun boylu olmasıdır (Tip 1a Çizim 1-3) ve (Tip 1b, Çizim 2). Sade ve bezeksiz olan bu kapların kısmen de olsa ağız kısmının altında küçük delik (Tip 1c, Çizim 4), bazı zamanlarda da deliklerin yanında solucan şekilli kabartma vardır. Bu nedenle bu kaplara “solucanlı kaplar” denilmektedir²⁵¹ (Tip 1d, Çizim 3). Bu kâseler I. Demir Çağı'nın en rağbet gören kaplarıdır. Gök Mescid Mezarlığı'nın aksine, İran'ın batısında ve kuzeybatısı ile merkezî platosunda özellikle Göy Tepe B,²⁵² Kordlar Tepe,²⁵³ Haftavan V²⁵⁴ ve Dinha III'te²⁵⁵ çoğunlukla görülmektedir.

Kâselerin en büyük oranını istatistik açıdan ikinci grup oluşturmaktadır²⁵⁶. Ağız kısımları dış bükey ve keskin gövdeli olup ağız kısmında üç adet oyma şerit bulunmaktadır. (Tip 2a, Çizim 5-6-9-10-11); (Tip 2b, Çizim 7-10); (Tip 2c, Çizim 7-8); (Tip 2d Çizim 8). Bu tür kâseler kısmen I. Demir Çağı'nda ve çoğunlukla da II. Demir Çağı'nda İran'ın batı ve kuzeybatısında özellikle Hasanlu IV,²⁵⁷ Göy Tepe A,²⁵⁸ Dinha II,²⁵⁹ Haftavan IV²⁶⁰, Kordlar Tepe²⁶¹ ve Doğu Anadolu'da Sos Höyük²⁶² ve Dilkaya²⁶³ da bulunmaktadır. Bu tür kaplar I.ve II. Demir Çağı'nda İran'ın kuzeydoğusu ve merkezî platosunda rapor edilmediğini belirtmek gerekir. Muhtemelen bu tip kâseler İran'ın batı, kuzeybatı ve İran dışındaki batı bölgelerine aittir. Bu kaplar III. Demir Çağı'nın sonlarına kadar devam eder, Hasanlu ve Ziviyeh'deki örneklerin ağız kısımları daha yüksektir²⁶⁴.

Gök Mescid'de ele geçen kâselerin büyük bir çoğunluğun da küçük buruna benzer

²⁵¹ Muscarella, 1974: 37-38-48; Magee, 2008: 89; Love, 2011: 43-56.

²⁵² Burton Brown, 1951: 14; Pl.XXII: 22.

²⁵³ Lippert, 1979: 119, Fig. 5-10.

²⁵⁴ Burney, 1970a: 165.

²⁵⁵ Muscarella, 1974: 44,45,47, Fig. 12,13,17.

²⁵⁶ Nobari ve Salehi 2005: 32.

²⁵⁷ Young, 1965: 63, Fig. 2,4,8.

²⁵⁸ Burton Brown, 1951: 157 Fig. 36.

²⁵⁹ Muscarella, 1974: 76, Fig. 50.

²⁶⁰ Burney, 1970a: 171, Fig. 5-8.

²⁶¹ Lippert, 1979: 127-133, Fig. 13/3,6.

²⁶² Güneri, 2002a: Fig. 23.

²⁶³ Çilingiroğlu, 1993: Fig. 16.

²⁶⁴ Pourfereç. 2001: 379.

kulplar görülmektedir ve onların üzerinde bir delik olup adeta bir kuşbaşına benzemektedir. Kuzeybatı İran'daki bu tip kulpların kökeni III. Erken Transkafkasya Kültürü'nde görülmektedir. Bunlar, Nahcivan kulpunun küçülmüş halidir. Nahcivan kulpları Erken Tunç Çağı'nın sonunda daha da küçülüp bazı örneklerde deliksiz olduğundan Demir Çağı'nın bazı örneklerine benzemektedir. Bu tip kulplar daha sonra II. Demir Çağ bölgelerinde özellikle Dinha Tepe II²⁶⁵ ve Hasanlu'da²⁶⁶ boynuzlu hayvan başı şekline gelmiştir. Gök Mescid kaplarının içinde de tek bir örnek köprüsüz kırmızı renkli gagalı kap da ele geçmiştir²⁶⁷.

3.1.1.10. Fincanlar

Kulplu fincanlar I. Demir Çağı'nın karakteristik formlarından biridir ve çok nadiren II. Demir Çağ'da da görülür. Bu kap formları %1,76 istatistik oranına sahip olup yedi adet ele geçmiştir (Tip 1; Çizim 19) ve (Tip 2; Çizim 5).

Ele geçen örnekler Kuzeybatı İran'da Göy Tepe²⁶⁸ Dönemi, Khorvin²⁶⁹ ve Kayteriye²⁷⁰ ile kıyaslanabilmektedir.

3.1.1.11. Tabaklar

Çoğunlukla bezeksiz ve sade olan bu tabakların istatistik oranı %1,76'dır. Tabaklar içinde yalnız bir tanesi oyma tekniğiyle sekiz yapraklı gül motifindedir. Ayaklı tabaklar iki gruba ayrılır gövdelerinin bir kısmı dışbükey (Tip 1; Çizim 26) ve bir kısmı da düz açılıdır (Tip 2; Çizim 26). Burun şeklindeki kulplar bu kaplarda da kullanılmıştır.

Form açısından bunları Kordlar Tepe,²⁷¹ Cemşid Abad,²⁷² Kayteriye²⁷³ ve

²⁶⁵ Muscarella, 1974: Fig. 43.

²⁶⁶ Hakimi ve Rad, 1950: Fig. 44-45.

²⁶⁷ Nobari ve Salehi, 2005: 33.

²⁶⁸ Burton Brown, 1951: 143, Fig. 33/1004.

²⁶⁹ Vanden Berghe, 1964: 55, Fig. 59-62.

²⁷⁰ Kambehsferd, 1991: 91.

²⁷¹ Lippert, 1979: 119, Fig. 5-9.

²⁷² Fellahiyan, 2001: 92,97.

²⁷³ Kambehsferd, 1991: 45.

Khorvin²⁷⁴ ile kıyaslanabilir.

3.1.1.12. Çömlekler

Geniş bir gövdeden oluşan çömleklerin boyu ağız çapının 5-10 katıdır. %8,41'lik bir orana sahip olan çömleklerin ağız kısımları içbükey, gövdeleri yuvarlak şekilli ve boğaz kısmı biraz yüksek olup yiv ve geometrik motiflerle bezeklidir. Tip 1 (Çizim 20) Tip 2 (Çizim 20); (Çizim 18), Tip 3 (Çizim 18), Tip 4 (Çizim 18), Tip 5 (Çizim 18), Tip 6 (Çizim 20), Tip 7 (Çizim 20). Bu çömleklerin formu diğer bölgelerden de örneğin Dinha Tepe III,²⁷⁵ Hasanlu V²⁷⁶ ve Kordlar Tepe²⁷⁷, den ele geçmiştir.

3.1.1.13. Meyvelikler veya Ayaklı Kaplar

Konik şeklindeki ayaklara sahip bu kapların ağız ve gövdesi form açısından iki gruba ayrılmaktadır. Ağız kısmı sade gövdesi yukarı doğru uzanmış birinci grubu temsil eder (Çizim 25). İkinci grupta ise ağız dışbükey (Çizim 25) gövdesi açıktır. %0,36'lık istatistiki orana sahip kaplardır. Gök Mescid'in bu forma ait kapları Hasanlu IV,²⁷⁸ Kordlar Tepe IV²⁷⁹, Dinha Tepe II²⁸⁰, Kayteriye²⁸¹ ve Khorvin, Cemşid Abad²⁸² meyvelikleri ile kıyaslanabilir.

3.1.1.14. Şişeler

Gövdeleri yuvarlak ve istatistik olarak %5,87'ye tekabül eden bu kapların nadiren de olsa başka şekilli olanları da vardır. Şişeler iki ana gruba ayrılır ve bunlarda kendi içinde çeşitli alt grupları oluştururlar.

Tip 1a (Çizim 24)

²⁷⁴ Vanden Berghe, 1964: 62; Fig. 181-184.

²⁷⁵ Muscarella, 1974: 46,76; Fig. 13-50.

²⁷⁶ Young, 1965: 67, Fig. 3.

²⁷⁷ Lippert, 1979: 134, Fig. 13,8.

²⁷⁸ Young, 1965: 65, Fig. 5.

²⁷⁹ Lippert, 1979: Fig. 5/3,8.

²⁸⁰ Muscarella, 1974: 79.

²⁸¹ Kambehsferd, 1991: 50.

²⁸² Fellahıyan, 2001: 94.

Tip 1b (Çizim 22); (Çizim 24)

Tip 2a (Çizim 24); Tip 2b (Çizim 20); Tip2c (çizim 20); Tip 2d (çizim 20); Tip 2e (Çizim 21); (Çizim 22); (Çizim 24); Tip 2f (Çizim 23)

Bu kapların ağız kısımları hep dışbükeydir. Boyları yaklaşık 26 cm'i bulan bu kapların çoğu sade şeklinde olup bezemeli olanlarda yatay kabartma motiflidir. Bu kaplar form bakımından Marlik,²⁸³ Cemşid Abad,²⁸⁴ Kayteriye²⁸⁵ ve Khorvin²⁸⁶ şişeleri ile kıyaslanmaktadır.

3.1.1.15. Testiler

Kısa ya da yüksek boyda olan bu kapların gövdesi yuvarlak olup istatistik oranı %4,89'a tekabül eder. Tip 1-2-3 (Çizim 19) Bazıları düğme kabartmalı bezeklerin yanında yatay kabartmalı bantlar da bulunmaktadır. Gök Mescid'in bu kapları Haftavan Tepe IV²⁸⁷ ve Dinha Tepe II²⁸⁸ ile kıyaslanabilmektedir.

3.1.1.16. Kazanlar

Bu grubu yuvarlak gövdeli geniş ağızlı ve tamamen dışa doğru olan bu kapların istatistiki oranı %0,78'dir. Bezeksiz ve sade şeklinde olan bu kaplar Marlik'²⁸⁹de bulunan örnekler ile karşılaştırılabilir. (Çizim 20, 23).

3.1.1.17. Özel Formlu Kaplar

Gök Mescid'e özgü olan bu kaplar %0,78'lik oranına sahip olup diğer Demir Çağ yerlerinden ele geçmemiştir.

I. Örnek bej renkli bir kabı teşkil eder. 10 cm ağız çapı ile 18 cm yükseklikle 1.6 cm taban kalınlığına sahiptir. Gövdesi ve ağzı dörtgen şeklindeki ve süslemeleri oymalı

²⁸³ Kambeshshferd, 2001: 253.

²⁸⁴ Fellahiyan, 2001:93.

²⁸⁵ Kambeshshferd, 2001: 48.

²⁸⁶ Vander Berghe, 1964: 62.

²⁸⁷ Burney, 1970:1.

²⁸⁸ Muscarella, 1974: 76.

²⁸⁹ Kambeshsferd, 2001: 253.

iç içe geçmiş zikzaklar çam ağaçlarını temsil etmektedir. Ağız kısmındaki dört delik ile küçük sarkıtlar sayesinde ip geçirilip rahatlıkla taşınabilmektedir (Tip 1; Çizim 27). Bu kap 79/7 numaralı mezarda başka çanak çömlekler ile birlikte bulunmuştur. Orta yaşlı bir kadına ait olduğu bilinmektedir.

II. Örnekte yükseklik 18 cm ağız çapı 12,5 cm ve taban kalınlığı 1,2 cm olan bu kabın kum ve mika katkılı pişme tarzı ile gövdesi yuvarlak astar rengi gri ağız kısmında da dört köşesiyle dışa çıkıntıları olan bir kaptır. Bu kabında ağız kısmının etrafında küçük sarkıtlar bulunmaktadır (Tip 2; Çizim 27).

III. Örnekte gri renkli kabın ağız çapı 10 cm taban kalınlığı 0,9 cm yükseklik ise 20,5 cm'dir. Gövdesi yuvarlak 82/24 numaralı mezarlığından elde edilen bu kabın ağzı halka şeklindedir (Tip 3; Çizim 27). (2 yatay delikli çıkıntı). Gövdede bulunan motifler, bantlar, enli şeritler ile üçgen nakışlı içi sade ve kesişen doğrularla doldurulmuş ayrıca ağız kısmının altında da ince bantlar üzerinde yuvarlak oyma motiflerle bezenmiştir²⁹⁰.

IV. Örnekte yuvarlak gövdesi ve büyük ağız olan kaplar bulunmaktadır. Halka şeklindeki yuvarlak ağzında delikli yatay iki çıkıntı bulunmaktadır (Tip 4; Çizim 23). Ağız çapı 5 cm ve boyununda 21 cm boyundaki bu kaba geometrik oyma nakışları oval şekilli kapağın üzerinde ve gri renklidir. Gövde üzerine tertip edilen motifler dört dikey delikli çıkıntı ile kısa şerit süslemeler bu çıkıntılar arasında bulunmakta olup bu kap 82/12 numaralı mezarda ortaya çıkarılmıştır²⁹¹ (Grafik 2.- Grafik 3.).

Kuzeybatı İran'da var olan kültürler ile Van Gölü havzasında yer alan kültürler arasında M.Ö. III. binyılın başında başlayan ilişki M.Ö. II. binyılda da devam etmiş ve özellikle nakışlı ya da Boyalı Çanak Çömlek Kültürü olarak adlandırılan kültürle de yoğunlaşmıştır. Erken Demir Çağ ile birlikte ortadan kalkmaya başlayan nakışlı ya da boyalı keramikler Van Gölü havzasında, Kuzeybatı İran'da özellikle de Haftavan Tepe, Göy Tepe ve Dinha Tepe gibi yerleşim yerlerinde yoğun olarak görülür²⁹².

Bilim adamlarınca boyalı keramik geleneğinin yerinin tek renkli keramiğe bırakması Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran için Demir Çağ'ın başlangıcı olarak kabul

²⁹⁰ Nobari, 2000: 18,58; 2003: 129. Çizim 6, Fig. 4.

²⁹¹ Nobari, 2000: 58.

²⁹² Çilingiroğlu, 1990: 169.

edilmiştir. Ayrıca ilk İranlıların bölgeye gelişi olarak yorumlanan Demir Çağı'nı başlarındaki bu göç olayı “Gri Keramiğin” ortaya çıkışıyla ilişkilendirilmektedir²⁹³. Bazen üzerindeki perdah bezemeden dolayı “perdah bezemeli seramikler” olarak da adlandırılan gri keramik, İran'da Demir Çağ I (Erken Demir Çağ) Dönemi'nde yoğun bir şekilde görülür²⁹⁴. Bu keramiğin en iyi örneklerinin olduğu yerleşimler arasında İran Azerbaycan'ındaki Hasanlu V, Dinha Tepe, Göy Tepe C ve D, Sialk V ve Giyan 14-13 sayılabilir²⁹⁵. Benzer şekilde Urmiye Gölü'nün doğusunda Yanık Tepe²⁹⁶ ve batısında Haftavan Tepe'de bulunan gri keramik örnekleri, Kuzeybatı İran'da bu geleneğin varlığını kanıtlamaktadır.

Dyson, Young ve Vanden Berghe, İran Demir Çağı'nı üç evrede inceleseler de Doğu Anadolu'daki gibi Erken, Orta ve Geç Demir Çağ olarak tanımlamazlar ve İran'da Demir Çağ; I, II ve III şeklinde isimlendirilir. Demir Çağ evreleri için gri keramiği kriter olarak benimseyen Young, bu keramiğin gelişimini dikkate alarak; Demir Çağı'nı I. evresinden Erken Batı İran gri çanak çömleğinin, II. evrede Geç Batı İran gri çanak çömleğinin ve III. evrede ise Geç Batı İran devetüyü çanak çömleğinin ortaya çıktığını belirtmiştir²⁹⁷.

İran'da Demir Çağı'nı Anadolu'dan farklı olarak M.Ö. 550 yılına kadar devam ettiğine inanılmaktadır. Son yıllarda Hasanlu kazısından elde edilen buluntuların yeniden değerlendirilmesi sonucu Hasanlu IV katının biraz daha erken başladığı düşünülmüştür. Söz konusu yeni değerlendirmeler İran'da Demir Çağ I Dönemi'nin (Demir Çağı I) M.Ö. 1450-1250, Demir Çağ II M.Ö. 1250-750 ve Demir Çağ III Dönemi'nin M.Ö. 750-550 yıllarına tarihlenmesi gereğini ortaya koymuştur. Son yıllarda yapılan yeni çalışmalara göre bilim insanları Kuzeybatı İran'ın Erken Demir Çağ'a girişi ve kronolojisi ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya koymaktadır. Örneğin Dyson'a göre Hasanlu V Erken Demir Çağı'na (M.Ö. 1450-1250) tarihlenirken yeni yapılan çalışmalarda Danti Hasanlu V'i Geç Tunç Çağı'na verir ve Demir Çağ I'i

²⁹³ Derin, 1993: 25.

²⁹⁴ Dyson, 1973: 687; Salihi, 2005: 73.

²⁹⁵ Young, 1965: 53; Burney-Lang, 1971:117; Derin, 1993: 26.

²⁹⁶ Burney, 1964: 146-147.

²⁹⁷ Medvedskaya, 1982: 12 ; Dyson, 1973: 689, 712.

Hasanlu IV C (1250-1050)'ye Demir Çağ II'yi Hasanlu IV B (1050-800)'ye tarihlendirir.²⁹⁸ İran'da gri seramiğin ortaya çıkışı ilk İranlıların gelişiyle yorumlanmış olsa da son zamanlardaki araştırmalar bunun aksini kanıtlamıştır²⁹⁹.

Bu sebeple M.Ö. II. binyılın sonlarına doğru Hasanlu ve Dinha incelemesine bakış açısı değişti. Fırınlanmış tek renk çanak çömlekler 2000 yılın ortalarında açığa çıkmıştır. Geçmiş Orta Tunç Çağı'nın geleneğini taşımaktadır. Bu geleneğin İran kuzeybatı ya da güney Kafkas ve kuzeydoğu Mezapotamya kültürüne ait olduğu belirsizdir. Daha önce bu bölgede yapılan araştırmalarda Sulduz ve Uşneviye bölgesinde mimari tarzı ölü gömme adetleri fırınlanmış çanak çömlek uygulamalarının değişimlerini kültürlerin devamsızlığı ve boşluğunun nedeni M.Ö. 2000 yılı ortalarında yeni göçün girişine sayılmaktadır.

Ancak Danti'ye göre bu görüşün teyitinde yeterli belge bulunmamaktadır. Eski hipotezin temelini zaman ve mekân oluştuyordu. Bu da belirsizliğe ve mantık eksikliğine sebep oluyordu. Bunun kaynağı ise Hasanlu projesinde kullandıkları inceleme yöntemi ve mevcut verilerdi. Ghirshman ve Arne eserlerinde, bu hatanın temelini ve artmasının nedenini Arya kavminin göçüyle ilişkilendirir. Arkeologlar bu hipotezde önerilen uzun göç yollarının düzensizliğini gerçek olmayan raporlarla eşleştirmeye çalıştılar. İran platosuyla Kuzeybatı İran kültürel unsurlarının küçük ve önemsiz benzerliklerinin üzerinde çok araştırma yaptılar. Fakat önemli ve yayılmış olan ortak benzerlikleri incelerken Orta Tunç Çağı'daki olan benzerlikleri unuttular³⁰⁰. Dyson'un yaptığı çalışmalardaki öneriler itibarını kaybetmiştir (Tablo 1.).

3.1.1.18. Gök Mescid'in Metalleri

3.1.1.18.1. Gök Mescid Mezarlığı'ndan Ele Geçen Metallerin Sınıflandırılması ve Tipolojisi

Üç gruba ayrılır:

²⁹⁸ Dyson, 1989a: 107; Danti, 2013: III.

²⁹⁹ Danti, 2013: 64.

³⁰⁰ Danti, 2017: 355.

1. Takılar: İğnelik, küpeler, pazubent ve bileklikler, yüzükler, boncuklar ve süslü düğmeler.

2. Savaş aletleri: Hançer, ok başı, mızrak başı.

3. İş araçları: İğneler, tığlar³⁰¹.

3.1.1.18.1.1. Takılar

Eski insanların sanatsal eserleri incelendiğinde, insanoğlunun en eski dönemlerde de güzelliğe ve zerafete önem verdiği anlaşılmaktadır. En eski belgeler bize yüz süslemelerinde Sümer ve Friglerin tunçtan yapılan koku şişelerini göstermektedir. Bu şişeler kokulu sıvı ve bazen ilaçları saklama amacıyla yapılmaktaydı. Çeşitli kemiklerden ve fildişlerinden yapılan taraklar Mısır mezarlarında ele geçirilmiştir. Ayrıca İran'da pazubent, yüzük halkalar ve kolyeler Med'den önce eski medeniyetlerde de popüler olarak kullanılan takılardı³⁰². Bu araştırmalar neticesinde insanoğlunun en eski dönemlerden beri güzelliğe meyilli olduğunu göstermektedir.

Yapılan kazılara göre M.Ö. II. binyılın sonları ve I. binyıl İran'ın kuzey platosu ve batı kısımlarında altın, gümüş, tunç takıları üç şekilde; yani kalıplama, varak kullanımı ve kaynak metal parçaları ile yapılırdı. Kullanım şekli de iskeletin üzerindeki bulunduğu konuma göre belirlenmektedir³⁰³.

İğneler takı incelemesinde birinci grubu oluşturur.

3.1.1.18.1.2. İğneler

Bu tür sade takı iğneleri İran'ın batısında üretilirdi. Bu tarz iğneler M.Ö. III. binyıl başlarından beri Gilan ve Loristan'da bulunmaktadır. Bu tür metal malzemeler geleneksel şekilde mezarlarda toprak altında muhafaza edilirken iyi durumda olarak kalmaktaydı ancak bu geleneğin ortadan yavaş yavaş kalması ile Akamenid

³⁰¹ Kanani, 2004: 71.

³⁰² Alaei, 1966: 49.

³⁰³ Talai, 2002: 113.

Dönemi'nden sonra az sayıda bulunmaktadır³⁰⁴.

Gök Mescid mezarlarında ele geçen en önemli malzemeler iğnelerdir. Bu tür malzemeler çoğunlukla iskeletin başının yanında bulunmaktaydılar. Baş yanında bulunanlar saçları toplamak ve süslemek amacı taşımaktaydı. Bazende iskeletin göğüs kısmında bulunmaktaydı. Bunun nedeni göğüs iğnesi olarak kullanılmasıydı.

Gök Mescid'in eski bölgesinde bulunan iğneler iki kısma ayrılmaktadır:

1. Sade, basit iğneler (Fotoğraf 11).
2. Süslü iğneler (Fotoğraf 12).

Bulunduğu konuma göre baş yanında ve göğüs yanında olarak iki gruba ayrılırlar: Saç iğnesi ve göğüs iğnesi (Fotoğraf 14). Göğüs iğneleri, saç iğnelerine göre daha büyüktür. Göğüs iğneleri 15-27 cm ve saç iğneleri ise 3-4 cm büyüklüğündedir.

Bazı iğnelerin baş kısmı yuvarlak ve bazısı ise karedir (Çizim 31).

İğnelerin üzerindeki süslemeler birbirinden farklı görünmektedir. Bazısının baş kısmında koçbaşı hayvan motifi (Fotoğraf 15) bazısında da dağ keçisi (Çizim 30) motifi görülmektedir.

Ortasında da etrafından halka şeklinde dolandırılmıştır veya ince oymalı çizgiler görülmektedir. Bu çizgiler çoğunlukla grup şeklinde iğnenin çeşitli kısmında görülürler. İğnenin üst iki sırasında da zigzag şeklinde görünmektedir (Çizim 30). Bazı iğnelerde hem zigzag hem de halka şeklinde ikisi birden iğnenin ortasına kadar görünebilmektedir. Ancak bazısında bu süslemeler yalnızca iğnenin baş kısmındadır. Saç iğneleri küçük ölçüdedir ve baş kısmında bir eğiklik vardır (Fotoğraf 13). Bu eğikliğin kullanımı saç toplamak içindir ve göğüs iğnelerinde bu eğiklik görülmemektedir. Gök Mescid'te bulunan iğneler kalıplama şeklinde tunçtan yapılmış olup bazısı sağlam bazısı da tahrip olmuştur³⁰⁵. Bu sade iğneler Kordlar Tepe ve Dinha Tepe örnekleriyle kıyaslanmaktadır. Ayrıca Dinha III'te bulunan oyma çizgi şeklinde süslemeler Gök Mescid örnekleriyle kıyaslanabilir. Dinha III'te ele geçen oluklu başlığı yuvarlak olan göğüs iğneleri ile

³⁰⁴ Moorey, 2000: 106.

³⁰⁵ Nobari, 2001: 136.

kıyaslanabilmektedir³⁰⁶. Başı yuvarlak kubbeli süslenmiş örneklerde Kordlar Tepe ile kıyaslanabilmektedir³⁰⁷.

3.1.1.18.1.3. Küpeler

Gök Mescid Demir Çağ bölgesinden ele geçen diğer takılar küpelerdir ve çoğunlukla kadınlara ait mezarlarda ele geçirilmiştir. Çocukların ve erkeklerin mezarlarında da az sayıda da olsa ele geçmiştir. Bu malzemeler daha çok kulak yanı ve kafatası yanında ve nadiren diğer malzemeler yanında bulunmaktadır.

1. Halka şeklinde olan küpeler

2. 8 şeklinde olan küpeler (Fotoğraf 14).

Şekli 8 olan küpeler halka şekline göre daha çoktur. Bulunan on üç adet küpeden yalnızca iki küpe halka şeklinde on bir adet küpe de 8 şeklinde tespit edilmiştir. Halka küpelerin çapı 1,5 cm diğer 8 şeklindeki küpelerinde 3-5 cm'dir. Tunçtan yapılan küpelerin yapı tarzı önce tel şeklinde çıkarılıp sonra istediği şekli vermektedirler³⁰⁸.

3.1.1.18.1.4. Pazubentler ve Bileklikler

Gök Mescid'te ele geçen diğer malzemeler arasında bileklikler ve pazubentler bulunmaktadır. Çoğunlukla bu malzemeler iskeletin bileğinde bulunmaktadır. Bu mezarlarda ele geçen bu pazubentler düz ve tel şeklindedir. Açık halka (Fotoğraf 17) ve kapalı halka (Fotoğraf 18) tarzında görünmektedir. Cinsleri tunçtandır ancak aralarında altın cinsinden ele geçen bir pazubentin İslâm dönemine ait olduğu bilinmektedir³⁰⁹ (Fotoğraf 22). Bazı bileklikler sade, bazısı ise süslüdür. Çapı 4-6 cm'dir. Bir kısmı sağlam, bir kısmı da tahribata uğramıştır. Bazı mezarlarda bir bileklik iskeletin bileğinde bulunmakta ancak bazı mezarlarda ise üç, beş adet bilekliğe kadar çıktığı görünmektedir. Bu bölgede ele geçen bileklikler çoğunlukla sadedir. Yapım tarzı iki şekildedir; birisi düz (Fotoğraf 19) diğeri tel şeklinde (Fotoğraf 17) farklılık göstermektedir. Düz şeklinde

³⁰⁶ Muscarella, 1974: 61.

³⁰⁷ Lippert, 1979: 132.

³⁰⁸ Kanani, 2004: 81.

³⁰⁹ Nobari, 2002: 26.

olanlar çekiçle düzleştirilerek şekil verilmiştir³¹⁰.

3.1.1.18.1.5. Yüzükler

Gök Mescid’te bulunan diğer takılar sade ve spiral şeklinde tunçtan yapılmıştır. Bu yüzükler iskeletlerin parmak kısmında ele geçmiştir. Bir kısmı sağlam bir kısmı ise tahrip olmuştur. Bazı yüzükler tek halka bazılarıda çift halka spiral şeklinde yapılmıştır. Bununda yapı tarzı ilk önce tel şeklinde yapıp daha sonra da istedikleri şekli vermişlerdir. 2000 yılındaki kazıda sadece tunçtan bir yüzük ve 2002’de de yine tunçtan yedi yüzük ele geçirilmiştir³¹¹.

3.1.1.18.1.6. Boncuklar ve Süs Düğmeleri

Gök Mescid bölgesindeki yapılan kazılarda bu tür süs malzemesi çok sayıda ele geçmiştir. Boncukların cinsi çeşitli maddelerden tunç, kıymetli taşlar, akik ve şişe hamurundan yapılmış bir adette demir cinsinden görünmektedir (Fotoğraf 20). Bu tür boncuklar ve düğmeler (Fotoğraf 21) çeşitli kullanım amaçlı yapılmıştır. Bazen kolye için bazen de saç bandı olarak kullanılmıştır. Bulunan konumu ya boyun yakınında ya da baş yakınındadır. Boncuklar düğmelerden küçük ölçüdedir. Boncukların çapı 0,5 cm, düğmelerin çapı ise 2 cm’dir. Boncuklar hem erkeklerin hem kadınların hem de çocukların mezarlarında bulunmaktadır. Bu süsleme iki cinsiyet içinde de kullanılmaktadır³¹².

3.1.1.18.1.7. Savaş Aletleri

Tunç Çağı’nda, Yakın Doğu’da savaş aletlerinin yapımında fark edilir bir gelişim görünmektedir. Bunun nedenine gelince o dönemde yaşanan tarihsel olaylarla ilgili olabilir.³¹³ İran’ın kuzey ve batı bölgelerindeki kazılar bize, çeşitli savaş aletlerinin tunçtan yapıldığını göstermektedir. Çoğunlukla bu dönemin savaş aletleri mezarlardan

³¹⁰ Nobari, 2002: 16.

³¹¹ Kanani, 2004: 87.

³¹² Kanani, 2004: 89.

³¹³ Maxwell- Hyslop, 1966: 1.

ya da kaçak kazılar sonucu ele geçmiştir. İlginç olan ise hep erkek mezarlarında görülmektedir. Sanatçıların mezarlarında da nadiren bu malzemeler ile savaş aletlerinin yapım gereçleri de bulunmaktadır. Çoğunlukla savaş aletlerinde ince metalden kalıp tarzıyla üzerinde bazen süs bulunarak ve nadiren yapımında demir ile tuncun birlikte kullanıldığıdır³¹⁴.

3.1.1.18.1.8. Hançer

Hançerler keskin bir alet unvanında olup hem savaşta hem de avcılıkta kullanılmıştır. İki kısımdan oluşur; sap ve ağız kısmı. İran'daki tunçtan yapılan hançerler çoğunlukla birlikte (ağız ve sap) kalıplanarak yapılmıştır. Ama Maxwell ve Hyslop'un incelemesine göre iki kısım ayrı ayrı kalıplanarak sonradan birbirine yapıştırılmıştır.³¹⁵ Gök Mescid Demir Çağ bölgesinde yapılan kazılarda bulunan hançerler şunlardan ibarettir:

1. Dokuzuncu atölye E açmasında 79/14 numaralı mezarda bir hançer ele geçmiştir. Kemikten yapılan sapı sağlam ama ağız kısmı tahrip nedeniyle çıkarılamamıştır. Bu hançerin hilal şeklinde olan sapı kemikten ve ağız kısmının da malzemesi demirdendir. Mezarın cinsiyeti erkek ve yaşının 35-40 civarında olduğu tespitlidir.

2. Üçüncü atölye E açmasında 80/22 numaralı mezarda 2001 yılında yapılan kazıdaysa paslanmış bir demir muhtemelen hançer ya da mızrak başı olarak ele geçmiştir. 2002 kazılarında da hiçbir savaş aleti örneği ele geçmemiştir³¹⁶.

3.1.1.18.1.9. Mızrak Başı

Savaş aleti olarak üç kısımdan meydana gelir; ağız, omuz ve mızrak başının sonu. Mızrak ağzının ortasında oluk olur. Bu muhtemelen mızrağın daha etkili şekilde kullanımı için yapılmıştır. Mızrak başının yapımında mevcut örnekler esasına göre sırf tunçtan yapılmıştır. Mızrak başının tüm kısımları bir bütün şeklinde kalıplanarak

³¹⁴ Talai, 2002: 85.

³¹⁵ Kanani, 2004: 94.

³¹⁶ Nobari, 2000: 52.

yapılmıştır. Diğer tunç savaş aletlerine göre kıyaslanınca daha az sayıda İran ve Yakın Doğu'da mızrak başı keşfedilmiştir. Bu savaş aletinin az sayıda kullanıldığının göstergesidir. Mızrağın ilkel örnekleri İran'ın doğusunda Tepe Hisar ve Tureng Tepe'de bulunmuştur (M.Ö.1900-1700). Sonraki örnekleri ise (M.Ö. II. binyılın sonu ve I. binyılın başı) çeşitli şekillerde Marlik, Deyleman, Taliş, Khorvin ve Sialk B mezarlarında keşfedilmiştir. Bulunan mevcut veriler esasıyla 600-700 yıl zaman aralığı ile oluşmuştur³¹⁷. Gök Mescid bölgesinde 2001 yılında bulunan tek mızrak başı N açmasında 80/18 numaralı mezarda ele geçmiştir. Yapım tarzı kalıplama şeklindedir. Bu mızrak başı demir cinsinden olması sebebiyle paslanmıştır. Mızrak başının boyu 18,5 cm eni ise 5 cm'dir. Ağız kısmının en kalın kısmı 4 cm'dir. Mezar 35-40 arası yaşlardaki savaşçı ya da avcı bir erkeğe aittir³¹⁸.

3.1.1.18.1.10. Ok Başı

Çok sayıda rastlanan savaş aletlerinden biri de ok başıdır. Bu alet M.Ö. I. ve II. binde hem avcılıkta hem de savaşlarda kullanılmıştır. Genellikle tunç, ok başında kullanılmıştır. Ancak M.Ö. I. binyıl başlarında İran'ın bazı bölgelerinde demirde kullanılmıştır. Ama 2. bin yılın sonlarında tüm ok başları tunçtan yapılmıştır³¹⁹.

Gök Mescit Demir Çağı bölgesinde yapılan farklı yıllardaki kazı araştırmalarında bulunan ok başları şunlardan ibarettir:

1. İkinci atölye B açmasında 2000 yılında 7 cm boyunda metal ok başı ele geçmiştir. Muhtemelen 1999 yılında incelenen iskelete aittir.

2. Üçüncü atölye E açmasında 79/14 numaralı mezarda 2000 yıllarında dört adet ok başı ele geçmiştir. Yapım tarzı kalıplama şekli 35-40 yaşlarındaki bir erkeğe aittir. Birisi 7-8 cm diğeri ise 4,5-5,5 cm'dir. Büyük olan ok başları üçgen şeklinde küçük ok başları yuvarlak şeklinde ve ucu biz şeklindedir. (Çizim 1-4) 2001 ve 2002 kazılarında hiçbir ok başı ele geçmemiştir. Bütün ok başları toplam beş adettir ve 2000 yılı kazılarına

³¹⁷ Talai, 2002: 104.

³¹⁸ Nobari, 2002: 38.

³¹⁹ Talai, 2002: 100.

aittir³²⁰.

3.1.1.18.1.11. İş Aletleri

M.Ö. I. bin yılın başında ve II. binyılın sonunda metal eşyalar arasında hırdavat malzemeleri görülmektedir. Üretim işlerinde örnek olarak; marangozluk, tarımcılık, metal işlemleri veya günlük yaşam tarzında kullanım için yapılmıştır. Çoğunlukla bu malzemeler tunçtan yapılmıştır. Tepe Hisar'da bulunan hırdavatlar arasında ilkel örneklerin üçüncü katmanı görülmektedir. Bu örneklerin gelişmiş şekli Sialk ve Marlik Tepe kazı mezarlarında bulunmuştur³²¹. Gök Mescid bölgesinde bulunan iş aletleri arasında çeşitli iğneler ve ilaveten kancaya benzer metal ucu eğri çubuk ele geçmiştir. Muhtemelen elbisenin iki kısmını birbirine bağlamak için kullanılmıştır. Bu malzeme 30-40 yaşlarındaki bir kadına ait mezarda bulunmuştur³²².

İğneler ve Tığlar: Gök Mescid bölgesinde ele geçen iş aletlerinden birisi de iğnelerdir. Cinsi tunç olup başları yuvarlak çeşitli ölçüde yapılmıştır. En küçüklerinin boyu yaklaşık 2 cm en büyüklerinin boyuda 4,5 cm'dir. İğneler çoğunlukla kadınlara ait mezarlarda ele geçmiştir. Nadiren de olsa erkek mezarlarda da görülmektedir. Tüm iğnelerin sonu deliklidir ve ip geçirme amacıyla yapılmıştır. İğnelerin delikleri yuvarlak ve bazende ovaldir. İğnelerin baş kısmı son kısmından daha kalındır³²³. Yapılan 2000, 2001, 2002 yıllarındaki kazı araştırmalarında toplam on sekiz iğne ele geçmiş ve sekiz adedi kadınlara ait mezarlarda bulunmuştur. Sadece 80/24 numaralı mezardaki bulunan iğne erkek bir iskelete aittir³²⁴. Bu bölgede ele geçen iğneler Dinha III ve II (I. ve II. Demir Çağ) tunç iğneleri ile kıyaslanmaktadır³²⁵.

3.1.2. Yanık Tepe

Tebriz'in güney batısına 31 km, Hüsrevşehri'nin batısına 6 km uzaklıkta Tazakend

³²⁰ Kanani, 2004: 100.

³²¹ Talai, 2002: 108.

³²² Nobari, 2000 No.:1.

³²³ Kanani, 2004: 101.

³²⁴ Nobari, 2001: Nu.24.

³²⁵ Muscarella, 1974: 4-68.

köyünün doğusunda³²⁶ ve Tebriz- Tahran Geşlak Karatepe adlı küçük bir kasabanın yanında yer almaktadır. Denizden yüksekliği 16,5 m olup yüzölçümü 80 bin metre karedir. Yanık Tepe geniş yüz ölçümü sayesinde Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan en önemli yerleşmelerden biridir³²⁷ (Harita 6).

Yanık Tepe'nin gerçek ismi Kara Tepe'dir. Charles Burney 1958 yılında bu tepeyi gördükten sonra 1960-1962 yılları arasında kazılar yapmıştır³²⁸. Kendisi burada yeni Neolitik Çağ' dan (P sondajında) Demir Çağ'a kadar (yani M.Ö. VI. yy'a kadar) geniş yelpazeli eski çağ kalıntılarının olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca Yanık Tepe'nin Sasani Devri'ne kadar da yerleşim bölgesi olduğunu kaydetmiştir. Neolitik Çağ'dan sonra bu tepede Erken Kalkolitik Dönemi'ne ait Dalmatepe'de bulunan keramikler aynı döneme yani V. yüzyıla denk gelen keramikler bulunduğu işaret etmiştir³²⁹. Bu çağın etkili olduğu bölgeler; İran'ın kuzeybatısı, merkezi platosu, batısı, Kafkas bölgesi, Rusya'nın güneyi ve Fırat Nehri'nin çevresidir³³⁰. Bu çağın başları “khirbet kerak” olarak adlandırılmıştır. Rus arkeologlardan olan Dzhapridze ve Chubinishvili bu çağı Karaz veya Kür- Aras (Kor- Aras nehirleri) olarak adlandırmışlardır (Harita 10). Diğer bir arkeolog olan Piotrovskii Krupnov bu çağ kültürünü Transkafkasya Eneolitik adlandırmıştır³³¹. Bazılarıysa bu çağı Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı'nın başlangıcı³³² ve Transkafkasya'nın eski kültürü olarak adlandırmıştır³³³. Karbon 14 verilerine göre Kür- Aras Çağı'nın başlangıcı M.Ö. 3000 ile 3500'e kadar tahmin edilmektedir³³⁴. Dyson ise bu kültürün çağını Yanık Tepe Çağı olarak adlandırmıştır³³⁵. Yanık Tepe'de M sondajındaki katmanlarda; Mf, Mb, Mc, Nd, Na bölgeleri Kalkolitik dönemi'ni işaret etmektedir³³⁶. Genel olarak bu bölgede 40 asıl aşama ve bu aşamaların iki veya üç alt aşamadan oluştuğu görülmektedir³³⁷. Yanık Tepe'nin kültürel dönemleri

³²⁶ Aliyun, 2011: 11.

³²⁷ Burney, 1961a: 138.

³²⁸ Burney, 1964: 55.

³²⁹ Burney, 1961a: 25.

³³⁰ Edens, 1995: 53.

³³¹ Piotrovskii, 1962: 7.

³³² Burney, 1958: 165. Ceylan, A., 2008: 41.

³³³ Pehlivan, 1990: 168-176; Ceylan, A., 2008: 20; Ceylan, A., 2010: 215-232; Ceylan, A., 2015a: 1.

³³⁴ Burney-Lang, 1971: 43.

³³⁵ Aliyun, 2011: 12.

³³⁶ Burney, 1961a: 25.

³³⁷ Burney, 1961a: 55

eskiden yeniçağa doğru aşağıda sıralanmıştır:

1. Geç Neolitik Dönem,
2. Erken Kalkolitik Dönem,
3. Geç Kalkolitik Dönem,
4. Erken Tunç Çağı,
5. Demir Çağı (M.Ö. 1000),
6. Demir Çağı (M.Ö. 600),
7. Sasani Dönemi³³⁸.

3.1.2.1. Yanık Tepe’de Geç Kalkolitik Çağı’ndan Erken Tunç Çağı’na Geçiş

Yanık Tepe’nin Erken Tunç Çağı’ndan önceki katmanlar Geç Kalkolitik Çağı’na aittir. Bu dönemin mimari planının en belirgin kısımlarındaki yapılardan sağ köşeli ve merkezi bir bahçe etrafında çevrilmiş odalar mevcuttur. El yapımı keramiklerin üstü koyu³³⁹ kırmızı renkle cila verilmiştir. Bu kap kacaklara uygulanan ısı birkaçı dışında yetersiz kalmıştır. Bu kiremitlerin süslemesinde siyah renkle çizilmiş kare şekilleri, insan şekilleri, noktalama, 8 şekli ve üçgen dizileri kullanılmıştır. Urmiye Gölü’nün güneybatısında yer alan Pizdili Tepe’nin nakışlı kap kacaklarındaki benzerlerinin aynısı Yanık Tepe’nin 5. katmanında Mc’de bulunmuştur ve tarihi M.Ö. IV. binyıl önceye dayandığı tahmin edilmektedir. Bu katmanlar Hasanlu bölgesinin Kalkolitik Kültürü’nün 3. ve son dönemi ile aynı çağı paylaşmaktadır³⁴⁰. Böylece Yanık Tepe’nin Kalkolitik Dönemi’ne ait bu çanak çömlekler, Urmiye Gölü’nün doğu tarafında kırmızı cilalı siyah ve kahve renklerle süslenen en popüler çanak çömleklerdir³⁴¹.

Bu bölgedeki çanak çömlekler ne rengi ne de yapım şekli olarak Erken Tunç Çağı’yla hiçbir devamlılığı ve bağlantısı görülmektedir. Mimari dokusunda da aynı durum sürmektedir. Çünkü bu tepenin 4 yuvarlak mimari oluşu, ani ve bağlantısız bir

³³⁸ Burney; 1961a: 62-66.

³³⁹ Aliyun; 2011: 11.

³⁴⁰ Burney, 1964: 57.

³⁴¹ Hacızade, 1995: 27.

şekilde gelişmiştir. Bronz Çağı'nın yerel halk kültürüyle yeni gelen halkın hiçbir şekilde uyuşmadığı göze çarpmaktadır. Böylece fırınlanmış süslü oymalı gri çanak çömleklerin orada oluşu İran'ın kuzeybatısında hiç rastlanılmayan ve sonradan bölgeye gelen halka nisbet edilebilmektedir³⁴².

Kalkolitik Kültürü iç bölge ve eski Kafkas bölgesinde yaygın olsa da sadece Yanık Tepe'de değil İran'ın kuzeybatısının tümünde hâkim olan bir kültür olduğu görülmektedir. Ancak bu kültür İran platosu genelinde aynı sürekliliği gösterememektedir³⁴³. Burney, Yanık Tepe'de yapılan kazılara dayanarak, Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağları arasındaki büyüklüğü düşünülebilir bulmuştur³⁴⁴. Kür- Aras halkının göçmen ve tarımcılık yapmayı bilen bireylerin olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca Med Kültürü ve teknolojisinin değişimi Kafkas dağları dışından gelen yeni çanak çömlekler ve yuvarlak mimarisiyle beraberlerinde getirdikleri yeni halka bağlandığı düşünülmektedir.³⁴⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bulunan Kül Tepe'de yapılan kazı çalışmalarında Kalkolitik Çağı'na ait göçmen olmayan halkın yuvarlak planlı evlerde yaşadıkları görülmektedir³⁴⁶. Urmiye Ovası'nda bulunan bazı bölgelerde örneğin Giyçler Tepe, Geç Kalkolitik Çağı'ndan eski Erken Tunç Çağı'na doğru süreklilik sergilemektedir³⁴⁷. Böylece Kür- Aras Kültürü'nün bulunduğu Geç Kalkolitik Çağı'nın Erken Tunç Çağı'na bağlayan bölgelerde oluştuğu görülmektedir³⁴⁸. Bu kültür M.Ö. IV. binyılın sonları ve 3. binyılın başlarında İran platosuna nüfuz etmiştir³⁴⁹. Bu kültürün dağlık arazide de yayıldığı görülmüştür³⁵⁰. Ancak daha çok nehir kıyıları ve ovalar bu kültürün tercih ettikleri yerler olmuştur³⁵¹.

³⁴² Hacızade, 1995: 27.

³⁴³ Pourfereç, 2001: 43.

³⁴⁴ Bahşaliyev, 2006: 74.

³⁴⁵ Burney, 1994: 47.

³⁴⁶ Bahşaliyev, 2006: 95; Aliyev, 2007: 87.

³⁴⁷ Khatib Shahidi ve Omrani, 2006: 90.

³⁴⁸ Kiguradze, 2000: 323.

³⁴⁹ Bahşaliyev, Ristvet ve Ashurov, 2009: 82.

³⁵⁰ Kushnavera, 1997: 183.

³⁵¹ Edens, 1995: 54.

3.1.2.2. Yanık Tepe'nin Erken Tunç Çağı

Bu dönem Geniş Kafkas Kültürü'nün I ve III. döneminde yer almaktadır. Burney, bu kültürün kaynağını Batı Ukrayna, Güney Rusya ve Karadeniz'in kuzeyinden geldiği bilinen Kurgan Kültürü'ne ait olduğunu düşünmektedir³⁵². Kesin olan bir şey var ki o da şudur: Göğtepe K1 mevkisinde bulunan Gri Çanak Çömlek Kültürü Yanık Tepe'dekinden biraz daha eskiye aittir. Bunun nedeni Göğtepe'de bulunan çanak çömleklerin üzerinde bulunan şeklin kabartma nakışlarla dolu bir şekilde olduğu için Erken I Transkafkasya Kültürü'nün özelliğindedir.

Yanık Tepe Kültürü Batı Ukrayna, Güney Rusya, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan, İç Anadolu, Doğu Anadolu, Fırat'ın kuzeyi, Suriye, Filistin ve onun kuzey batısı ve İran platosunun merkezine kadar çok geniş bir bölgede hakimdir (Harita 7-14). Bu nedenden dolayı Yanık Tepe Kültürü'nün oraya özgü olduğuna dair herhangi bir kanıt yoktur. Böylece üstleri süslenmiş veya kazınmış gri çanak çömleklerin İran'ın kuzey batısında rastlanmayan ve oraya daha sonra gelen halka bağlayabilmekteyiz. Kalkolitik Kültürü sadece Yanık Tepe'ye mahsus olmayıp İran'ın bütün kuzeybatısını etkisi altında alan bir kültür olmuştur. Öyle ki çanak çömleklerin rengi ve süsleme tarzı hemen hemen aynı görünmektedir. Bu kültürün diğer bir özelliği yuvarlak mimari tarzıdır. Ama bu tarz mimarinin yaygınlığı çanak çömlekler kadar olmamıştır. Bu tarz mimarinin aynısını veya benzerlerini eski Mezopotamya'da görünmektedir ve bu tarz mimarinin geçmişi de çanak çömleklerden daha eskiye dayanmaktadır. Ayrıca bu tarz mimari Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'da da görünmektedir³⁵³. Bu tarz minari Yanık Tepe'de ve Ermenistan'da Shengavit vs. muhtemelen Gürcistan'da da bulunan yarı yuvarlak planlı mimariden yani Kutse Halebi'den esinlendiği düşünülmektedir. Bu tarz mimarinin planında evin sağ köşesinin duvarları yarı yuvarlak olarak tasarlanmıştır. Bu mimarinin iki benzeri Ukrayna'nın Mikhajlova etrafında yapılan kazılarda keşfedilmiştir³⁵⁴. Yanık Tepe'nin Erken Tunç Çağ Kültürü iki dönemden oluşmuştur. Bu dönemler birbirine kesintisiz olarak bağlı

³⁵² Burney, 1994: 49.

³⁵³ Pourfereç, 2001: 44.

³⁵⁴ Burney, 1992: 49.

görünseler de bazı konularda özellikle de mimari konusunda birbirlerinden farklıdır. Burada her iki dönem ayrı ayrı incelenmiştir.

3.1.2.3. Yanık Tepe'nin Erken I Tunç Çağı

3.1.2.3.1. Yanık Tepe'nin Erken I Tunç Çağı Çanak Çömlekleri

Bu dönemin en önemli özelliği koyu gri üzerinde kazınmış veya oyma ve çizilmiş çanak çömlekler daire ve plan mimari tarzındadır³⁵⁵.

3.1.2.3.2. Yanık Tepe'nin Erken I Tunç Çağı'na Ait Gri Çanak Çömlek Kriterleri

İstisnasız Yanık Tepe'de bulunan tüm çanak çömlekler el yapımıdır ve çanak çömleklerin rengi açık fırınlanmış griden siyaha kadar görülmektedir. Çoğunlukla çanak çömlekler çizgili ve oymalı süslemelerdir ve bu özellik Yanık Tepe'nin Çanak Çömlek Kültürü'nü diğer eş bölgelerden ayırmaktadır. Diğer bölgelerde de oymalı süslemeler görülmektedir. Ancak Yanık Tepe'de olanların fotoğraf hattı çok hesaplı ve birbiri ile dengeli bir şekilde yapılmıştır. Öyle ki Burney de bunu “fotoğraf hattı” olarak adlandırmıştır³⁵⁶.

3.1.2.3.3. Yanık Tepe Erken I Tunç Çağı En Pöpüler Olan Kap Kacak Şekilleri

1. Orta ve küçük testiler. (Çizim 32)
2. Tek kulplu sade fincanlar.
3. Varil şeklinde testiler. (Çizim 33)
4. Ağız kısmı enli ve dışa dönük derin kaseler. (Çizim 34)
5. Büyük depo urneleri. (Çizim 35)

³⁵⁵ Burney, 1961b: 139.

³⁵⁶ Burney, 1962: 141.

6. Tabanı düz mutfak kap kacakları. (Çizim 36)
7. İki kulpu olan Nahçıvan kulplu kazanlar. (Çizim 36)
8. Ayaklı vazolar.
9. Düz tabanlı kısa boylu silindir şeklinde kâseler³⁵⁷

3.1.2.3.4. Yanık Tepe'nin Erken I Tunç Çağı Mimarisi

Yeni Kalkolitik'in üst katmanlarından sonra yuvarlak mimari tasarıma sahip Erken I Tunç Çağı planları öne çıkmaktadır. Kendine özgü tekniğiyle yapılan bu mimariler kuşkusuz İran'ın kuzeybatısına yeni adım atan halka işaret etmektedir. Bu dönem, Yanık Tepe'de keşfedilen dokuz katmanlı büyük yapılarla tanınmaktadır. Burada evlerin planı yuvarlak olup birbirlerine yakın olarak inşa edildiği görülmektedir. İlk yıllarda nüfuslarının az olması nedeniyle tekli evler de mevcuttur³⁵⁸. Burney, Erken Tunç Çağı'nı I'den V'e doğru isimlendirmektedir ve bunlarda üçüncü ve dördüncü katmanların her biri iki alt kategoriye sahiptir. Bunlarda 3A, 3B, 4A ve 4B olarak isimlendirilmişlerdir³⁵⁹. Bütün bu dönemlerde oymalı fırınlanmış koyu gri çanak çömlekler ve yuvarlak şekil evler kesintisiz mevcuttur.

Eski dönemlere doğru evlerin sayısı daha azdı ancak ilerleyen zamanlarda evlerin sayısı çoğalıp birbirlerine olan mesafesi de daha az olmuştur. Bu katmanlardan biri 4B katmanıdır (Plan; 2). Bu katmanlar yeni isimlendirme sistemine göre Yanık Tepe'nin şehir surları olmak üzere H açmasında görülmektedir³⁶⁰. Evlerin mimarisinin aksine şehir surlarının duvarı pürüzsüz ve tekdüze taşla yapılmıştır. Şehir duvarlarının içinde tuğlalarda yapılmış diğer bir duvar da şehri kuşatmıştır. Toplam 23 daire planlı binada Burney, çalışmalarında bulduğu yuvarlak evin genel bakışta hemen hemen aynı görünseler de dikkatlice izlediklerinde bu evlerin boyut, işlev ve evin bölümleriyle birbirinden farklı oldukları görülmektedir. Örneğin 1 numaralı evin çift duvarlı olduğu ve içerisi Burney'in rapor ettiği gibi ilkel el değirmeni ve havan içerisinde bulunmuştur.

³⁵⁷ Pourfereç, 2001: 60.

³⁵⁸ Burney, 1961b: 40.

³⁵⁹ Burney, 1961b: 143.

³⁶⁰ Aliyun, 2011: 42.

Rutubetin içeriye sızmasına engel olmak için yapıldığı düşünülmüştür (Fotoğraf 29). Yanık Tepe halkının yiyecek için kullandığı aparat olsa da bu binanın tahıl deposu olduğu düşünülmüştür.

Yapılan araştırmalara göre Erken Transkafkasya halkının ekonomik geçimi tarıma dayalı bir sistemdir. Yanık Tepe’de de bir sürü tütsülenmiş tahıl tohumları bulunmuştur ve bunların birçoğu Eski Çağ İran Müzesi’nde sergilenmektedir. Yanık Tepe’nin şehir suru ve izleme kulesi olan sağ köşeli bir yapıt dışında kalan bütün yapıları aşağıdaki benzerliklere sahiptirler:

1. Yuvarlak plana sahip olmak,
2. Tuğladan yapılmış olmak,
3. Kilere (küçük depo alanına) sahip olmak,
4. Evde bulunan ocaklar,
5. Duvar köşesinde bulunan banklar,
6. Yemek dağıtımı için kullanılanıldığı düşünülen podyumlar,
7. Duvarların içe doğru kazınmaları,
8. Yuvarlak planı 4 bölüme bölünmesi,
9. Ortada direğin olması ³⁶¹.

Bu özellikler Haftavan’da da geçerlidir. Bu evlerin boyutu Şengavit’te (Ermenistan’da) bulunan evlerin boyutuyla, kullanılan malzeme ve çanak çömleklerle hemen hemen aynı olduğu görülmektedir³⁶². Burney, evlerin duvarının tavana doğru gittikçe eğim kazandığını düşünmektedir³⁶³. Bazı evlerin tavanları hakkında değişik düşünceler vardır. Örneğin bazıları evin ortasında bulunan direğin yuvarlak (kavisli) olma imkânını indirgemektedir. Evlerin tavanını neyle kaplandığını bulmak ve Yanık Tepe’nin mimari ve kültürünü öğrenmek önemli olduğundan bu konuda araştırmalar yapılmıştır.

³⁶¹ Pourfereç, 2001: 47.

³⁶² Amira, 1965: 167.

³⁶³ Burney, 1961a 238.

Ermenistan'ın Şengavit'i, Dağıstan'ın Kayakenti ve Gürcistan'ın Trialeti de bulunan ve Yanık Tepe Kültürü gibi mimari ve çanak çömlek tarzına sahip olan yerlerde evlerin tavanları birkaç hasırın üstüne atılmış çamurlarla kaplandığını ve bu kalıntıların da Yanık Tepe'de bulunduğu görülmektedir³⁶⁴. Bunun gibi yuvarlak olan evlerin kaplama şeklini, İran'ın kuzey doğusunda yaşayan Türkmen halkını görmekteyiz. Yanık Tepe'nin oyma nakışlı çanak çömlek ve daire planlı evleri Hurrilerin Erken Transkafkasya havzası çerçevesinde veya Erken Transkafkasya Kültürü'nün II. döneminde yer almasına rağmen bölgeye II. Kurgan Kültürü'nün sonlarına bağlı çadırlarda kalan göçebelerin bölgeye geçiş nedenidir. Daha evvel kendi evlerini yurt şeklinde ve çanak çömleklerini de aynı şekilde Erken Transkafkasya Kültürü şeklinde yapmışlardır³⁶⁵. Yanık Tepe'nin Erken I Tunç Çağı'nın dönemlerindeki en önemli detaylardan biri evlerin girişidir. Burney, evlerin girişinin evin tavanında merdivenle inen bir tarzda olduğunu iddia etmiştir ama yapılan bazı kazılarda evlerin girişinin değişik olduğu görülmektedir³⁶⁶. Yuvarlak şeklindeki evlerin girişi uzun bir merdiven üstünde yer almaktadır. Bunun nedeni evlerin yerden yüksekçe yapılması ve böyle bir mimariye gerekli olduğudur³⁶⁷. Bu mimarinin nedeninin Azerbaycan'ın iklim durumundan kaynaklandığı yani yazın sıcağı ile kışın soğuktan korunmak için böyle bir ihtiyaca gerek duyurulmasıdır. Böyle bir mimarinin Mezopotamya'da geniş bir tarihi vardır.

Yuvarlak şeklindeki evlerin mimarisi Transkafkasya Kültürü'nün en önemli yapıtlarındandır ve Kuzeydoğu Kafkasya'da yer alan Dağıstan'dan Urmiye Gölü çevresi, İran'ın kuzeybatısı ve Gürcistan ile Ermenistan'ı kapsamaktadır. Ayrıca Türkiye'nin kuzeydoğusundaki Erzurum bölgesi ile Kars bölgesinde de az biraz farklılıklarla aynı mimarilere şahit olmaktadır. Gürcistan'da yer alan Urbinisi yakınlarındaki Kutse Halebi'de bulunan ve kenarları dörtgen şeklinde olan evlerin karbon 14 tahliline göre bu evlerin tarihi M.Ö. 470-90 yıllarına dayanmakta ve Burney bu kanıtın Kurgan II halkının Batı Ukrayna ve Karadeniz'in kuzeyinden o bölgelere

³⁶⁴ Ceylan, 2015:27.

³⁶⁵ Aliyun, 2011: 104.

³⁶⁶ Ceylan, 2015:51.

³⁶⁷ Burney, 1962: 141.

doğru göç edip Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan İran'ın kuzeybatısında yerleştiklerini öne sürmektedir³⁶⁸.

3.1.2.4. Yanık Tepe Erken II Tunç Çağı

3.1.2.4.1. Yanık Tepe Erken II Tunç Çağı Mimarisi

Erken I Tunç Çağı Dönemi mimaride esaslı bir değişim ile Erken II Tunç Çağı'na geçiş yapmaktadır. Mimari yapıda ciddi bir değişim olmakla beraber çanak çömlek ve diğer arkeoloji verilerde eski kültürün devam ettiğini görmekteyiz ve aralarında hiçbir duraklama görülmemektedir (Burney, 1962: 142). Yanık Kültürü'nün bu dönemi kronoloji açısından III Erken Transkafkasya Kültürü ile aynı döneme tarihlenmektedir. Plan mimarileri sağ köşelidir ve önceki dönemlerdeki devamlı yangına uğrayan izler ile daire planlı mimari eserler görülmemektedir³⁶⁹. Daire planlı ve sağ köşe planlı mimari geleneği ikisi bir arada Gürcistan'ın Kutse Halebisi'ndeki gibi görülmektedir. Ancak Yanık Tepe'de daire planlı mimariden sağ köşe mimariye geçiş Çanak Çömlek Kültürü'ndeki nakışların tamamen ortadan kaldırılması ile ortaya çıkmaktadır. Elbette oymalı nakışların ortadan yok olmaları yavaş yavaş daire planlı evlerin zamanından başlayarak Erken II Tunç Çağı'nda tamamen ortadan kalkmıştır³⁷⁰. Burney'e göre sağ köşeli bina yapımı huzur, barış ve iskân göstergesidir ve o dönemin insanlarında göçebe hayatın izleri görülmemektedir. Geldikleri yeri hatırlatan oymalı süslemeler eski yerleşim yerlerindeki geleneği hatırlatmaktaydı³⁷¹.

3.1.2.4.2. Yanık Tepe Erken II Tunç Çağı Gri Çanak Çömlekleri

Erken II Tunç Çağı mimarisinde bir önceki döneme göre daha esaslı değişiklikler görmekteyiz. Ancak renk, form ve çanak çömleklerin yapı tekniği aynen önceki döneme benzemektedir. Tabiki önceki dönemin sonlarında, yuvarlak planlı evlerle aynı zamanda oyma süslemesiz gri çanak çömlekler revaçtadır. Ayrıca, fırınlanmış koyu gri çanak

³⁶⁸ Burney, 1994: 49.

³⁶⁹ Burney, 1962: 142.

³⁷⁰ Burney, 1962: 144.

³⁷¹ Ceylan, 2015: 51.

çömleklerin rengi gri kurşuna benzer renge dönüşmüştür. Hâlbuki renk ve form Erken II Tunç Çağı süresinde Yanık Tepe Kültürü devamında çanak çömlek için en önemli nedenlerden değildir. Daha sonra bu dönemin devamı kronolojik olarak Erken III Transkafkasya Kültürü ile aynı zamanda tarihlenmekte ve Çanak Çömlek Kültürü bakımından İran ve Erken Transkafkasya bölgeleri form açısından benzerliği daha az görülmektedir. Bunun nedeninin de yerleşik hayatın olması ve diğer kültürlerin etkisinin altında kalmasıdır.

Bu dönemin çanak çömlek kriterleri form açısından sadelik ve kabartma, oyma süslemelerinin ortadan kaldırılmasıdır. Diğer taraftanda önceki dönemde popülerde olan boyun kısmı kap kacaklarda daha kısa olduğundan ağız omuzla yapışık durumdadır. Yanık Tepe’de de Çanak Çömlek Kültürü’nün devamına rağmen önceki dönemdeki fırınlanmış kap kacak renkleri gümüşe benzer parlaklık siyah zemin üzerinde görülmektedir. Muhtemelen bu işi gümüş kap kacaklardan örnek alınmıştır.³⁷² Bu döneme ait çanak çömleklerin önceki dönemdeki çanak çömlekler ile birbirinden ayırmak amacıyla birkaç standart kriter söyleyebiliriz:

1. Çanak çömleklerin üzerinde hiçbir süsleme görülmemektedir.
2. Çanak çömlekler fırınlanmış ve gridir. Ancak metalik ve parlaktır, gümüş örneklerine benzemektedir.
3. Kap kacakların ayak kısmı sivridir öyleki kendi ayağı üzerinde duramaz ve kullanma zamanında onlara özel bir yer ayarlanmıştır. Yanık Tepe’de L3 katmanında küçük yükseltilerde delikler görülmektedir. Muhtemelen Yanık Tepe insanları bu kap kacakları bu deliklerin içine koymaktaydılar³⁷³.

Bu dönemin sonunda Yanık Tepe’de Yanık Kültürü terk edildiğinden uzun bir süre Yanık Tepe yerleşimsiz kalmıştır. M.Ö. 600’e kadar yerleşim katmanları bulunmayan ve Erken II Tunç Çağı’nda terk edilen Yanık Tepe yerleşim yeri kültürünün, İran’ın diğer kısımlarında da Yanık Tepe’de de görmekteyiz.³⁷⁴

³⁷² Burney-Lang, 1971: 66.

³⁷³ Pourfereç, 2001: 62.

³⁷⁴ Amiran, 1965:167

Tunç Çağı'nda olan büyük mimari eserler ve binalar, İran'ın çoğu bölgesinde şehirleşme ve gelişme yerine birdenbire geçici ve göçebe şekline dönüşmüştür ve bu olay İran'ın çoğu kısmında Demir Çağ sürecinde belirginlik göstermiştir. İran'ın kuzey batısında diğer kısımlara göre bu olay daha az görünmektedir. Muhtemelen bu duraklama bölgesel bir durumdur ama öyle görünüyor ki iklimsel değişiklikler Tunç Çağı'nın sonunda özellikle İran'ın merkezi platosu ve kuzeydoğusunda ortaya çıkmıştır. Bu bölgeler uzun süre Demir Çağ sürecinde göçebe kültürüne şahit olmuştur³⁷⁵.

3.1.3. Zolbin Tepesi

Zolbin Tepe Haşteri şehrinde, Zolbin köyünün 2 km doğusundadır. Zencan-Tebriz kara yolundan 1 km mesafede olan Zolbin Nehri'nin 400 metre güneyinde yer almaktadır. Coğrafi konumu açısından boylamı 46° 53' 50/9"- 370 27' 59/2" enlemindedir. Deniz seviyesinden 1740 metre, yükseklikte doğu-batı uzantısı 380 metre, kuzey-güney 280 m'dir. Tepenin en üst seviyesindeki yeri civar yerlerden 24 metre yüksektir. Zolbin Tepesi yeşil bir derenin arasında Zolbin Nehri'nin devamında yer almıştır³⁷⁶ (Fotoğraf 30).

3.1.3.1. Zolbin Tepesi'nin Arkeolojik Açından İncelemesi

Zolbin Tepe, İran İnkılabı'ndan önce Kültür Miras Kurumu yetkilileri tarafından incelenerek raporlanmıştır. Örneğin arkeolog C. Gentger ve İran Doğu Azerbaycanı müze müdürü kendi raporlarında bu tepeyi adlandırmıştır. Zolbin Tepesi'nin eserleri M.Ö. I. binyıl ve Part Dönemi'ne tarihlenmiştir. Ancak bilimsel araştırmalar, Zolbin Tepe'de, B. Omrani tarafından araştırılmıştır ve devamında 2005 yılında Kültür Miras Kurumunda M. Feizkhah tarafından tekrar araştırma ve inceleme altına alınmıştır. En son Tunç Çağı Dönemi'nin en önemlisi olarak, Urmıye Gölü'nün doğusunda İran milli eserler listesinde 7497 numarası ile 2002 yılında kayıt altına alınmıştır³⁷⁷.

Zolbin Tepesi'nde krolonoji açısından E5 sondajında kültürel veriler ve mimari

³⁷⁵ Pourfereç, 2001:63.

³⁷⁶ Omrani, 2008: 49.

³⁷⁷ Omrani, 2008: 50.

incelemeler esası ile üç kültürel döneme rastlamaktayız:

İlk kültürel dönem, İslami dönemi ve Orta Çağ'na aittir. E5 sondajında bir ve iki katmanında elde edilmiştir.

İkinci kültürel dönem, Partlar Dönemi'ne aittir ve üçüncü katmanda ortaya çıkmıştır ve kerpiçli bir yapıya attır.

Üçüncü kültürel dönem, E5 sondajında Erken Tunç Çağı'ndan Geç Tunç Çağı'na kadar devam etmiştir. Dördüncü ile altıncı katmanda ortaya çıkmıştır ve üç kerpiç mimari şeklinde görülmekte dördüncü katman V mimari adımı Geç Tunç Çağı'na ve VI mimari adımı beşinci katmanda yer almıştır. VI mimari adımı Orta Tunç Çağı'na aittir, VII mimari adımı altıncı katmanda Erken Tunç Çağı'na aittir³⁷⁸.

3.1.4. Değirmen Tepe

Değirmen Tepe Bustanabat şehrinin batı kısmında Tebriz- Tahran kara yolunun 200 metresinde yer almaktadır. Değirmen Tepe'nin batı kısmından Hacıağalar Çayı geçmektedir. Deniz seviyesinden 1725 metre yüksekliktedir. Coğrafi konumu 37° 50' 22/6" boylamı ile 46° 49' 47/7" enlemindedir. Tepenin diğer yerlerden yüksekliği 13-14 m'dir. Ebadı ise, 300x170 metredir. Değirmen Tepe 2003 yılında milli eserler listesinde 9703 nolu eser olarak kayıt edilmiştir³⁷⁹ (Plan 3).

3.1.4.1. Değirmen Tepe'nin Arkeolojik Açıdan İncelemesi ve Kültürel Eserleri

Değirmen Tepe'de yapılan ilk incelemelerden hiçbir bilgi elde edilmemiştir. Ancak Değirmen Tepe'de ilk kez Doğu Azerbaycan Kültür Mirası tarafından yüzey araştırması yapılmıştır. 2003' de milli eserler listesine alınmıştır. 2006 yılında Hasan Talai bölgede incelemelerde bulunmuştur. Aynı yıl Değirmen Tepe, Tahran Üniversitesi tarafından Rahim Velayeti başkanlığında araştırma altına alınmış, Ahmet Çaycı Amir Hiz tarafından da "Urmiye Gölü Doğusunda Obsidiyen Bölgeleri İncelemesi" adlı çalışmasında incelenmiştir. Değirmen Tepe'de ilk sondaj 2008' de yapılmıştır. İlk

³⁷⁸ Omrani, 2008: 175

³⁷⁹ Çaycı Amir Hiz ve Omrani, 2010: 24

incelemelerde çok sayıda çanak çömlek taban kulp gövde ve ağız kısmı elde edilmiştir. Örnek olarak ele geçirilen veriler siyah ve gri renk çanak çömlekler, “Nahçıvan kulplu” kulplar meşhur kulplardır. Bu sayede çanak çömlek incelemesinde yeterli bilgiler elde edilmiş, Değirmen Tepe’nin kültürel dönemlerini aydınlatmıştır³⁸⁰.

1. Moğol- Safaviye Dönemi,
2. Selçuk Dönemi,
3. Tarihi dönem (?),
4. Demir I/II Dönemi,
5. Geç Tunç Çağ Dönemi,
6. Orta Tunç Çağ Dönemi,
7. Erken Tunç Çağ Dönemi (kapsamlı bir şekilde),
8. Kalkolitik- Neolitik Dönemi³⁸¹.

3.1.5. Zarnak Tepe

İran Doğu Azerbaycan da Heriz şehrine bağlı Zarnak kasabasının kuzey yönünün hemen bitişiğinde yer almaktadır. Zarnak şehri batı yönünden Zarnak Nehri ile sınırlanmaktadır. Tebriz şehrinde 89 km uzaklıktadır. Bu tepe, Doğu Azerbaycan Kültür Mirası Kurumu tarafından 2006 yılında 16354 numara ile milli eserler listesinde kayıtlıdır. Coğrafi konumu 50° enlemi ile 36/16° boylamlarındadır. Bu tepenin ebadı 270x90 metredir ve genişlik alanı 24300 m²’ dir. (Harita 8). 2012 yılında Ali Rıza Nobari başkanlığı ile Zarnak Tepesi kazı çalışması başladı. Zarnak Tepesi’nin elde edilen eserleri Kalkolitik Dönemi, Tunç Çağı, Demir Dönemi, tarihi dönemler (Pers-Part-Sasani) ve İslami dönemidir.

Bu kazı araştırmasının en önemli hedefi Doğu Azerbaycan’da Tunç Çağı’nın incelemesi ve Urmiye Gölü havzası ile kıyaslanması ve Kür- Aras Kültürü’nün bu

³⁸⁰ Çayçı Amir Hiz ve Omrani, 2010:27

³⁸¹ Çayçı Amir Hiz ve Omrani, 2010:27

havzada yayılmasıdır³⁸². Doğu Azerbaycan'da Zarnak Tepe bölgesi Kür- Aras Kültürü'nün Erken Tunç Dönemi'ne aittir. Bu tepede en önemli veriler Erken Tunç Çağı'na ait, yüz iki çamurdan yapılan heykelcik E1 (Fotoğraf 32) ve E2 açmalarında, içerisinde yer aldığım adı geçen çalışma ekibinde, tarafımdan tespit edilmiştir. Bu heykelcikler şekil açısından iki grup insan motifi ve hayvan şeklinde bulunmuştur³⁸³.

3.1.5.1. İnsan Heykelcikleri

Tüm heykelcikler arasında seksen iki tanesi insan heykelciğidir ve insan heykelcikleri iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup altmış iki adettir. Yarım portre (Fotoğraf 33) ve tam portredir. İkinci grup ise yirmi adet ve erkek cinsel organını göstermektedir.

3.1.5.2. Hayvan Heykelcikleri

Bu grupta yirmi adet heykelcik de hayvan motifini göstermektedir (Fotoğraf 34). Bu grup üç gruba ayrılır; su canlıları (balık, kaplumbağa), kuşlar ve dört ayaklı hayvanlar olarak ayrılmaktadır (Tablo 10.).

Bulunan heykelciklerin hiç birisinde küçük azalardan (örnek olarak ağız, burun, göz) görülmemektedir. Pişme yapısı yüksek sıcaklıkta heykelciklerin rengi gri, koyu ve açık kahvedir. Hiçbir süsleme, oyma, nakış, parlaklık ve boyama görülmemektedir. Heykelciklerin yapı ve pişirme işlemleri iki safhada görülmektedir. İlk önce merkezi çekirdek yapılmıştır ve hararet verilmiştir. Daha sonra da diğer azalar buna eklenmiş ve tekrar fırında pişirilmiştir. Buna göre tüm heykelcikler çok dayanıklıdır. Heykelciklerin cinsi pişmiş kildendir ağırlıkları ebat oranına göre daha ağır olup ebat olarak en büyüğü 15 cm' dir³⁸⁴. Heykelciklerin hepsinin hamurunda çakıl taş, iri toprak ve az sayıda bitki (saman parçacıkları) kullanmışlardır. Bu heykelciklerde çakıl taşlar bölgedeki aynı dönemde benzer örneklerden biraz daha büyüktür. Bu nedenle daha kaba bir görünüşe sahiptirler. Bazen de heykelciğin bir ya da iki açmalı ve ucu bız çakıl taş

³⁸² Nobari, 2012: 4

³⁸³ Nobari, 2012: 352

³⁸⁴ Nobari, Nasiri Sovmei; Saba, 2016: 241.

ya da kömür parçaları kabartma şeklinde koyulmuştur. Bu yöntem bilinçli olarak yapılmış ve hedeflenen baş, kol, cinsel organları göstermek amacını taşımaktadır. Birkaç heykelciğin çekirdek kısmı kemikten yapılmıştır. Üretim aşamasında çekirdek olarak kemik, üst katmanında kil, en sonunda ise heykele şekil verilmiştir. Heykelciklerin hiç birisinde kalıp kullanılmadığı için dik duramamaktadır³⁸⁵.

3.1.6. Toprak Kale Tepesi

Küllah köyünün 200 metre doğusunda, Aydoğmuş Nehri'nin kuzey yönünde Miyane şehrinin güney doğusunda, Doğu Azerbaycan bölgesinde yer almaktadır. Bu köy Miyane şehrine 20 km uzaklıkta olup coğrafi konumu ise 37° 18' enlemi ile 47° 34' boylamındadır. Deniz seviyesinden olan yüksekliği 1400 metredir. Aydoğmuş Nehri Toprak Kale Tepesi'nin güneyinden akmakta, civarda ki çevre yerlerden de 15 metre yüksekliktedir. Ebadı ise 110x90 metredir³⁸⁶ (Fotoğraf 36).

2005 yılında Toprak Kale Tepesi'nde Tebriz Kültür Mirası tarafından C. Gantger başkanlığında kazı araştırması yapılmıştır. Bu kazı çalışmasında 4 açma kazılmıştır. Toprak Kale Tepesi'nde elde edilen çanak çömleklerin rengi %80 koyu kahverengi ve %20'si de devetüyü ile gri rengi oluşturmaktadır. Aynı zamanda az sayıda da nakışlı devetüyü elde edilmiştir. Çanak çömleğin cinsi ince ve devetüyüdür, üzerindeki nakışların rengi de siyahtır. Ayrıca elde edilen çanak çömlek parçalarına göre %50 büyük kap kakak ve urnelerdir.

Geri kalan diğer buluntular ince ve zarif küçük kap kaçaklardır. Büyük kap kakakların katkısı kaba ve büyük kum tanelerinden oluşmaktadır. Az sayıda elde edilen çanak çömlek parçaları kil astarlı ve parlaktır. Siyah ve kırmızı renk üzerindeki süslemeler çapraz ve zik zak hatlarla bezenmiştir. Diğer bir buluntuda ise stilize edilmiş koç şekli görülmektedir. Elde edilen malzemelerin içinde tunçdan yapılan üç parça ve demirden yapılan çok küçük bir parça elde edilmiştir. Elde edilen tek süs malzemesi de çanak çömlektir³⁸⁷ (Fotoğraf 35).

³⁸⁵ Nobari, Nasiri Sovmei, Saba, 2016: 242

³⁸⁶ Gantger, 2005: 1.

³⁸⁷ Gantger, 2005: 46

Arkeoloji kazılarının incelenmesi çanak çömlek verilerinin kıyaslanmasına göre Toprak Kale Tepesi'nin geçmişini Haftavan Tepe V-VII ile aynı zaman da (M.Ö.2300-1500) ve aynı katmandadır. Toprak Kale Tepesi (M.Ö.2300-1500) yerleşim yeri olarak kullanılmıştır³⁸⁸. Bulunan kap kacaklar 6C Haftavan katmanındaki Erken Tunç Çağı'nda (M.Ö. 2300-1900) bulunan çanak çömleklerle aynı yere koyabiliriz. Çanak çömlek parçalarının yapılan çizimleri üzerinden kap kacak formları şunlardan ibarettir: Büyük ve küçük urneler, testiler, tabaklar, küçük ve büyük kâseler ayrıca az sayıda düztabanlı dikdörtgen şekilli kap kacakların bazen taban kısmında gri renkli süslenmiş oyma nakış görmektediriz.

3.1.7. Kül Tepe

Kül Tepe (Fotoğraf 37), İran'ın en kuzey batısında Aras Nehri'nin 10 km güneyinde yer almaktadır. Coğrafi konumu (Plan 4) ise 45° 36' 43"- 38° 50' 19" enlem ve boylamındadır. Kül Tepe stratejik bir konuma sahiptir. İran'ın kuzeybatısından güney Kafkas bölgesi güzergâhındadır. Ayrıca İran'ın kuzeybatı bölgesini ve Urmiye Gölü havzasını Aras Nehri'nin kuzeyine bağlamaktadır (Harita 9). Deniz seviyesinden yüksekliği 967 metredir. Çevresindeki yerlerden de 19 metre yüksekliktedir. Bu tepenin genişliği yaklaşık altı dönümdür³⁸⁹.

Bu tepe ilk 1967 de S. Kambahşfert tarafından ilk kez bilimsel şekilde bu bölge de arkeolojik inceleme altına alındı. Kendi inceleme süresince özellikle Yanık Tepe'nin fırınlanmış siyah- gri çanak çömleklerden (M.Ö. 3000) Erken Tunç Çağı eserlerini bu bölgede tanıttı. Kambahşfert'ten sonra Kroll ve Kliess bu bölgede yüzey araştırması yaptılar. Kroll, Tunç Çağı'nın çanak çömleklerinin çok sayıda olduğunu rapor altına almıştır.³⁹⁰ İlk kazı araştırması 1993'te Urmiye Gölü'nün doğu tarafında yapıldı. Arkeoloji incelemesi süresince Behroz Omrani, bölgenin yüzey araştırmasını ve bölgenin, Geç Kalkolitik'ten tarihi döneme kadar olan durumunu raporladı³⁹¹. Ancak B. Omrani'den önce hiçbir sondaj ve inceleme yapılmamıştır. Bu bölgenin şehir içinde yer

³⁸⁸ Gantger, 2005: 47

³⁸⁹ Abedi, 2016: 91.

³⁹⁰ Kroll, 1984: 18-20

³⁹¹ Omrani, 2005: 128-136

almasına rağmen hiçbir tahribata uğramamıştır. 2009’da da E. Abedi ve K. Shahidi, bu bölgede yüzey araştırmalarını yaptılar ve yüzey araştırmadan elde edilen verilere göre bu bölgenin Kalkolitik ve Tunç Dönemi’ne tarihlendirdiler. Bir sonraki yıl bölgede kazı araştırmasına üç açma ile (I, II, III) tepenin kuzey ve güney kısımlarında başlanmıştır. Bu incelemede Erken Kalkolitik Dönemi’nden Akhamenid Dönemi’ne kadar çeşitli eserler elde edildi. Bu senenin ikinci kazı faslı iki sondaj (I, IV) yapıldı. I. sondaj yapılan eski çalışmanın devamıydı. Bu araştırmanın sonucunda Dalma Kültürü’nden (M.Ö. 5000) Kalkolitik Dönemi’ne geçiş Pizdili (Geç ve Orta Kalkolitik), Geç Kalkolitik, Kür- Aras I, Erken Tunç (Kür- Aras II, III), Geç ve Orta Tunç (Harita 15), Demir Çağı III, Urartu ve Akhamenid Dönemi’ne ait eserler bulunmuştur³⁹².

Kül Tepe’nin Geç Kalkolitik eserlerinin, Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya gibi civar bölgelerde ve İran’ın kuzeybatısında benzerlikleriyle ilgili mevcut bilgilerin azlığı nedeniyle daha çok kazı ve araştırmaya ihtiyaç duyulmuştur. Kül Tepe bölgesi de Güney Kafkas bölgesinde bulunan az sayıda diğer bölgeler gibi Kür- Aras I Kültürü’nün oluşum aşamasının adımlarına sahiptir. Ayrıca Kül Tepe bölgesinin stratejik konumu nedeni ile İran platosu içerisinde ve kuzeybatıdan Güney Kafkasya’ya güzergâh olmasıyla bu bölge için bir anahtar role sahiptir. Tunç Çağı’nda İran’ın kuzeybatısı önemli bir konumu bulunmaktadır. Bu kültürün İran platosunun iç kısımlarına göç etmesinde de anahtar rol olarak görülebilir. Çünkü bu kültürün başlangıç aşamalarına sadece az sayıdaki Tunç Dönem bölgesinde şahit olabiliriz.

Bu incelemede bölgenin ilk katmanları Erken Kalkolitik Dönemi’ne aittir. Orta ve Geç Kalkolitik katmanları ve Kür- Aras I Kültürü ulaşım aşamaları bunun üzerinde yer almıştır. Geç Kalkolitik ve Erken Tunç eserlerinin arasında hiçbir kültürel duraklama görülmemektedir. Bu bölge geçiş aşamasına şahit olmuştur. Muhtemelen Kür- Aras (Erken Tunç) yeni kavim Kül Tepe’nin Geç Kalkolitik kaviminin arasından ortaya çıkmıştır³⁹³. Arkeolojik veriler Geç Kalkolitik Dönemi’nden Erken Tunç Çağı’na geçişini kanıtlanmaktadır. Bölgede Tunç Çağı katmanlarında metal eritme ve çanak çömlek fırınlarının bulunması bu meseleyi ispatlamaktadır. Ayrıca, bölgedeki geçiş

³⁹² Abedi, 2016: 94

³⁹³ Abedi, 2016: 105.

döneminde çatışma izleri görülmemektedir. Bu bölgede Demir I ve II dönemlerine ait hiçbir eser bulunmamaktadır ve bölgede duraklama ile III Demir Çağı'na girmiştir. En üst katmanda Urartu- Akhamenid medeniyetleri bu dönemden sonra terk edilmiştir³⁹⁴.

I ve IV açma kazısında çok sayıda Erken Tunç Çağı Dönemi'ne ait, on beş adımdan oluşan mimari izleri (Fotoğraf 38) ile birlikte, önemli hayvan heykelcikleri (Fotoğraf 39) ve tunçtan yapılan malzemeler bulunmuştur. En önemli bulunan eser ise Kür- Aras Kültürü'ne ait olan silindir şeklindeki mühürdür (Fotoğraf 40)³⁹⁵.

3.1.8. Şiremin Tepe

Tepe Şiremin, Urmiye Gölü sahilinden 1,5 ile 2 km uzaklıktadır. Boylamı 46° 20' ile 37° 38' enlemlerindedir. Tepe Şiremin 70x90 m ebadında ve oval şeklindedir. Çevre yerlerden de 15 m yüksekliğindedir. Acebşir şehrini Azer şehrine bağlayan yolun 40 m batısında yer almıştır. Tepe Şiremin'in etrafında hiçbir akarsu bulunmamaktadır. Ancak tek su kaynağı mevsimlik nehirler ve sel sularıdır. Eskiden dönemlerde sel suları bu tepenin etrafındaki ovaları sulamıştır³⁹⁶.

3.1.8.1. Şiremin Tepesi'nin Önemi ve Geçmiş Dönem İncelemeleri

Şiremin Tepesi'nde ilk kez 1967'de ekip başkanı Kambehsferd tarafından Doğu Azerbaycan'da araştırma yapılmıştır. Urmiye Gölü'nün doğusunda Burney'in yaptığı incelemede ise çok bilgi elde edilememiştir. Ancak Yanık Tepe'nin etrafındaki tepelere ve Yanık Tepe'nin bulunduğu özelliklere göre bu tepeyi kazı için daha önemli bulmuştur. Buna göre Burney, muhtemelen Tepe Şiremin ile ilgili bilgi elde etmiştir. Urmiye Gölü'nün doğusunda yapılan önemli çalışmalardan bazıları da Burney'in, Swiny'in ve İran Arkeoloji Merkezi'nin çalışmalarıdır. İlk kez bu raporlarda Şiremin Tepesi'nin yüzey araştırmasında elde edilen çanak çömlekler H. Talai tarafından tanımlanmıştır. Şiremin Tepe çanak çömlekleri dört gruba ayrılmıştır³⁹⁷.

³⁹⁴ Abedi, 2016: 106

³⁹⁵ Abedi, 2016: 106

³⁹⁶ Çayçı Amir Hiz, 1997: 1.

³⁹⁷ Çayçı Amir Hiz, 1997: 9

1. Siyah nakışlı kırmızı çanak çömlekler (çoğunlukla geometrik nakış),
2. Kahverengi nakışlı devetüyü çanak çömlekler (çoğunlukla ilkel süsleme yani sade geometrik hatlar),
3. Kırmızı renkli geometrik nakış kerpiçli çanak çömlekler,
4. Dağınık zikzak nakışlı kırmızı renkli zarif çanak çömlekler³⁹⁸.

Bu tepe M.Ö. 4000 sonlarında yerleşim yeri olmuş ve Tunç Çağı'nın sonuna kadar kullanılmıştır³⁹⁹.

Konum olarak, Şiremin Tepesi'nin yolu farklı bir özelliğe sahiptir. Zira bu tepe Urmiye Gölü doğusunda güney ve kuzey yönünde bulunan yegâne yoldur. Anahtar bölge olarak yerli kültürlerin gelişmesi yönünde Nahçıvan bölgesinden ve Transkafkasya'dan güney Kızılüzzen Deresi'ne kadar çok önem arz eden bir bölgedir. Ayrıca bu bölge M.Ö. IV., III., II. binyıl kültürlerine sahiptir. Şiremin'i M.Ö. 2000 yılında Azerbaycan'ın çanak çömlek geleneğini üç bölgenin iletişim vasıtası olarak sayabiliriz⁴⁰⁰.

3.1.9. Hodaferin Bölgesinde Senger ve Larican Eski Mezarları

İncelediğimiz bu bölge Doğu Azerbaycan eyaletinin Keleyber şehrinin Hodaferin kasabasında bulunmaktadır. Ayrıca Larican Mezarı Kız Kalesi baraj bölgesinde denizden 254 m yükseklikte, Humarlu şehrine 9 km mesafede; Tueli Mezarı (Senger) ise Hodaferin baraj bölgesinde deniz seviyesinden 307 m yükseklikte, Humarlu şehrinin kuzeybatısına 25 km mesafede ve aşağı Tueli köyünün ekim arazisinin sonunda yer almaktadır⁴⁰¹. Hodaferin Baraj Gölü 21 km uzunluğunda, deniz seviyesinden 307 m yükseklikte, Aras Nehri'nin güney sahilinde İran ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırında yer almaktadır (Fotoğraf 41.).

İran Kültür Mirası Kurumu tarafından Hodaferin baraj bölgesinde 2007 yılı başında İsazade tarafından ilk kez sondaj çalışması yapılmıştır. Daha sonra aynı yıl

³⁹⁸ Çayçı Amir Hiz, 1997: 10.

³⁹⁹ Çayçı Amir Hiz, 1997: 12

⁴⁰⁰ Çayçı Amir Hiz, 1997: 13

⁴⁰¹ Nobari, 2007: 6

Nobari ve A. Zerlagi tarafından kazı araştırması yapılmıştır. Aynı zamanda C. Baba Piri tarafından da kazı yapılmıştır. M. Feyz Ha tarafından Kız Kalesi ve Hodaferin barajında, Aras Nehri'nin çevresinde, bölgenin kültürel özelliklerini ortaya çıkarmak için inceleme yapılmıştır. Bu inceleme Kız Kalesi'nden Hodaferin'e kadar Aras Gölü havzasında kırk iki bölgede yapılmıştır. Yirmi yedi bölge Hodaferine, on beş bölge de Kız Kalesi'ne aittir⁴⁰².

3.1.10. Larican'ın Eski Bölgesi

Bu bölge Doğu Azerbaycan eyaleti sınırları içerisinde Keleyber şehrinin, Hodaferin kasabasının Larican köyünde yer almaktadır. Kuzeyinde Aras Nehri'yle, doğusunda tümsek şekline benzeyen kabartmalar ile güneyinde Parsabat'ı Culfa'ya bağlayan kara yoluyla ve batısında Larican köyü ile sınırlanmıştır.

Bu mezarlığın coğrafi konumu 39° ve 9' 39/2" boylamı ile 47° 0' 12" enleminde yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği ise 296 m'dir. Bölgenin mezarları Aras Nehri'nin güney yakınlarından başlayarak Parsabat- Culfa kara yolunun yakınlarına kadar yer almaktadır. Larican bölgesine ait mezarların birbirlerine olan mesafesi azdır. Tuelin bölge mezarlarına göre daha yoğundur. Bu bölgede Tueli bölgesi ile aynı zamanda, ölü gömme merasimi, kurgan mimari yapısının incelenmesi ve tanınması amacıyla 2007 yılında kazı çalışmalarına başlanmıştır⁴⁰³.

3.1.11. Tueli Mezar Bölgesi (Senger)

Tueli Mezarı, Doğu Azerbaycan eyaletinin Keleyber şehrinin Hodaferin kasabasında yer almıştır. Bu mezarlık, Humarlı şehrinin kuzeybatısına 25 km ve Culfa şehrinin doğusuna 130 km mesafede, verimli geniş ovalar arasındaki Aras Nehri'nin sınır yakınında, Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran sınırları arasında yer almaktadır. Bu bölgenin kuzey yönünde Aras Nehri bulunur. Bu bölge 39° 5' 40" boylamında ve 46° 49' 5" enleminde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 330 m yükseklikte, 200 hektarın

⁴⁰² Nobari, 2007: 7

⁴⁰³ Nobari, 2007: 41

üstünde ise genişliğe sahiptir.

Bu bölgenin iklimi Moğan Ovası'na yakın ve az yüksekliğe sahip olması sebebi ile daha sıcaktır ve Keleyber şehrinin diğer yerlerine göre farklı iklime sahiptir. Bu bölgenin kurganları Aras Nehri'nin güneyinden başlayarak Parsabat- Culfa kara yollarının yakınına kadar ayrı ayrı bir şekilde yer almışlardır. Buradaki kurganların ebatları büyük olup merkezi konuma sahiptir. Büyük kurganlar etrafında yer alan küçük kurganlara “egmari kurgan” denilmiştir⁴⁰⁴. Daha önce bu bölgede bilimsel inceleme ve araştırma yapılmamıştır. Hodaferin köyünde yapılan baraj sonucu sular altında kalan arazide kurtarma amacı ile kazı çalışmaları yapılmıştır. 2007 yılında kurgan türleri, ölü gömme gelenekleri ve mimari yapıları inceleme amacı ile kazı yapılmıştır⁴⁰⁵.

Larican Mezarlığı'ndan beş kurgana ve Tueli Mezarlığı'ndan altı kurgana kazı çalışması başlatılıp incelemeye alınmıştır. Yapılan kazılar esnasında kurgan yapı tarzında tümseğe benzeyen kabartılar görülmüştür (Fotoğraf 42). Bu tepeye benzer kabartmalar altında oval şeklinde mezar kuyuları, dikdörtgen veya daire şeklinde yapılmıştır. Larican Mezarlığı'nda oval ve dikdörtgen şeklinde, Tueli Mezarlığı'nda dikdörtgen, daire ve oval şeklinde mezarlıklar bulunmuştur⁴⁰⁶.

Cesedin yanına, hediye olarak eşya ve hayvan gömülmüştür (Fotoğraf 43-44). Ayrıca kalan boşluklara toprak doldurulmuştur. Örnek olarak Larican Mezarlığı gösterilebilir. Larican Mezarlığı'ndaki bazı kurganlarda da kurganın yanına eşya ve hayvan gömülmesi arasında taştan örülen duvar yer almaktadır.⁴⁰⁷ Büyük taşlar genellikle mezar kuyularında batı ve doğu yönünde bulunur. Bu tür yapı örneği Larican Mezarlığı'nın K1, K4 kurganlarında ve Tueli Mezarlığı'nın K5 kurganın da görülmektedir.

Buna ahşap ağaç mezarının tavanı düzenli bir şekilde kil harcıyla birbiri ile bağlantılı şekilde oluşturulmuştur. Buna göre mezarın ahşap tavanlı olduğu ıspatlanmıştır. Bu tür tavan örneği Larican Mezarlığı'nda K1 de ve Tueli Mezarlığı'nın K4, K5'te

⁴⁰⁴ Nobari, 2007: 7 167.

⁴⁰⁵ Nobari, 2007: 167

⁴⁰⁶ Nobari, 2007: 249.

⁴⁰⁷ Nobari, 2007: 248

ortaya çıkmıştır⁴⁰⁸.

Bu ahşaplardan iyi durumda olanlar için karbon 14 tahlili yapılmıştır. Kurgan yapı özellikleri her zaman ki gibi burada da ölen şahsın siyasi, içtimai konumu ve önemine göre kurganın tavanı ve ebadı yüksek yapılmıştır. Tueli ve Larican mezarlığında arkeoloji incelemesinde iki çeşit ölü gömme merasimi olduğu ortaya çıkmıştır.

I. Tueli ve Larican Mezarlığı'ndaki en bilindik ölü gömme merasimi, cenin ve hoker şeklinde olduğu ortaya çıkmıştır.

II. Tavanı açık şekilde ölü gömme tazıdır. Bu tarz gömme merasiminde ölü sırt üstü yatırılarak, yüzü güneğe doğru çevrilerek, doğu batı yönünde, kollar iki yanda, ayaklar ise düz bir şekilde uzatılarak defnedilmiştir. Bu tür ölü gömme Tueli mezarlığında K6 ve K4 kurganında görülmektedir (Fotoğraf 45).

Larican Mezarlığı'nda ise ölü ayrı ayrı bir şekilde gömülerek yanlarına eşya, hayvan hediye şeklinde konulmuştur. Tueli Mezarlığı'nda K4, K5 ve K6'daki üç kurganda ölü gömme grup şeklinde görülmektedir. Kabir içinde hediye olarak konulan eşyaları üç şekilde; taş, metal ve çanak çömlek olmak üzere sıralayabiliriz.

Bölgedeki çanak çömleklerin renkleri genellikle siyah ve griden oluşmaktadır. Bazen iç ve dış kısmı cilalı olup fırınlanmış bir şekilde süslemeler bulunmaktadır. Form açısından urneler, sürahiler, kazanlar ve kâselerden (Fotoğraf 46) oluştuğunu söyleyebiliriz. Metal eşyalar bu incelemede tunçtan olup iki grupta süs malzemesi ve savaş aletleri olarak sıralayabiliriz. Savaş aletleri: mızrak başı, ok başı, hançerler ve kılıçlardır. Süs malzemeleri de: madalyalar, küpeler, süs düğmeleri ve süs boncuklarından oluşmaktadır. Ölülerin yanında çok sayıda akikten, kemikten ve cam hamurundan yapılan süs boncuklar elde edilmiştir⁴⁰⁹.

Tueli ve Larican Mezarlığı'nda bulunan eserler üzerinde yapılan incelemelere göre ölü gömme gelenekleri kurganların mimari yapısı M.Ö. I ve II. bin yıla tarihlenmiştir.

Zira bu mezarda bulunan örnekler şekil açısından Demir Çağ M.Ö. II. ve I. yüzyıl özelliği göstermez. Defnedilen ölülerin yanında, I. Demir Çağ standart süs malzemesi

⁴⁰⁸ Nobari, 2007: 249

⁴⁰⁹ Nobari, 2007: 250

de çok sayıda tunçtan yapılan hırdavatlar, tunç aksesuarlar, halka şeklinde tabanı düğmeli çanak çömlekler, kap kacaklar örnek gösterilebilir. Bu bölgenin kurganları I. Demir Çağı'ndan Geç Tunç Çağı'na kadar orta kültürel standartları, bu bölgedeki bir topluluk da göstermektedir. Buna göre bu mezarlıkların muhtemelen Geç Tunç Çağı'nın sonlarına yani Demir Çağ Dönemi'nden daha eskiye tarihlendirilmiştir⁴¹⁰.

3.1.12. Zerdhane

Ahar şehrinin kuzeydoğusuna 22 km mesafededir. Doğu Azerbaycan eyaletinde 30 hektar genişliğindeki bir alanda yer almaktadır. Zerdhane bölgesinin coğrafi konumu 38° 56' 97545" boylamı ile 42°74' 134" enleminde olup deniz seviyesinden yüksekliği 1724 metredir. Zerdhane 2011 yılında Tahran Üniversitesi tarafından K. Niknami ve M. Kazım Pur başkanlığında ve araştırılmaya başlanmıştır. Bu araştırma, Tebriz Kültür Mirası desteği ile 2012 yılına kadar devam etmiştir. Tepenin genişliği nedeni ile tepe üçe bölünmüş ve A, B, C şeklinde adlandırılmıştır⁴¹¹ (Plan: 5).

Bu incelemede doksan beş kurganın tanıtımı ve incelemesi yapılmıştır. Bu kurganlardan on dört tanesi Zerdhane bölgesinin etrafında yirmi iki tanesi de C tepenin etrafında ve elli dokuz tanesi de A tepesinin etrafında bulunmaktadır (Fotoğraf 47). Sur duvarı ile bağlantısı olan kurganlar; Orta, Geç Tunç ve Erken Demir dönemlerine aittir. Bu kurganların Orta, Geç Tunç ve Erken Demir dönemlerinde Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyeti, Anadolu, Rusya, Erdebil ve Doğu Azerbaycan eyaleti ile kültürel geleneklerinin benzerliklerini de aynı zamana tarihlendirebiliriz⁴¹².

Zerdhane bölgesi özel coğrafi konumu, verimli toprağı, yaylaları ve çeşmeleriyle en eski yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Zerdhane bölgesi Geç Tunç Çağı'na aittir. Eser kalıntıları sur duvar şeklinde kalenin üst kısmında ve etrafında yerleşim yerleri bulunmaktadır. Zerdhane bölgesinde en eski yerleşim yerleri kuzeybatı ve batı kısmındadır. Zerdhane bölgesinin sınırları dışında Geç Tunç Dönemi'nde merkezi kalenin kuzeyinde ve kuzeydoğusunda I. Demir Çağı'na ait yerleşimler olup kalenin

⁴¹⁰ Nobari, 2007: 251

⁴¹¹ Niknami ve Kazım Pur, 2011: 5

⁴¹² Niknami ve Kazım Pur, 2011: 3

merkezinine göre güneybatısı ve batı kısmındaki yerleşimleri de III. Demir ağı'na aittir. I. Demir ağı bu dönemin en varlıklı ve gösterişli d nemidir⁴¹³.

Zerdhane'nin merkezi kalesinin etrafı tamamen yerleşim için kullanım alanı olmuştur. I. açmadan elde edilen eserler bu iddiayı ispatlamaktadır. Yerleşim bu dönemde süreklilik arz eder ve taş ile örülmüş duvarlar, kapı direk yerleri, el değirmen taşları keşfedilen kalıntılardır. Elde edilen verilere göre bu topluluğun ekonomik kaynağı avcılık, hayvancılık ve tarımcılığa dayanmaktadır. Bunların arasında hayvancılık en yaygın geçim kaynağıdır.  l  gömme adetlerinde de ortaya çıkmıştır. B2 mezar kazısında çok sayıda keçi, koyun, inek ve ata ait kemiklere rastlanmıştır. Zerdhane bölgesi elverişli şartlara sahip olduğundan yaşayan topluluk devamlı can ve mallarını korumak durumunda kalmışlardır. Bulunan çok sayıda savaş malzemeleri ve yapılan sur duvarı bu iddiayı ispatlamaktadır.

008 ve 006 katmanlarında yangın izleri, II. ve IV. Amasında bölgenin saldırıya uğradığını göstermektedir. Saldıranlar merkezi kaleyi yağmalayıp en sonunda da yangına yol açmışlardır. Bu yağmalama izleri Zerdhane bölgesindeki kurganlarda da görülmektedir. Eskiden Zerdhane'nin yer seçilmesindeki en önemli amaç zengin taş ve metal madeninin yanında olmasıdır. Zerdhane bölgesi Geç, Orta Tunç Dönemi ve Demir ağı'ndan itibaren (Partlar ve Sasani) İşlam dönemi başlarına kadar yerleşim alanı olmuřtur⁴¹⁴.

3.2. Urmıye Gölü'nün Doğu Bölgelerinde Obsidiyen Eserlerinin İncelenmesi

Urmıye Gölü bazı metinlerde kutsal g l olarak adlandırılır ve bu açıdan dünyadaki g ller arasında önemli bir yer edinmektedir. Urmıye Gölü, Doğu ve Batı Azerbaycan bölgeleri arasında yer almıştır. G l ince ve uzun olduğu için kültürel açıdan batı ve doğu havzasında benzerlikleri ve farklılıkları bulunmaktadır. Urmıye Gölü, İran'ın iç kısmında yer alır. Tarih boyunca farklı isimlerle adlandırılmıştır. Urmıye, kelime anlamı olarak 'Ur' şehir 'Muye' su demektir. Bu İran bölgesindeki en küçük havzasıdır.

⁴¹³ Niknami; Kazım Pur, 2011: 134

⁴¹⁴ Niknami; Kazım Pur, 2011: 135

Genişliği; 52.700 km² olup İran'ın kuzeybatısında bulunur⁴¹⁵.

Bu havza, İran coğrafyasının %3.22'lik bir alanını kapsamaktadır. İran platosu deprem bölgesidir. Bu bölgedeki genç dağların değişim evrimleri yer katmanlarındaki fayları oluşturur. En büyük fay hattı Tebriz'in kuzeyindeki bölgededir. Tarih belgelerine göre Tebriz şehri büyük-küçük depremler geçirmiştir⁴¹⁶.

Bu depremler bölgedeki nüfusun kültür ve demografik konumunu değiştirmiştir. Bu bölgenin jeolojik yapısı maden çeşitlerini oluşturmaktadır ve bu Doğu Azerbaycan'ın gelişmesini sağlamıştır. Taş kömür madeninden sonra diğer madenler üstü açık bir şekilde çıkartılır. Doğu Azerbaycan bölgesinde en az olan maden Perlit madenidir. Obsidiyen genellikle Perlit katmanlarının çevresinde bulunur. Dünyada İran Perlit ihracatında ön sıradadır. Volkanik ve Silis taşlar mermer ve agat taşlarının bu bölgede bulunması insanların dikkatini çekmiştir⁴¹⁷.

Elde edilen verilere göre bu topluluğun ekonomik kaynağı avcılık, hayvancılık ve tarıma dayanmaktadır.

Zerdhane bölgesi elverişli şartlara sahip olduğundan yaşayan topluluk devamlı can ve mallarını korumak durumunda kalmışlardır. Bulunan çok sayıda savaş malzemeleri ve yapılan sur duvarı bu iddiayı ispatlamaktadır⁴¹⁸ (Tablo 11.- Tablo 12.).

3.3. Yüzey Araştırmalarında Tespit Edilen Demir Çağı Merkezleri (Harita 5)

3.3.1. Özerlik Tepe

Haşteri şehrinin yakınında Karasakal köyünde bulunmaktadır. Karasakal köyünde 3 hektar genişliğinde, çevre yerlerden 12 m yükseklikte, deniz seviyesinden de 1785 m yüksekliğindedir. Coğrafi konumu itibariyle 37° 26' 509" boylamında ve 47° 12' 424" enlemindedir. Kültür Dönemi: Kalkolitik Çağı'na ve Demir Çağı'na ait ölü gömüleri

⁴¹⁵ Niknami; Çaycı Amir Hiz, 2006: 1

⁴¹⁶ Niknami; Çaycı Amir Hiz, 2006: 3

⁴¹⁷ Niknami; Çaycı Amir Hiz, 2006: 5.

⁴¹⁸ Niknami; Çaycı Amir Hiz, 2006: 152.

mevcuttur⁴¹⁹.

3.3.2. Kale Elkaysi

Kale Elkaysi, Haşteri şəhrinin kuzeyinde, Bustanabad şəhrinin güneyinde, Emudizeç köyü yakınlarında bulunan ilçedir. Daha önce bu bölgeden Demir Çağı'na ait çanak çömlek buluntuları tesbit edilmiştir⁴²⁰.

3.3.3. Koşuh Kalahi (Koşuh Dağı)

Haşteri şəhrinin Ali Abad kasabasının merkezi kısmında Acemi köyünün doğusunun 4,5 km ilerisinde yer almaktadır. Coğrafi konumu olarak 37° 28' 607" boylamında 47° 15' 392" enlemindedir. Koşuh Kalahi verilerine göre mimarisi dağınık planlıdır ve dağın yüzeyinde çanak çömlek bulunmuştur.

Kültür Dönemleri: Kalkolitik, III. Demir Çağı ve tarihi dönemdir. Belirtilen bu yerin Kalkolitik Dönemi zayıftır. Bu bölge tarım alanı olarak kullanıldığından tahrip olmuştur. Bitki örtüsü tarım alanıdır. Güneydoğusunun 500 m ilerisinde Akbulak pınarı bu bölgenin su kaynağını sağlar⁴²¹.

3.3.4. Karaçorlu

Karaçorlu Haşteri şəhrinin Ali Abad kasabasının merkezi kısmında Kellegird köyünün 2 km batısında yer almıştır. Genişliği 273x79 metredir. Kültür Dönemleri: Bu bölgenin yerleşik dönemleri Kalkolitik Dönemi ile başlar, III. ve IV. Demir Çağı ve Part Dönemi'ne kadar devam eder. En yerleşik dönem Demir Çağlarına tarihlendirilmektedir. Karaçorlu eserleri doğal çıkıntı üzerinde yer alır. Batı kısmı düz alanda, doğu kısmı ise yeşil bir dereye kadar uzanmıştır. Dere kısmında yerleşme daha çok görülür. Çanak çömlek buluntuları doğu yönünde yani dere kısmında daha çok görünmektedir. Tepenin bazı kısımlarında temel taş eserler görülmektedir⁴²².

⁴¹⁹ Doğu Azərbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴²⁰ Doğu Azərbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴²¹ Doğu Azərbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴²² Doğu Azərbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

3.3.5. Kül Tepe

Haşteri şəhrinin doğusunda, Kültepe Kıranku kasabasında, Göorgene mahallesi yer almaktadır. Coğrafi konumu 37° 27' 580"- 47° 05' 340" enlemi ve boylamında yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1600 metredir. Etraftaki yer seviyesine göre irtifa 14 metredir. Takriben 4,4 hektarlık bir alandır. Genişliği 219x203 metredir. Çanak çömlekler bu bölgede yoğundur. Kül kitleleri, kemik ve kerpiç eserleride görülmektedir.

Kültür Dönemleri: Kalkolitik, II., III., IV. Dönem Demir Çağı, Part, Sasani (daha çok Part Dönemi'ne aittir) dönemleri mevcuttur.

Bitki örtüsü tarım arazileridir. Su kaynakları da batı doğu yönlü mevsimsel yağışlardan oluşturduğu sellerdir. Seriskent Nehri, bölgenin 1 km kuzeybatısındadır ve buranın su kaynağını oluşturur. Tarımsal faaliyetler, kaçak kazılar ve stabilize bir yolun buradan geçmesi gibi nedenlerle tahribata uğramıştır⁴²³ (Fotoğraf 23).

3.3.6. Taşkara Kuzeyi

Ali Abad kasabasının merkezinde, Duda köyünün 2 km güneydoğusunda yer almaktadır. Coğrafi konumu 37° 24' 140"- 47° 1 0' 865" enlemi ve boylamındadır. Denizden 1620 m yüksekliktedir. Genişliği 70x140 metredir. Eserleri ise kül kitleleri, çanak çömlek ve mezar taş mimarileridir.

Kültür Dönemleri: Kalkolitik, Tunç, III. ve IV. Demir Çağı mezarlarıdır. Bu bölge kaçak kazılar nedeniyle tahribata uğramıştır⁴²⁴. Bitki örtüsünü çayırlar oluşturur. Su kaynağını ise doğusundaki nehir oluşturmaktadır⁴²⁵.

3.3.7. Koçbulağı

Koçbulağı, Kuhisar kasabasının merkezi kısmındaki Dizeç Ali Kuli Bey köyünün 3 km uzağında yer almaktadır. Coğrafi konumu 37° 31' 853"- 47° 1 0' 425" enlem ve

⁴²³ Doğu Azərbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴²⁴ Doğu Azərbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴²⁵ Doğu Azərbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

boyamındadır. Genişliğı 320x330 metredir. Buluntular A, B bölgesinin üzerindedir.

Kültür Dönemleri: Kalkolitik, Demir, Part, İslami ve İlhanlı dönemleridir. Tarımsal faaliyetler ile kaçak kazılar sonucu bu alan tahrip olmuştur. Bitki örtüsü tarım arazileri, ağaçlıklar ve bayır arazisidir. Su kaynakları ise bölgenin yakınından geçen su akışlarıdır.

3.3.8. Akbulak Seyfettin

Akbulak Seyfettin, Kuhisar kasabasının merkezi kısmında Seyfettin köyünün 1 km güneydoğusunda yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 37° 37' 005" - 46° 58' 258" enlemi ve boyamındadır. Deniz seviyesinden yüksekliğı 2003 m'dir, genişliğı ise 220x161 m'dir. Akbulak Seyfettin, doğal bir çıkıntı şeklindedir ve kuzey-güney yöne uzanmıştır. Buluntular ise mimari taş buluntuları, çanak çömlek ve çoğunlukla da kül kitleleridir. Doğu kısmı uzak mesafelerden de görölmektedir.

Kültürel Dönemleri: Kalkolitik, Tunç, III. ve IV. dönem Demir Çağlar ile Part dönemleridir. Daha çok Demir Çağ'ı dönemi görölmektedir. Bitki Örtüsü tarım yerleri etrafındaki ağaçlıklar, yoncalardır. Su kaynağı da etraftaki bir pınardan oluşur. Tarımsal faaliyetler nedeniyle mimari taşları yüzey tabakalarda dağılmış vaziyettedir⁴²⁶.

3.3.9. Çehregan

Salmas-Tzuj kara yolunun 500 m güney yönünde Çehregan köyünün devamında yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 38° 18' 929" - 45° 16' 730" enlemi ve boyamındadır. Deniz seviyesinden yüksekliğı 1360 m çevre yerlerden yüksekliğı ise 6 m'dir. Takriben genişliğı 1 hektardır. Çehregan kültürel eserleri Demir Çağ'ına aittir. Çehregan bölgesinin üstünde büyük bir kuyu, kaçak kazılar nedeniyle açılmıştır. Bitki örtüsü az olup yabancı otlardan oluşur. Su kaynağı kuyu yoluyla temin edilirdi⁴²⁷.

⁴²⁶ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴²⁷ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

3.3.10. Saksı Tepe

Saksı Tepe, Walinjek'ten Haniyan köyünün yolu üzerinde, Ecepsir şehri kara yolunun civarında yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 37° 28' 43"- 45° 56' 103" enlemi ve boylamındadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1.366 m civar yerlerden yükseltisi 23 m genişliği ise 20 hektardır. İran Milli Eserler listesinde Sofal Tepe adıyla kayıtlara geçmiştir. Saksı Tepe iki çıkıntı ile doğal bir yükseltide ve bunlara bağlı düz bir alanda yer almıştır.

Kültürel Veriler: Çanak çömlek, taş sur kalıntılarıdır.

Kültürel Dönemi: Kalkolitik, Geç Tunç ve Demir Çağ tarihi dönemleridir. Tepe üzerinde kaçak kazılar görülmektedir⁴²⁸.

3.3.11. Sıçan Tepesi (Taze Kent)

Sıçan Tepesi Bunab şehrinin 7 km mesafesindeki Taze kent 1 köyünde yer almaktadır. Bu köyün 1 km kuzeyinden Sofi Çayı geçmektedir. Bu tepe Taze Kent'in doğu kenarında ve Huşa Mihr köyünün batı kenarında bu iki köyün bulunduğu arazinin arasında yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 37° 18'- 46° 4' enlemi ve boylamındadır. Günümüzdeki genişliği 160x110 m'dir. Deniz seviyesinden 1300 m çevre yerlerden ise 6 m yüksekliktedir. Elde edilen verilere göre Sıçan Tepesi'nin, tarihten önce çok ihtişamlı bir bölge olduğu söylenebilir. Sıçan Tepesi 5100 yıl öncenin çanak çömleklerine rağmen, 4000'li, 2000'li yıllarda gri çanak çömlek kuvars ve kum katkı maddesi olarak kullanılan sürahiler, kazanlar ve diğer şekillerde görülmektedir. Bazı çanak çömleklerde parlak şekildedir. Bu parlak çanak çömlekler son yerleşim dönemine aittir.

Bunab'ın verimli tarımsal alanları, Sofi Çayı'nın bulunması nedeniyle M.Ö.1000'li yıllara kadar yerleşim yeri olmuştur. Tepe ova üzerinde yer alır. Tüm katmanlar tarihten önceye aittir. Kuzey kenarında günümüz iş makineleri ile toprak taşınmıştır ve bu nedenle tahrip olmuştur. Kuzeybatısında su kuyusu bulunmuştur.

⁴²⁸ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

Tespitlere göre yerin 5 m altında veriler bulunmaktadır⁴²⁹.

Binlerce yıl boyunca Sıçan Tepe etrafındaki nehrin oluşturduğu çökeltiler bu ovayı doldurmuştur. Tepenin batı kısımları üzüm bağları ile kavak ağaçları ile çevrelenmiştir. Sıçan Tepesi'nin güney yamaçları daha da geniştir. Ovanın bu kısımlarının daha verimli olduğunu göstermektedir. Kesintisiz olarak uygarlıklar yerleşmişlerdir⁴³⁰.

3.3.12. Ganalar Üstü 1

Ganalar Üstü 1, Doğu Azerbaycan eyaletinin, merkezi Melikan şehrinin, Gavdul kasabasının, Şeyhül İslam köyünün 800 m kuzeybatısında yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 46° 11' 20"- 37° 13' 36" enlemi ve boylamındadır. Yüzey araştırmalarındaki izlere göre Demir Çağı yerleşimleri görülmektedir⁴³¹. 2000 tarihinde İran Milli Eser listesinde yer almıştır.

3.3.13. Ganalar Üstü 2

Ganalar Üstü 1, Doğu Azerbaycan eyaletinin, merkezi Melikan şehrinin, Gavdul kasabasının, Şeyhül İslam köyünün 900 m kuzeybatısında yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 46° 11' 26" - 37° 13' 43" enlemi ve boylamındadır. Yüzey araştırmalarındaki izlere göre Demir Çağı yerleşimleri görülmektedir⁴³².

3.3.14. Kız Kalesi

Kız kalesi Flut cam fabrikasının karşısında Azerşehr-Tebriz kara yolu üzerinde bulunan ara yolun başındadır. Etrafındaki yerlerden 80 m yükseklikte bulunmaktadır. Coğrafi konumu ise 59° 37' 11" 81"- 42° 03' 1" 49.91" enlemi ve boylamındadır. Mimari kalıntılara göre iç içe uzantılı iki kale duvarı vardır. Birinci duvar tepenin orta kısmında, günümüzde toprakla ve büyük taşlar dışında bir şey görülmemektedir. İkinci duvar ise tepenin en yüksek kısmında büyük taştan ve kireç katkılı olarak yapılmıştır. Bir kısmı

⁴²⁹Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴³⁰Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴³¹Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴³²Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

da güney ve güneydoğuda görülmektedir. İkinci sur duvarın içinde ve kalenin doğu kısmında son yerleşim dönemine ait mimari kalıntılar görülmektedir. İki oda kare planlı, kale de iki katlı olarak inşa edilmiştir. İki katın tavanı da ahşaptan yapılmıştır⁴³³.

Yüzey araştırmasındaki çanak çömlekler:

1. Fırınlanmış gri çanak çömlekler; katkı maddesi kuvarz, kum, mikadır. Genellikle el yapımı tam pişmiştir. Tarihlenmesi de M.Ö.1000'li yıllara tekabül eder.
2. Kırmızı çanak çömlek; Urartu Dönemi ile kıyaslanmaktadır.
3. Fırınlanmış kırmızı Part Dönemi'ne ait çanak çömleklerdir.
4. Kırmızı çanak çömlek; genellikle çark yapımı, devetüyü kil astarlıdır. Tarihi dönem olarak Sasanilere dayanır.
5. Kırmızı çanak çömlek; yeşil renk astarlıdır ve 5.-7. yüzyıla aittir⁴³⁴.

3.3.15. Derya Tepesi

Derya Tepesi, Bunab şehrinde Doğu Azerbaycan'da yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 37° 24' 4"- 45° 59' 9" enlemi ve boylamındadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1281 m'dir. M.Ö. I. binyıla tarihlenir. Yüzey araştırmalarındaki izlere göre Demir Çağı yerleşimleri görülmektedir. 2002 yılında Milli Eserler listesine kaydedilmiştir⁴³⁵ (Fotoğraf 26).

3.3.16. Ortabulağı Tepesi

Ortabulağı Tepesi, Duş köyünde, merkezi kısım, Bunab şehri Doğu Azerbaycan eyaletinde yer almıştır. Coğrafi konumu ise 37° 22' 23"- 46° 8' 52" enlemi ve boylamındadır. M.Ö. IV. binyıl ve I. binyılda tarihlenmiştir. 2002 yılında Milli Eserler listesinde No: 6221 numarasıyla⁴³⁶ (Fotoğraf 28) kayıtlıdır.

⁴³³ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴³⁴ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴³⁵ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴³⁶ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

3.3.17. Kül Tepe

Kül Tepe köyünün doğu kenarında, batı Dizeçrut kasabasında, merkezi kısmında, Acepşir şehri, Doğu Azerbaycan eyaletinde yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 37° 27' 717"- 45° 55' 528" enlemi ve boylamındadır. M.Ö. I. binyıl, Sasani Dönemi'ne tarihlenir. İran Milli Eserler listesinde 2002 yılında No.:7363 numarasıyla kayda geçmiştir. Bu tepenin çevre yerlerden yüksekliği 4 m'dir⁴³⁷.

3.3.18. Sofal Tepe

Nansa köyü, Hızırlu kasabası, merkezi kısmı, Acepşir şehri, Doğu Azerbaycan eyaletinde yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 37° 26' 618"- 45° 55' 455" enlemi ve boylamındadır. Geçmişi M. Ö. I. bin yılda yerleşim yeri olmuştur. Tepenin yarısına yakın bölümü sağlam durumdadır. Deniz seviyesinden 1308 m, çevre yerlerden ise 10 m yüksekliktedir. İran Milli Eserler listesinde 2002 yılında No.:7361 numarasıyla kayda geçmiştir⁴³⁸.

3.3.19. Velincik Tepe

Velincik köyü, merkezi kısmı, Acepşir şehri, Doğu Azerbaycan eyaletinde yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 37° 28' 220"- 45° 56' 285" enlemi ve boylamındadır. M.Ö. I. ve II. binyılda yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. 2002 yılında, İran Milli Eserler listesinde No.7360 numarasıyla kayda geçmiştir. Deniz seviyesinden yüksekliği 10 m'dir³⁹⁴(Fotoğraf 25).

3.3.20. Sıçan Tepe

Sıçan Tepe Acepşir'in güney girişinde, doğu kenarı bağ yolunda, Acepşir şehri, Doğu Azerbaycan eyaletinde yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 37° 28' 43" - 45° 54' 506" enlemi ve boylamındadır. Çevre yerlerden yüksekliği 6 m'dir. 200x100 m genişliğinde ve yarısına yakın bölümü tahribata uğramış durumdadır. Geçmişi M.Ö. III.,

⁴³⁷ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴³⁸ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

II. ve I. binyıllarda yerleşim yeri olarak kullanılmıştır⁴³⁹. 2002 yılında, İran Milli Eserler listesinde No.:7542 numarasıyla kayda geçmiştir⁴⁴⁰.

3.3.21. Diken Tepe

Diken Tepe Puket köyü, doğu Dizeçrut kasabası, Kaleçay mevkisi, Acepşirili, Doğu Azerbaycan eyaletinde yer almaktadır. Coğrafi konumu ise 37° 32' 58"- 45° 58' 88" enlemi ve boylamındadır. Çevre yerlerden yüksekliği 7 m genişliği ise 140x130 m'dir. Kaçak kazılar yapılmıştır ve bölge dağılmış durumdadır. Bu tepe M.Ö. I. binyılda yerleşim yeri olarak kullanılmıştır 2003 yılında, İran Milli Eserler listesine No.:8391 numarasıyla kaydedilmiştir⁴⁴¹ (Fotoğraf 27).

3.3.22. Tepe Nansa Dağı

Nansa köyü, batı Dizeçrut kasabası, merkezi bölümü, Acepşir şehri, Doğu Azerbaycan eyaletindedir. Coğrafi konumu ise 37° 28' - 45° 53' enlemi ve boylamındadır. Genişliği 150x120 m'dir. Deniz seviyesinden 1300 m, çevre yerlerden ise 3- 5 m yüksekliktedir. M.Ö. I. binyılda yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Kale Çayı kuzeydoğusunda bulunur. 2006 yılında İran Milli Eserler listesine No.:16427 numarasıyla kaydedilmiştir.

Gri çanak çömlekler ve kırmızı devetüyü astarlı (M.Ö. I. binyıl) Demir Dönemi'ne ait çok sayıda çanak çömlek bulunmaktadır. Tepe Nansa Dağı kültürel bağı kuzeydeki kül tepe ile görülmektedir⁴⁴².

3.3.23. Huri Kalesi

Huri köyünün kuzeydoğusunda, doğu Dizeçrut, Acepşir şehri, doğu Azerbaycan eyaletinde yer almaktadır. Coğrafi konumu 37° 35' 15"- 46° 4' 65" enlemi ve boylamındadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 2310 m, genişliği ise 350x200 m'dir.

⁴³⁹ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴⁴⁰ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴⁴¹ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴⁴² Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

Çevre yerlerden ise 60 m yüksekliğindedir. III. Demir Çağ Dönemi'ne aittir. Bölgenin yarısı tahrip olmuştur. İran Milli Eserler listesine 2005 yılı kayıtlarında No.:12446 numarasıyla kaydedilmiştir⁴⁴³ (Fotoğraf 24).

3.3.24. Jafar Abad Kurganları

Jafar Abad Kurganları, İran'ın kuzeybatısında yer alan Huda Afarin bölgesindeki Aras nehrinin güneyinde, Tuali köyünün yaklaşık bir kilometre doğusunda ve Jafar Abad'ın bir kilometre batısında yer almaktadır. İran Kültür Bakanlığı'nın izniyle 2008 yılında bir ekip tarafından yapılan kazılarda yaklaşık 5 kilometrelik alana yayılmış olan 40 kurgan mezarı bulunmuştur. Bu kazıda elde edilen arkeolojik kalıntılardan hareketle kurganların tarihlendirilmesinin Orta Tunç Çağı'ndan Demir Çağı II'ye kadar olduğu tespit edilmiştir.

Kurganlar göçebe halklarına ait en önemli ve tek mimari kalıntılardır. Bu kurganların mimarisinin ve kurganlardan çıkarılan kalıntıların incelenmesiyle birlikte göçebe halkların maddi kültürü, mezar gelenekleri, sosyal ve ekonomik ilişkileri, etnografyası, kronolojisi gibi birçok konu hakkında bilgiler elde edilmiş, böylelikle göçebe halklarla ilgili bilinmeyen birçok konu açığa kavuşturulmuştur.

Jafar Abad Kurganlarında ölü gömme geleneklerindeki ve ölülerin yanına bırakılan hediyelerden hareketle günlük hayatta kullanılan eşyalardaki çeşitlilik dikkat çekmektedir. Ayrıca kurgandan çıkarılan kaplumbağa kabuğundan yapılmış telli çalgı aleti ve kemikten yapılmış bir mızrap göçebe halkların sanat anlayışı ile ilgili de bilgiler sunmaktadır. Bu bölgedeki kırk kurgandan sekizinde bulunan kültürel kalıntıların İran'daki Demir II Dönemi'ne ait olduğu belirlenmiştir. Benzer nesneler, Hodaafarin Larican Kurganları⁴⁴⁴, Hasanlu Tepe, Dinha Tepe⁴⁴⁵, Haftavan Tepe, Göytepe D-C⁴⁴⁶, Kürtlertepe, Marlik Mezarlığı, Gök Mescid Mezarlığı⁴⁴⁷, Şehriyeri bölgesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Tuzçayı Mezarlığı, Şerur Mezarlığı, Taşkesen Kurganı, Karagündüz

⁴⁴³ Doğu Azerbaycan Kültür Mirasının Arşivinden

⁴⁴⁴ Nobari, 2008: 24.

⁴⁴⁵ Muscarella, 1974: 45.

⁴⁴⁶ Talai, 1995: 124.

⁴⁴⁷ Nobari, 2005: 37.

Mezarlığı ve Dilkaya’da bulunmuştur. Kazılan tüm kurganlarda, mezar töreni ve kurgan yapımı sırasında bir tür ölü gömme ritüelini gösteren mimarinin çeşitli katmanlarında yanık izleri görülmüştür⁴⁴⁸.

Kurganlarda bulunan seramik, tunç, demir, kemik, taş ve cam gibi malzemelerden yapılmış birçok eser bulunmuştur. Seramikten yapılan malzemeler arasında çanak çömlek, kâse, tabak, minyatür kap ve maşrapa; bronzdan yapılan malzemeler arasında düğme, bilezik, dikiş iğnesi, saç spirali, hançer ve çivi; demirden yapılan malzemeler arasında mızrak ucu ve bıçak; kemikten yapılan malzemeler arasında kaplumbağa kabuğundan telli çalgı, kemik mızrap ve yumuşakçaların kabuklarından kolye uçları; taştan yapılmış malzemeler arasında obsidiyen; camdan yapılmış malzemeler arasında gerdanlık yer almaktadır. Bunun dışında kurganlarda çok sayıda insan ve hayvan iskeletine rastlanmıştır. Kurganlardan çıkan malzemelere ve karşılaştırılan buluntulara göre Jafar Abad Kurganları Demir Çağı II’ye (MÖ 1200-800) tarihlendirilmiştir.⁴⁴⁹ Bu eserlerin maddi kültürü, Demir Çağı II Dönemi’ne tarihlendirildiği için Erken İskit Kültürü’yle ilişkilendirilir ve Erken İskit Kültürü adlandırılması yapılabilir. Fakat Kimmer ve İskit kültürleri arasındaki ayrımın yapılması çok zor olduğundan ve Kimmer ile İskit göçebe savaşçılarına ait materyallerin kronolojik, kültürel farklılıkları henüz doğrulanamadığından bu kültüre Avrasyalı Atlı-Savaşçı Göçebe Kültürü denilmiştir⁴⁵⁰.

3.3.25. Abillu Kurganları

Abillu Kurganları, Abillu köyünün kuzeybatısına 3,5 kilometre, Ahar şehrine de 35 kilometre mesafededir. Ahar şehrine 108 kilometre mesafede ise Hodaferin Kurganları yer almaktadır. Abillu Kurganlarında, 2017 yılında benimde üyesi olduğum ekip Muhammet Feyz Ha başkanlığında Tebriz Kültür Mirası tarafından Abillu köyünde kazı çalışması yapılmıştır. Abillu köyünün eski insanları Abillu Kurganları’nın bulunduğu alanı “Deveyatan” olarak adlandırmışlardır. Bu kurgan, kaçakçılar tarafından

⁴⁴⁸ İravani Ghadim, 2011: 191-217; İravani Ghadim, 2015 (89-112).

⁴⁴⁹ İravani Ghadim, 2011: 197. İravani Kadim 1200-800 tarihlerini II Demir Çağı’na yerleştirmişse de İran’ın tarihi ile ilgili yeni tanımlama da Dante bu tarihi, I Demir Çağı’na yerleştirmektedir. Bizde bu yeni tanımlamaya katılmaktayız.

⁴⁵⁰ İravani Ghadim, 2015 (89).

birçok kez tahrip edildiğinden net olarak tarihlendirilememiştir. Kaçakçıların tahribatından arta kalan kalıntılara bakınca iki adet taştan yapılan ok ucu ve Geç Tunç Çağı Dönemi'ne ait çanak çömlek parçalarıdır. Sıralanmış üç erkek attan bir numaralı at, alanın en kuzeyinde keşfedilmiştir. Sağ tarafında doğru uzanır durumda kuzeybatı-güneydoğu yönünde ön ve arka ayakları bileklerden bağlı şekilde görülmektedir. İkinci sıradaki atın kafatası birinci sıralı atın ön ayaklarına yapışık bir şekilde sol taraf üstünde yatar vaziyette doğu-batı yönünde keşfedilmiştir. Bu atın karın altı kısmında bacak arasında evcil köpek bulunmaktadır. Bu köpeğin kafatası tahrip olmuş durumdadır. Ancak hareket eden diğer aksam iyi durumdadır. Üçüncü sıradaki at ise açmanın batı kısmında bulunan duvar yakınında defnedilmiş vaziyettedir. Bu at sağ yanına yatılı durumda kuzey-güney yönünde defnedilmiştir. Kafatası ise ikinci sıralı atın kalça kısmından biraz üstte yer almıştır. Abillu Kurganları daire şeklinde 40 m çapında açılmış olup tam ortasında ölü gömme odası büyük sal taşlarla yapılmıştır. Bu oda 6x2,5 m ebatlarındadır. Ölü gömü odası ve ona bağlı kısımlar arasında büyük temel taşlarla ikişer metre yüksekliğinde tepe şeklinde doldurulmuştur. Bu tepe şeklinde mezarlar M.Ö. 4000-1000 yıllarına dek devamlılığını sürdürmüş göçebe kültürünü göstermektedir. M. Feyz Ha'ya göre Abillu Kurganları M.Ö.1500'lü yıllara tarihlenmiştir. Elde edilen kalıntılara göre bu kurganların sahiplerinin kabile şeklinde yaşadıkları düşünülmektedir. Bu tür kurganlar Kuzeybatı İran'ın yalnızca dağlık bölgelerinde görülmekte, ovalarında ise tarihi kurganlar görünmemektedir. Kurganlar İskitlere aittir. Bu durum, Kuzeybatı İran'ın eskiden beri Türklerin yaşam alanı olduğunu, Türklerin sonradan İran'ın kuzeybatısına yerleşmediklerini göstermektedir⁴⁵¹.

⁴⁵¹ Tebriz Kültür Miras Arşivinden; Tarhan, 1979: 355-369; Tarhan, 1984: 190-120; Tarhan, 2002: 597-610

DEĞERLENDİRME

Eski uygarlıkların temeline bakıldığında bu uygarlıkların kültürlerinin, gelenek ve göreneklerinin inançları doğrultusunda şekillendiği söyleyebiliriz. Çok eski dönemlere ait ele geçen eserler, onları meydana getiren uygarlıkların yaşam tarzlarını, dünyaya bakış açılarını daha iyi tanıyıp yorumlamamıza imkân tanımaktadır.

Arkeolojik kazılarda ele geçen çanak çömlek kalıntıları bize, kavimlerin yaşam tarzını, çeşitli uygarlık dönemlerinin özelliklerini göstermiştir. Bu tip çanak çömlekler örnekleri, İran'ın Demir Çağı'na ait olan başka bölgeleriyle de karşılaştırılabilmektedir. Araştırmalarda, mimari açıdan birçok benzerlik gösteren mezarlar, ölü gömme gelenekleri, metal ve çanak çömlekler bulunmaktadır.

Kronolojik bakımdan mezarların çoğu farklı katmanlara bölünmüştür. Ayrıca bu bölge uzun süre yerleşime sahne olmuştur. I.ve II. Demir Çağı'na ait bazı mezarlarda kültürel eserler tespit edilmiştir. Mezarlarda, ölülerin yanında bulunan malzemeler bize, iki dönemde de kültürel sürekliliğin varlığını göstermektedir. Malzemelerin II. Demir Çağı'nın başlarına denk geldiği bir zamanlama sınırı bulunmaktadır. Bu bölgede, III. Demir Çağı'na ait olan bej renkli standart çanak çömlekler terk edilmişti. Hasanlu ve Dinha Tepe karbon 14 tahlillerini ayrıca Gök Mescid'in verilerini, nisbi kronoloji ile kıyasladığımızda bu bölgenin M.Ö. 1200-800 yılları arasını kapsadığını göstermektedir. Young'un önerisine göre Yeni Batı Gri Çanak Çömlek Kültürü'nün tarihlendirilmesi de yapılabilir.

Gök Mescid bölgesinde II. Demir Çağ özellikleri bulunmaktadır. Çanak çömlek formlarına bakıldığında köprülü gagalı kaplar, ağzı dış bükey kâseler, burun şeklindeki kulplu kaplar, koçbaşı şeklindeki kulplu kaplar ve ayaklı meyve kapları görülmektedir. Kuzeybatı İran'ın II. Demir Çağı ile bu kaplar kıyaslanabilmektedir. Bunun yanında I. Demir Çağı'na ait çanak çömleklerin kap örneklerinde köprüsüz gagalı kaplar ve üzerinde solucan süslemeli kaplar birlikte görülmektedir.

Demir Çağı'ndan önce Tunç Çağı'nın son dönemi gri keramik İran'ın doğusunda Şah Tepe, Tureng Tepe, Yarım Tepe ve Tepe Hisar gibi yerleşim yerlerinde kazılar sonucu elde edilmiştir. Sözü edilen yerleşim yerlerinin bu dönemden yaklaşık beş yüz yıl sonra, Batı İran'ın karakteristik özelliği olarak gri keramik yeniden ortaya çıkmıştır.

Ayrıca bu dönemin eski bölgelerinin çanak çömlekleri özellikle Tepehisar III b-c tabakalarıyla benzer olup dışardan gelen halkların getirdiği kültüre ait değil yerel halkın özelliğidir. Ayrıca parlak seramik geleneği de Tepehisar gri seramikleriyle benzerdir. Youngun 1962'deki görüşüne göre, Eski Batı Gri Çanak Çömlekleri, İran'ın Batı Demir Çağı I Dönemi'ne aittir ve belirgin bir şekilde Sulduz Deresi'nde tespit edilmiştir. Bu seramikler Şah Tepe, Tureng Tepe, Yarım Tepe ve Tepe Hisar'dan Sulduz Deresi'ne gelmiştir ve muhtemelen Kuzeydoğu İran'ın yerel kültürüdür.

İran'ın kuzeybatısı çeşitli coğrafi iklime sahip olduğu için birçok kültürün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak bu durum, bölgeyi kapsayan kronolojik bir veri problemi yaratmaktadır. İran'ın kuzeybatısının doğu bölgeleri dağlık yapısı itibarıyla batı (Urmiye Gölü havzası) kısımların aksine eskiden günümüze kadar tarımcılık ve hayvancılık için oldukça uygundur. Batı Azerbaycan'da, Doğu Azerbaycan'a göre büyük baş hayvanlardan daha çok inek ve sığır gibi hayvanlar yetiştirilir. Arkeolojik veriler I. ve II. Demir Çağ süresince bu meseleyi kanıtlamaktadır.

İran'ın kuzeybatısındaki hâkimiyet merkezleri ve çoğunlukla yerleşim yerleri Urmiye Gölü havzası etrafında oluşmuştur. İran'ın kuzeybatısının doğusunda da mezar kültürünü, toplu mezarlar şeklinde görmekteyiz. Örnek olarak Tebriz'de Gök Mescid Mezarı ve Erdebil'de de Şehriyeri Mezarlığı'nı verebiliriz. Tebriz'in Gök Mescid'i tarihi bölgesinin kazıları zamansal açıdan çok önem arz eder. Zira ait olduğu dönem (Demir Çağ) çeşitli nedenlerle Ortadoğu ve İran arkeolojisinin tüm dönemlerinde en karanlık ve şüpheli dönemdir.

Gök Mescid'in tarihi bölgesinin yakınında özellikle yeterli su kaynağının olması ve iyi çevresel koşullar nedeniyle ilk defa bu bölge Demir Çağı'nda geçici ve aralıklı olarak yerleşim yeri olmuştur. Bu yerleşim yeri, tabanı iki adet daire şeklinde koyu ve dağınık durumdaki moloz taşlar, mezar bölgesinin dışında tespit edilmiştir. Bu durum şunu göstermektedir: Yerleşimler bu bölgede çadır ya da hasırlara sırt dayamak amacıyla taşlarla örülü yaşam için yerleşim alanı sağlamışlardır. Bu örülen taşlar hem çadırı güçlendirmek hem de dinlenmek amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca diğer verilere örnek olması bakımından çanak çömlekler, bu görüşü desteklemektedir. Bu bölgenin kap kacaklarının çoğu kulplu şekilde yapılmıştır ya da kulpsuz kaplarda ağız kısmında delik

açılmıştır. Bu deliklerden bir ip geçirilerek taşımacılıkta daha rahat ilerlenebilmektedir.

Ayrıca bulunan beş yüz on bir adet çanak çömleğin içinde taşımaya uygun olmadığından urne, pitos gibi büyük kaplar bulunamamıştır. Bu tür kaplar çoğunlukla yerleşim yerlerinde ele geçmiştir. Ancak bu bölgedeki insanların konargöçer olmaları sebebiyle bu tür kap kaçakların yapımını gerek görmemişlerdir. Diğer bir sebebi bölgenin mezarlarının arasında bir tabaka, doğal toprak olarak görünmektedir. Bu doğal toprağın nedeni ise fasılalarla göçebelerin yerlerini terk etmeleri olarak gösterilebilir.

Günümüzde kuşkusuz Gök Mescid bölgesine ait bulunan en önemli eserler mezarlardır. 1999 yılındaki I. Fasıl kazı çalışmasında otuz sekiz mezar, 2000 yılındaki II. Fasıl kazıda yirmi dört mezar, 2001 yılındaki III. Fasıl kazıda yirmi dört mezar ve IV. Fasıl (2002) kazıda da 10 mezar bulundu. Bulunan altmış bir mezar içinde toplam otuz bir mezar antropoloji incelemesinden geçti. Bu incelemede on üçü erkek, on biri kadın, altısı (2-16 yaşlarında) çocuktur. Günümüze kadar yapılan antropolojik incelemelere göre erkeklerdeki yaş aralığı kadınlara göre daha azdır, 20 ile 50 yaşa kadar değişmektedir. Halbuki kadınlarda yaş aralıkları 12 ile 60'a kadar değişmektedir.

Danti'ye göre bu dönemde mezarların yakınında yerleşim yerlerinin olmaması ve Erken Tunç Çağ'dan itibaren bölgede yaşayan yarı yerleşik ya da konargöçer yaşam tarzını benimseyen, tarım ve hayvancılıkla uğraşan halkın ölümlerini yerleşim yeri dışındaki alanlara gömmeye geleneği kuzeyden gelen yeni bir toplumla açıklanamamalıdır.

Bu bölgenin standart kap kaçakları şunlardan ibarettir:

Kâse; Gök Mescid'in en popüler kaplarından birisidir. İstatistik açıdan %40-45 oranını oluşturur. Form bakımından ikiye ayrılan kâselerin birinci grubunu ağzı sade, gövdesi dışa dönük olanlar bir kısmını da uzun boylu olanlar oluşturur. Çoğunlukla sade olan bu kâselerin ağız kısmında küçük delik vardır. Bazen de delik yanında bir kabartma vardır ki bunlar da solucan şekillidir. Bu nedenle solucan kaplar denilir. Bu kâseler I. Demir Çağı'nın en rağbet gören kapları Gök Mescid Mezarlığı'nın aksine, İran'ın batısında ve kuzeybatısı ile merkezi platosunda özellikle Göy Tepe B, Kordlar Tepe, Haftavan V, Dinha III, Hasanlu IV, Göy Tepe A, Dinha II, Haftavan IV, Kordlar Tepe, Sos Höyük ve Dilkaya ile kıyaslanabilir.

Fincanlar: Kulplu fincanlar I. Demir Çağı'nın karakteristik formlarından biridir ve

çok nadiren II. Demir Çağ'da da görülür. Bu kap formları %1,76 istatistik oranına sahip olup yedi adet ele geçmiştir. Ele geçen örnekler Kuzeybatı İran'da Göy Tepe B Dönemi, Khorvin ve Kayteriye ile kıyaslanabilmektedir.

Çömlekler: Bu formlar Dinha Tepe III, Hasanlu V ve Sos Höyük'te görülmektedir. %8,41 istatistik orana sahiptir.

Meyvelikler: İki adet bulunmakta ve %0,36'lık bir orana sahiptir. Hasanlu IV ve Dinha II de kıyaslanabilir.

Şişeler: Toplam otuz adettir. Dinha Tepe III ve Hasanlu V ile kıyaslanabilir. İstatistik değeri %5,87'dir.

Testiler: İstatistiki oranı %4,89'dur. Toplam 25 adettir. Haftavan Tepe IV, Dinha Tepe II ve Hasanlu IV ile kıyaslanabilir.

Gagalı Kaplar: Demir çağın gagalı kapları ikiye ayrılmaktadır. İlki Köprüsüz Gagalı Kaplar, ağız kısmı köprüsüz bir gagalı emziğe sahiptir. Dinha III, Haftavan V ile kıyaslanabilir. Sayısı yetmiş beş olup %14,67 istatistik orana sahiptir. İkincisi Köprülü Gagalı Kaplar üç kısımdan oluşmaktadır. Köprülü, bitişik yeri ve ağız kısmı. Bu form da üç alt tipe ayrılmaktadır. Hasanlu IV, Dinha II ve Haftavan IV ile kıyaslanabilir. Gök Mescid'in Demir Çağ mezarında bulunan metal mazlemeler kullanım açısından üç gruba ayrılmaktadır:

İran platosunda tarihten önceki dönemler de adı geçen "Yanık Kültürü", Batı Asya coğrafyasında özel bir konuma sahiptir. Arkeoloji literatüründe de bu kültüre verilen çeşitli isimler, Yanık Kültürü'nün çok geniş coğrafya hafızasına sahip olduğunu göstermektedir.

Bu dönemin sonunda Yanık Tepe'de, Yanık Kültürü terk edildiğinden uzun bir süre Yanık Tepe yerleşimsiz kalmıştır. M.Ö. 600'e kadar yerleşim katmanları bulunmayan ve Erken II. Tunç Çağı'nda terk edilen Yanık Tepe yerleşim yeri kültürünün, İran'ın diğer kısımlarında ve Yanık Tepe'de de görmekteyiz. Tunç Çağı Dönemi'ne ait büyük mimari eserler ve binalar, İran'ın çoğu bölgesinde şehirleşme ve gelişme yerine birdenbire geçici ve göçebe bir hal almıştır. Bu olay İran'ın çoğu kısmında Demir Çağ sürecinde belirginlik göstermiştir. İran'ın kuzeybatısında diğer

kısımlara göre bu olay daha az görünmektedir. Muhtemelen bu duraklama bölgesel bir durumdur. Fakat iklimsel değişiklikler Tunç Çağı'nın sonunda özellikle İran'ın merkezi platosu ve kuzeydoğusunda ortaya çıkmıştır. Bu bölgeler uzun süre Demir Çağ sürecinde göçebe kültürüne tanıklık etmiştir.

Zarnak Tepe'den elde edilen heykelcikler Ön Asya, Güney Kafkas ve İran örnekleri ile Erken Transkafkasya Dönemi kültürüyle kıyaslanmaktadır. Aynı zamanda farklılıkları da vardır. Bu bölgenin hayvan heykelcikleri orada yaşayan insanların ekonomik ve geçim kaynaklarını, bunların ne tür hayvanlara ait olduğunu göstermektedir. Bu dönemin insanları aynı zamanda kuş türlerinden ve su canlılarından da faydalanmışlardır. Zarnak Tepe'nin nehir suyunun eskiden beri yoğun akması bu iddianın ispatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Evcil hayvanların çeşitli osteoloji verilerinden örnek olarak inek, keçi, koyun ve domuz buluntuları Kür- Aras toplumunun geçiminin tarımcılık ve hayvancılığa bağlı olduğunu göstermektedir.

Elde edilen verilere göre bu dönemin başlarında ilk büyük boynuzlu hayvanlardan inek, bu toplumun ekonomik ve geçim kaynağında daha çok önemlidir. Ancak zaman geçtikçe keçi ve koyun gibi küçük boynuzluların sayısı artmıştır. Hatta oransal olarak büyük baş hayvanlara göre daha fazla durumdadır. Bu olay o kültürün ekonomik geçiminin tarımdan hayvancılığa geçiş yaptığını göstermektedir. Bu hayvanların artışı ile bu dönemde yaylalara daha çok ihtiyaç duyulmuştur ve bu nedenle hayvancılıkla uğraşan kişilerin yayla bölgelerine göç etmelerine neden olmuştur.

İran bölgelerinde Kür- Aras Dönemi'ne ait hayvan heykelcik örnekleri Tepe Zarnak bölgesine ilaveten Yanık Tepe'de (Haftavan İran dışında çevre bölgeler: Kül Tepe I ve Şengavit'i evcil boynuzlu hayvanların Tepe Zarnak örnekleri ile) birbirine benzemektedir. Hayvancılığa bağlı tarımcılık Erken Tunç Dönemi'nin önemli esaslarındandır. Buna göre İran'ın kuzeybatı bölgesi de Kür- Aras Kültürü'yle aynı dönemde ve aynı zamanda farklı yerlerde aynı kültürü yaşamıştır. Ayrıca Kür- Aras Kültürü bölgelerinde Erken Tunç Dönemi sürecinde erkek cinsel organlarının belirtildiği heykelcik yapımları, bu toplumun erkeğe bağlı bir kültürel geçimi ile bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde tarımcılık ve özellikle hayvancılığın gelişimi nüfusun artmasına sebep

olmuştur. Kadın tanrıça görülmemektedir. Kür- Aras Kültürü toplumunda erkeğin egemenliği artmıştır. Bu dönemde erkek heykelcikler ve kurganlar, erkek definlerine özgü gelenek ve göreneklerde erkeğin kutsal olduğu ve ataerkil topluluğun Erken Tunç Dönemi'nde bu bölgenin kültüründe yer aldığı görülmüştür.

Hodaaferin bölgesindeki çanak çömlekler, özellik bakımından iç ve dış kısımları siyah ve gri renkten oluşmaktadır. Fırınlanmış süslemelerin bulunduğu bu çanak çömlekler form açısından urneler, sürahiler, kazanlar ve kâselerden (Fotoğraf 46) oluştuğu söylenebilir. Süs malzemeleri ve savaş aletleri tunçtandır. Ayrıca ölülerin yanında akik taşından, kemikten ve cam hamurundan yapılan süs boncukları da bulunmaktadır. Tueli ve Larican Mezarlığı'nda bulunan eserler üzerinde yapılan incelemelere göre ölü gömme gelenekleri, kurganların mimari yapısı, M.Ö. I ve II. bin yıla tarihlenmiştir. Ancak mezarda bulunan örnekler şekil açısından I. Demir Çağ olarak kaydedilmiştir. Defnedilen ölülerin yanında I. Demir Çağ standart süs malzemesi olarak; tunçtan yapılan hırdavatlar, tunç aksesuarlar, halka şeklinde tabanı düğmeli çanak çömlek kap kacaklar kullanılmıştır. Bölgenin kurganlarında I. Demir Çağı'ndan Geç Tunç Çağı'na kadar kültürel standartlar yine bu bölgede görülmektedir. Bahsedilen bu mezarlıklar, tahminen Geç Tunç Çağı'nın sonlarına yani Demir Çağ Dönemi'nden daha öncesine tarihlendirilmiştir.

Zerdhane bölgesinin önemli özelliği eskiden adı geçen "İlyolu" üzerinde yer almasıdır. İlyolu, Doğu Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesinin konargöçerlerin yayla ve kışla yoludur. Bu yolun devamında yer alan stratejik kaleler, Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı'ndaki kurganların birbirleriyle ilişkisi mevcuttur. Ayrıca Zerdhane bölgesi Aras havzasının yakınında yer alması nedeni ile diğer Tunç ve Demir Dönemi'ne ait önemli yerleşim yerleri arasında geniş (30 hektar) ve özel bir konuma sahiptir. Muhtemelen bu yerleşim yerlerinin arasında merkezi olarak yer almıştır.

Kül Tepe, arkeoloji çalışmalarına göre birçok döneme; Dalma Kültürü'nden (M.Ö. 5000) Kalkolitik Dönemi'ne geçiş Pizdili (Geç ve Orta Kalkolitik) Geç Kalkolitik, Kür- Aras I, Erken Tunç (Kür- Aras 11,111) Geç ve Orta Tunç, Demir Çağı III, Urartu ve Akhamenid dönemlerine aittir. Kül Tepe, Aras Nehri'nin güney kenarında stratejik bir konuma sahiptir. Aras Nehri'ni Güney Kafkasya yükseklerine bağlamaktadır. Ayrıca

büyük Horasan Yolu veya meşhur İpek Yolu üzerinde yer almıştır.

Kül Tepe, İran platosunu Kafkas, Anadolu ve Mezopotamya'ya bağlamaktadır. Kül Tepe'nin II. çalışmasında elde edilen en önemli ve nadir örneklerden birisi silindirik şeklindeki mühürdür. II. Kür- Aras katmanlarında bu mühürün bulunması eski yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kür- Aras'ın diğer bölgelerinde günümüze kadar silindirik mühür bulunmamıştır. Bu nadir buluntu o döneme ait insan topluluğunun ekonomik ve sosyal yapısını ve yeni bir geçiş dönemini göstermektedir.

Kül Tepe bölgesinde, Geç Kalkolitik Dönemi eserleri bulunmaktadır. Elde edilen bu verilerin Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya gibi çevre bölgelerle benzediklerinin ortaya çıkarılması bakımından, İran'ın kuzeybatısında I. Kür- Aras hakkında daha çok bilgiye sahip olmak gerekir. Bu sebeple de arkeolojik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. İran platosu deprem bölgesidir. Bu bölgedeki genç dağların değişim evrimleri yer katmanlarındaki fayları oluşturur. En büyük fay hattı Tebriz'in kuzeyindeki bölgededir. Tebriz şehri, tarihte birçok büyük küçük depremler geçirmiştir. Bu depremler bölgedeki nüfusun kültür ve demografik konumunu değiştirmiştir.

Bu bölgenin jeolojik yapısı maden çeşitliliğini oluşturmaktadır. Bu durum Doğu Azerbaycan'ın gelişmesine katkı sağlamıştır. Taş kömür madeninden sonra diğer madenler, üstü açık bir şekilde çıkartılır. Doğu Azerbaycan bölgesinde en az maden, Perlit madenidir. Obsidiyen, genellikle perlit katmanlarının çevresinde bulunur. Dünyada İran, perlit ihracatında ön sıradadır. Volkanik ve silis taşlar mermer ve agat taşlarının bu bölgede bulunması insanların dikkatini çekmiştir. Öyle ki Hint, Sadık, Kruz, Tebriz, Merağa, Miyaneh şehirleri arasındaki üçgen alanında konu ile ilgili yüzey araştırması yapılmış ve araştırma sonucunda Alt Paleolitik Dönemi'ne ait bazı buluntulara rastlanmıştır.

Bu araştırmalar esnasında, el yapımı taştan balta ele geçirilmiştir. Bu balta Aşölyen Dönemi'ne yani Eski Paleolitik (100-500 binyıl önce) Dönemi'ne aittir. Urmiye bölgesi tarih boyunca Anadolu ile Orta Asya arasında geçişin sağlandığı önemli bir coğrafi konuma sahip olmasına rağmen bu bölgedeki araştırmalar ve kazı çalışmaları bölgenin önemini açıklamada yetersiz kalmıştır. Bu yüzden bölge üzerinde arkeolojik ve bilimsel çalışmalar arttırılmalıdır.

SONUÇ

İran coğrafi çeşitliliği, birçok medeniyete ev sahipliği yapması ve dünya üzerindeki konumu itibarıyla kavşak vazifesi görmesi gibi sebeplerle tarih boyunca önemli bir yere sahip olmuştur. İran'ın geniş çöl alanlarına, doğu merkezinde dağınık durumda bulunan Zagros ve Elburz sıradağlarına sahip olması gibi coğrafi özellikleri ile batı ve doğu uygarlıkları arasındaki coğrafi konumu bu gerçeği ispatlamaktadır. İran'ın çeşitli bölgelerinde yerleşim yerleri farklı genişlikte olup bu bölgeler iklim şartlarının etkisiyle şekillenmiştir. Özellikle coğrafi konumu, engebeli şekli, yeraltı su kaynakları, deniz seviyesinden yüksekliği ve bitki örtüsüyle merkezi yerleşim bölgesi olarak seçilmesinde önemli bir rol almıştır. Bu etmenler, tarih öncesi oluşan bölgelerde ya tek başına ya da çoklu bir şekilde kendini göstermiştir. Tarih öncesi yerleşim yerlerinde ortaya çıkan şekillerin sıcak ve kurak bölgelerden uzaklığı, ılıman bölgelere yakınlığı, sıcaklık derecesinin düşüklüğü ve yağış miktarının artışı eski yerleşim yerlerinin sayıca artmasında etkili olmuştur.

Büyük eski yerleşim yerlerinin seçimindeki etken diğer sebepler, yerin morfolojik özelliği ve engebeli şeklidir. Bu nedenler genellikle şehirlerin dış görünüşünde de etkilidir. Deniz ve nehrin kesiştiği yerlerde kurulan eski yerleşim yerlerinin en yüksek seviyesi, deniz seviyesi ile eşittir. Bu nedenle yerleşimler oluşumlarını doğadan almışlardır. Buna göre su ve kuraklık arasında yer alan eski yerleşim yerleri stratejik konumlarına göre ticari ilişkilerde özellikle ithalat ve ihracatta daha etkileyicidir. Bazen de güzergâh yolu olarak kullanılmıştır.

Doğu Azerbaycan'ın yerleşkelerindeki dağılım şeklinin en önemli faktörü su şebekelerinin akış dağılımıdır. Bu nedenle Urmiye Gölü etrafında çok sayıda eski kavimler konaklamıştır.

Doğu Azerbaycan'ın dağlık bölgeleri ile ilgili özellikle Karadağ bölgesi Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik dönemleri hakkında az bir bilgiye sahibiz.

Bu bölgelerle ilgili bilgilerin çoğunluğu daha çok Tunç ve Demir Çağ dönemlerine aittir. Bunların yerleşim alanları dağ etekleri ve dağlık bölgelerdir. Fakat geçmişte bu alanları yerleşim alanı olarak kullanmamışlardır. Bu dönemde insanlar, mağaraları ve kaya kabartmalarını yerleşim alanı olarak kullanmışlardır.

Doğu Azerbaycan'da I. Demir ve Geç Tunç Dönemi yerleşim örneğinin bariz özellikleri kale yapısında kuru duvar tekniği taş örmeleri dağların en üst kısmında yapılmıştır ve doğal bastiyonlar iki taraftan sur duvarlarını korumaktadır. Bu dönemin kalelerini kullanımı ve önemi açısından çeşitli bölümlere ayırabiliriz.

İran Doğu Azerbaycan'da; Zerdhane Kalesi büyük ve merkez kale olarak bilinir. Diğer küçük kaleler ise çevresini kuşatır. Bu dönemin özellikleri, yerleşim tarzının Orta Tunç Çağı'nın nakışlı çanak çömleklerinin terk edilmesi ve oymalı nakışlı siyah, gri, devetüyü, sade çanak çömlek olarak değişmesi şeklinde ortaya çıkmıştır.

Geç Tunç Dönemi'nde çeşitli yaşam bölgelerinde bulunan standart verilere göre örneğin Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, Ermenistan'da ortaya çıkan yeni yerleşimlerin asıl nedeni siyasi çatışmaların artması, hava ve su şartlarının değişimi olarak sıralanabilir. Doğu Azerbaycan bölgesinin çeşitli sahalarında Geç Tunç Dönemi'ne ait kaleler ve çok sayıda mezarlar inceleme altına alınmıştır.

Bu dönemde (Orta, Geç ve I. Demir) sosyal ve ekonomik sebeplerden dolayı yerleşim yerlerinde sur duvarlarının yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bazı bölgelerde örneğin Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Doğu Azerbaycan'da bu savunma sistemleri görülmektedir.

Çanak çömlek eserleri, çok az bir yanılma payıyla, bu kavimlerin yaşam tarzını çeşitli uygarlık dönemlerinin özelliklerini bize göstermiştir. Bu tip çanak çömlekler İran'ın Demir Çağı'na ait başka bölgeleriyle karşılaştırılabilmektedir. Mimari açıdan birçok benzerlik gösteren mezarlar içerisinde ölü gömme geleneklerine ait çanak çömlekler bulunmaktadır.

Kuzeybatı İran'da var olan kültürler ile Van Gölü havzasında yer alan kültürler arasında M.Ö. III. binyılın başında başlayan ilişki M.Ö. II. binyılda da devam etmiştir. M.Ö. II. binyılın ortalarından sonra gerek Transkafkasya ve İran'da gerekse Doğu Anadolu'da ortaya çıkan yeni bir kültürün varlığı, tüm bu topraklarda Demir Çağların başlangıcını temsil etmiştir. Erken Demir Çağ olarak tanımlanan bu dönemle ilgili ilk bilgiler İran'daki kazı yerlerinden elde edilmiştir. M.Ö. II. bin yılının boyalı seramik geleneği, bu dönemle birlikte yerini tek renkli gri seramik geleneğine bırakmıştır.

Doğu Azerbaycan Tunç Çağ sonunda Kafkasya'dan Hazar Denizi'nin batı kıyıları

boyunca gelen yeni halkların büyük göçüne sahne olmuştur. Aynı zamanda İran'ın II. binyılı kültürlerine son veren ve yeni bir takım kültür öğelerinin ortaya çıkmasına neden olan bu göç olayı Demir Çağı I'ın başlangıcını da belirlemektedir. Bunun dışında Erken Demir Çağı'n başlangıcındaki iki önemli olay bu dönemle ilgili başlıca gelişmeler olarak gösterilmektedir. Birincisi M.Ö. II. binyılın başından beri yörede var olan boyalı seramik geleneğinin sona ermesidir. İkincisi ise boyalı seramik geleneğinin dışında yörede gri seramik türünün başlamasıdır. Bu iki olay İran'da Demir Çağı'n başlangıcını da hazırlamıştır.

Gri keramiğin ortaya çıkışıyla üzerindeki perdah bezemelerden dolayı “perdah bezemeli seramikler” olarak ta adlandırılan gri keramik, İran'da Demir Çağ I (Erken Demir Çağ) döneminde yoğun bir şekilde görülür. Bu keramiğin en iyi örneklerinin olduğu yerleşimler arasında İran Azerbaycan'ındaki Hasanlu V, Dinha Tepe, Göy Tepe C ve D, Sialk V ve Giyan 14-13 sayılabilir. Benzer şekilde Urmiye Gölü'nün doğusunda Yanık Tepe ve batısında Haftavan Tepe'de bulunan gri keramik örnekleri, Kuzeybatı İran'da bu geleneğin varlığını kanıtlamaktadır.

Dyson, Young ve Vanden Berghe, İran Demir Çağı'nı üç evrede inceleselerde Doğu Anadolu'daki gibi Erken, Orta ve Geç Demir Çağ olarak tanımlamazlar ve İran'da Demir Çağ; I, II ve III şeklinde isimlendirilir. Demir Çağ evreleri için gri keramiği kriter olarak benimseyen Young, bu keramiğin gelişimini dikkate alarak; Demir Çağ'ın I. evresinden Erken Batı İran gri çanak çömleğinin, II. evrede Geç Batı İran gri çanak çömleğinin ve III. evrede ise Geç Batı İran devetüyü çanak çömleğinin ortaya çıktığını belirtmiştir.

İran'da Demir Çağı'n Anadolu'dan farklı olarak M.Ö. 550 yılına kadar devam ettiğine inanılmaktadır. Son yıllarda Hasanlu kazısından elde edilen buluntuların yeniden değerlendirilmesi sonucunda Hasanlu IV katının biraz daha erken başladığı düşünülmüştür. Söz konusu yeni değerlendirmeler İran'da Demir Çağ I Dönemi'nin (Demir Çağı I) M.Ö. 1450-1250, Demir Çağ II M.Ö. 1250-750 ve Demir Çağ III Dönemi'nin M.Ö. 750-550 yıllarına tarihlenmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Son yıllarda yapılan yeni çalışmalara göre bilim insanları Kuzeybatı İran'ın Erken Demir Çağ'a girişi ve kronolojisi ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya koymaktadır. Örneğin

Dyson'a göre Hasanlu V Erken Demir Çağı'na (M.Ö. 1450-1250) tarihlenirken yeni yapılan çalışmalarda Danti, Hasanlu V'i Geç Tunç Çağı'na ve Demir Çağ I'i Hasanlu IV C (1250-1050)'ye Demir Çağ II'yi Hasanlu IV B (1050-800)'ye tarihlendirir. İran'da gri seramiğin ortaya çıkışı ilk İranlıların gelişiyle yorumlanmış olsa da son zamanlardaki araştırmalar bunun aksini kanıtlamıştır.

Bu sebeple M.Ö. II. binyılın sonlarına doğru Hasanlu ve Dinha incelemesinde bakış açısı değişildi. Fırınlanmış tek renk çanak çömlekler M.Ö. 2000 yıllarının ortalarında açığa çıkmıştır. Geçmiş, Orta Tunç Çağı geleneğini taşımaktadır. Bu geleneğin İran kuzeybatı ya da güney Kafkas ve kuzeydoğu Mezapotamya kültürüne ait olduğu belirsizdir. Daha önce bu bölgede yapılan araştırmalarda Sulduz ve Uşneviye bölgesinde mimari tarzı ölü gömme adetleri fırınlanmış çanak çömlek uygulamalarının değişimlerini, kültürlerin süreksizliğini ve boşluğunun nedenini M.Ö. 2000 yılı ortalarında yeni göçün başlamasına dayandırmaktadır.

Ancak Danti'ye göre bu görüşün teyitinde yeterli belge bulunmamaktadır. Eski hipotezin temelini zaman ve mekân oluşturuyordu. Bu da belirsizliğe ve mantık eksikliğine sebep oluyordu. Bunun kaynağı ise Hasanlu projesinde kullandıkları inceleme yöntemi ve mevcut verilerdi. Ghirshman ve Arne eserlerinde, bu hatanın temelini ve artmasının nedenini Arya kavminin göçüyle ilişkilendirmiştir. Arkeologlar bu hipotezde önerilen uzun göç yollarının düzensizliğini gerçek olmayan raporlarla eşleştirmeye çalıştılar. İran platosuyla Kuzeybatı İran kültürel unsurlarının küçük ve önemsiz benzerliklerinin üzerinde çok araştırma yaptılar. Fakat önemli ve yayılmış olan ortak benzerlikleri incelerken Orta Tunç Çağ'daki olan benzerlikleri unuttular. Dyson'un yaptığı çalışmalardaki öneriler itibarını kaybetmiştir.

Danti'nin hipotezini ve yeni görüşünü desteklemek amacıyla Urmiye Gölü ve çevresinde daha çok kazı çalışmasına ihtiyaç duyulmuştur. Urmiye Gölü batısındaki Dinha Tepe, Hasanlu, Göy Tepe, Haftavan Tepe, Kordlar Tepe gibi alanlarda İran İnkılabı'ndan önce kazı araştırmaları yapılmıştır. Urmiye Gölü'nün doğusunda, Tebriz yakınında ve Tebriz'de Yanık Tepe ve Gök Mescid gibi mezar alanları yer almaktadır. Bu durumu gölün batısında tarım kültürüne bağlı olarak yerleşik kültür, doğusunda ise hayvancılığa bağlı daha çok konar-göçer kültür ve mezar geleneği şeklinde olduğunu

yorumlayabiliriz.

Ayrıca Tebriz çevresinin dağlık yapısı ve karasal iklimi yerleşik yaşam açısından zorluklara sebep olduğu için, göçebe yaşamın tercih edilmesi mecburi olmuştur.

Gök Mescid yakınında yer alan su kaynaklarının azlığı ve bölgenin coğrafi yapısı buranın daha çok konar-göçer bir yerleşim alanı olarak seçildiğini ortaya koyar. Bu mezarların yakınındaki baraka türü yani uzun süre yerleşimden ziyade basit yapılı, temeli taş üzeri dal ve sazlarla kaplı (günümüz çadırlarına benzer vb) yapılar şeklindedir. Demir Çağ mezarlarının yakınlarında tespit edilen kısa süreli konaklamaya yönelik bu tarz yapıların benzerleri halen de devam etmektedir.

Doğu Azerbaycan Tebriz şehri ve yakınındaki arkeoloji çalışmalarında, Charles Burney 1958 yılında Yanık Tepe'nin yüzey araştırmasından sonra 1960-1962 yıllarında kazı çalışmaları yapmıştır. Bu araştırma neticesinde Yanık Tepe'nin kültürel dönemi, Geç Neolitik'ten Sasani Dönemi'ne kadar tarihlenmiştir.

Bu çalışmalardan sonra 2000-2003 yılında A. R. Nobari başkanlığında Tebriz'de bulunan Gök Mescid'te detaylı bir şekilde arkeolojik çalışmalar yapılmıştır. I. ve II. Demir Çağı'na ait bazı mezarlarda kültürel eserler tespit edilmiştir.

Kronolojik bakımdan mezarların çoğu farklı katmanlara bölünmektedir. I. ve II. Demir Çağı'na ait bazı mezarlarda kültürel eser tespit edildiğinden bu bize şunu ifade eder; keşfedilen malzemeler bu mezarda ölülerin yanında, iki dönemde kültürel sürekliliği gösterir. Malzemelerin II. Demir Çağı'nın başlarına denk geldiği zamanlama sınırı bulunmaktadır. Gök Mescid'de ondan önceki bej renkte olan standart çanak çömleklerin III. Demir Çağı'nda terk edildiğini görmekteyiz. Karbon 14 ölçümlerinin tahlillerine göre Hasanlu ve Dinha Tepe örneklerini hatırladığımızda ayrıca Gök Mescid'in verilerini nisbi kronoloji ile kıyasladığımızda bu bölgenin M.Ö. 1200-800 yılları arasını kapsadığını göstermektedir. Bu kazı araştırmasından önce Doğu Azerbaycan bölgesinde Burney'in incelemelerinin dışında başka bir çalışma yapılmadı. Bu kazı araştırmasının başlamasıyla birlikte Tebriz şehrinin İslam'dan önceki tarihi aydınlatıldı. Bu araştırmadan önce maalesef Tebriz'le ilgili Ermeni ve Asur metinleri dışında hiçbir arkeoloji çalışması raporlanmadı. Tebriz'in varlığını, tarihi gerçeklerini dikkate almadan İslam devrinin Harun Reşit Dönemi'yle ilişkilendirildi.

Urmiye Gölü'nün doğusundaki Geç Neolitik (M.Ö. 6500-5500) Dönemi'nin çanak çömlekleri iki çeşit olarak görülmektedir. Bu çanak çömlekler sade geometrik nakışlıdır ve bunların yanında kalın nakışsız çanak çömleklerde bulunmaktadır. Günümüze kadar İran'ın Doğu Azerbaycan bölgesinde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemi'ne ait eserler elde edilmemiştir.

Sulduz Deresi'nin Hacı Firuz'a benzer çanak çömlekler aynı zamandaki yerli özelliklere sahip çanak çömlekler Neolitik yerleşim yerlerinden Merkit, Mikail ve Üzümcü olarak adlandırabiliriz. Dyson kronolojisi, esas olarak Kalkolitik Dönemi Yanık Tepe üzerinden tanıtılmıştır. Bu dönemin belirgin kültürü Dalma Kültürü'dür (M.Ö. 5000- 4500). Bu dönem Merağa Tepesi'nden Uşnevye Deresi'nin kuzeyine kadar tanıtım altına girmiştir.

Tunç Dönemi, yeni kültürün ortaya çıkmasıyla beraber, Kür- Aras, Transkafkasya ve Yanık Tepe gibi çeşitli adlar almıştır. Bu bölgeye en yakın kültür Yanık Kültürü'dür. Tunç Çağı'nın malzemeleri olan metal, mimari kalıntılar ve çanak çömleklerin incelenmesi ile beraber Urmiye Gölü'nün batı kısmında Göy Tepe, Haftavan Tepe, Hasanlu ve Yanık Tepe gibi yerlerde çalışılmıştır.

Geç Tunç Çağı yeni özellikleri ile bu bölgede ortaya çıkmıştır. İki renkte olan Urmiye çanak çömlekleri veya VI B Haftavan adıyla tanınmıştır. Bu bölgeye özgü çanak çömlekler, kalıplaşmış çeşitleri ile Kalkolitik Dönemi'ne kadar devam etmiştir. Demir Dönemi Urmiye Gölü'nün doğusunda stratejik ve has bölgede sınırlanmıştır. Doğu Azerbaycan bölgesinde tarihi döneme ait çanak çömlekler çoğunlukla Part Dönemi aittir. İslami dönemi çanak çömlekler çoğunlukla İlhanlılar Dönemi'dir. Urmiye Gölü'nün kuzeydoğu bölgesinde çanak çömlek sürekliliği İslami dönemde görülmektedir.

Doğu Azerbaycan'ın dağlık bölgeleri ile ilgili özellikle Karadağ bölgesinin Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik dönemleri hakkında yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bölgelerle ilgili bilgiler daha çok Tunç ve Demir Çağ üzerine yoğunluktadır. Bunların yerleşim alanları dağ etekleri ve dağlık bölgelerdir. Fakat geçmişte bu alanlar yerleşim alanı olarak kullanılmamıştır.

2009 yılında Tebriz'in güneyinde, Paleolitik Dönemi'ne ait Sehend Dağı'nda birkaç bölge keşfedilmiştir. Neolitik Dönem'de (M.Ö.6000) Doğu Azerbaycan'da geniş

bir şekilde insan yerleşimleri yer almıştır. Ayrıca Burney'in araştırması esnasında Urmiye Gölü'nün doğu sahillerinde Yanık Tepe'de bu izler bu iddianın ispatında elde edilmiştir. Bu tarihten sonra çanak çömlek süsleme ve şekil açısından çok gelişmiştir. Yapılan araştırmalar sayesinde II. Dünya Savaşı bitiminden İran İnkılabı'na kadar (1950-1978) bize şunu göstermektedir: Doğu Azerbaycan, Yakın Doğu'da en önemli sürekli yerleşim yerlerindendir.

Arkeoloji incelemelerde çok sayıda yerleşim yerleri M.Ö. 3000-2000 yıllarına aittir. Kül Tepe Culfa şehrinde, Hadi şehrin güneyinde ve Zarnak Tepe Heriz şehrinde Zarnak kasabasında olan bölgeler Karaz Kültürü'ne ait ve daire planlı evlerdir. Bu tarz evler daha önce Tebriz'e 31 kilometrede mesafede bulunan Yanık Tepe'de tanınmış ve Yanık Tepe Kültürü olarak adlandırılmıştır. Doğu Azerbaycan'da M.Ö. 3000 yıllarında Guttiler yaşamaktaydı. Guttiler sadece 3000-2000 yıllarında var olmuştur. Daha sonra muhtemelen Babil'deki kuzey ve doğuda yaşayan çeşitli kavimleri oluşturmuşlardır. I. binyılda Med, Manna ve tüm Urartululara Gutti denilirdi. M.Ö. VIII. yüzyıldan VII. yüzyılın ortalarına kadar Urmiye Gölü'nün kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneybatısı Urartu egemenliği altındaydı. Yani şimdiki Batı Azerbaycan'ın Miyandap şehri çevresinin güney kısmı dışındaki tüm kısımlarından Doğu Azerbaycan'ın Ahar bölgesine kadar Urartu himayesine girmiştir. Bu bölgede, Ahar şehrinin kuzeybatısına 35 km, "Sığındıl" ve Ahar'ın kuzeydoğusuna 40 km mesafede, Urartu Kitabelerinin ve II. Argışti'nin Kitabelerinin de bulunduğunu söyleyebiliriz. Doğu Azerbaycan VI. yüzyılın yarısından itibaren Pers egemenliği altına girdi. Bu dönemdeki Doğu Azerbaycan bölgesini başka bölgelerle karşılaştırdınca çok az sayıda kalıntılarla iz bıraktıklarını görülür. Sulukiler Dönemi'nde (M.Ö. 312-129) çok önemli eserler Doğu Azerbaycan'da bulunmamaktadır ancak Part (M.Ö. 225-191) Dönemi'nde çok yoğun bir şekilde Doğu Azerbaycan bölgesinde köy ve mezar kalıntıları görülmektedir. Bu kalıntılar Zarnak Tepe, Zardhane, Akbulak Seyfettin, Kız Kalesi, Zolbin Tepe, Kavaçorlu, Kül Tepe, Koçbulağı gibi yerlerde yapılan araştırmalarla raporlanmıştır.

Doğu Azerbaycan bölgesinde Sasani Dönemi'nde de köyler belirgin bir standartlarla köy ve kale harabeleri şeklinde ortaya çıkmıştır. Örneğin Kız Kalesi, Kül Tepe, Zardhane, Zarnak ve Yanık Tepe olarak adlandırabiliriz.

Bu alışmanın, İran zerine yapılan yeni bir inceleme olduğunu ifade edebiliriz. Türkiye’de İran coğrafyasıyla ilgili çok az sayıda çalışma yapılmıştır. Zafer Derin tarafından 1993’te hazırlanan “Demir ağ”ı Doğu Anadolu l Gömme Gelenekleri” adlı doktora tezi ile Nezahat Ceylan tarafından 2015’te hazırlanan “Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri” adlı doktora tezlerine bir katkı olarak bu tez oluşturuldu. Bu alışma da İran Eski ağ Tarihi’ne yeni bir sayfa açılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abedi, A. (2016) “İran’ın Kuzey Batısında Hadi şehrin Kül Tepe Bölgesinde Arkeoloji II Fasil İnceleme Raporları”. Tebriz: Huner İslami Üniversitesi, s. 91-111.
- Akurgal, E. (2003). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: Tübitak Yayınları.
- Alaei, A. A. (1966). “Eşyai Mefragi Loristan”, *Dernek Hüner ve Merdun*, (45-46), s. 39-45.
- Al-hazra, V. (1985). *Tarihi Vassaf*. Tahran: Bunyadi Ferheng Yayıncılık.
- Alıyun, S. (2011). *Yanık Tepe*. Tebriz: Ahtar Yayıncılık.
- Aliyev, I. (2007). *Azerbaycan Tarihi*. I. Cilt. Bakü: Milli İlimler Akademisi Yayıncılık.
- AzizPur, M. (1996). Tavan Senciye Muhit Tabii Ve Tavsae Fiziki Şehri Tebriz. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Tahran: Terbiyet Müderris Üniversitesi.
- Badalian, R. (1996). “Agricultures et Eleveurs: Naissance d’une Culture du Cuivre et de La Terre Cuite au Chalcolithique et au Bronze Ancien”, (Ed. JaquesSantrot), *Tresors de l’Armenie Ancienne*, (s. 36-52). Paris: Somogy Éditions D’art.
- Bahşaliyev, V. (2006). *Azerbaycan Arkeolojisi*. 1. Cilt. Bakü: Nahçıvan Devlet Üniversitesi Yayıncılık.
- Bahşaliyev, V. Ristvet, L., Ashurov, S. (2009). “The Chronology of Kura-Araxes Sites: 2006 Excavations at Kültepe II and Maxta I”, (Ed. B. Helwing), *Azerbaijan between East and West. Transfer of Knowledge and Technology during the “First Globalization” in the 7th to 4thMillennium BC*. (s. 82-84). Berlin: Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung.
- Bartold, V. (1979). *Teskere Coğrafiyeye Tarihiye İran*. (Çev. H. Serdatver). Tahran: Tus Yayıncılık.
- Başak, O. (2008). “Taş Çağından Tunç Çağına Anadolu’da Maden Sanatının Gelişimi ve Kullanımı”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (21), s. 15-33.
- Batiuk, S.D., M. S. Rothman (2007). “Early Transcaucasian Cultures and their Neighbors: Unraveling Migration, Trade and Assimilation”, *Expedition*, 49(1),

s. 7-17.

Bedii, R. (1983). *Jografiyaye Mofessele İran*. C. I-II. (1. Baskı). Tahran: Neshre Eghbal.

Bedii, R. (1991). *Jografiyaye Mofessele İran*. C. III. (1. Baskı). Tahran: Neshre Eghbal.

Beyani, Ş. (1986). “Felizkareye Doreye Eslami’nin Ders Notları”, Tahran Üniversitesi, s. 39.

Beyani, Ş. (2003). *Tarihi İrani Bastan Ez Vurudi Ariyayiha Be İran Ta Payane Hakamenişyan* (1. Baskı). Kum.

Bingöl, A., Üngör (2016). I. “Persler /İskender’in Rüyası”, *Kafdağı*, (1), s. 130-167.

Burney, C. A. (1957). “Urartian Fortresses and Town in the Van Region”, *AnSt*, (VII), s. 38-53.

Burney, C. A. (1958). “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, *AS*, (VIII), s. 157-209.

Burney, C. A. (1961a). “Excavations of Yaniktepe 1960”, *Iran*, (23), s. 138-153.

Burney, C. A. (1961b). *Excavations of Yaniktepe, Azerbaijan, Second Preliminary Report*. Irak.

Burney, C. A. (1964). “Excavation at Yanik Tepe Azerbaijan, (1962) third preliminary Report”, *Iraq*, (26), s. 54-61.

Burney, C. A. (1970a). “Excavation at Haftavan Tepe, 1968, First Preliminary Report”. *Iran*, (8), s. 157-171.

Burney, C. A., Lang, D. M. (1970b). “Haftavan Tepe”, *Iran*, (8), s. 182-183.

Burney, C. A., Lang, D. M. (1971). *The peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Burney, C. A. (1979). “Meshkinshahr Survey”, *Iran*, (17), s. 155-156.

Burney, C. A. (1994). “Contact and Conflict in North-Western Iran”, *Iranica Antiqua*, (29). pp. 47-62.

Burton Brown, T. (1951). “Excavation in the Azarbaijan, (Geoy Tepe) 1948”. London.

- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. binde)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları-I, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Ceylan, A. (2010). “Doğu Anadolu’da İlk Türk İzleri”, *XV. Türk Tarih Kongresi-(11-15 Eylül 2006)*. (s. 215-232). C. I., Ankara: TTK Yayınları.
- Ceylan, A. (2015a). *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi.
- Ceylan, A. (2015b). “Pers Urartu İlişkileri”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, (77). s. 77-102.
- Ceylan, A., Ceylan, N. (2016). “İran Coğrafyasında Urartular”, *Kafdağı Dergisi*, (1), s. 11-33.
- Ceylan, N. (2015a). Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, N. (2015b). “Urartuların İran’daki Krali Kenti: Bastem”, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (2), s. 137-159.
- Ceylan, N. (2015c) “Kuzeybatı İran’da Önemli Bir Yerleşme: Hasanlu”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), s. 189-221.
- Ceylan, N. (2016). *Mekanhaye Hâkimiyeti Urartu Der Şumal Garbi İran*. (Çev.: L. Jalali). Tebriz: Ahtar Yayınları.
- Çayçi Emir Hiz, A. (1997). “Azer Şehirde Şiremin Tepesinin Sınır Hududu ve Sondaj Raporları”, *Tebriz Kültür Mirası Arşivi*. Tebriz.
- Çilingiroğlu, A. (1990). “Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı 1988”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I* (s. 247-254). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Çilingiroğlu, A. (1993). “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I* (s. 469-491). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Çilingiroğlu, A. (1994a). “Van Gölü Havzasında Üretilen M.Ö. İkinci Binyıl Boyalı

- Çanak Çömleği”, *Arkeoloji Dergisi*, (2), s. 1-31.
- Çilingiroğlu, A. (1994b). *Urartu Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Danti, M. D. (2013). “Ancient Iran the Late Bronze and Early Iran Age in Northwestern Iran”, *Oxford Universtiy Press*, (XVII), s. 327-376.
- Danti, M. D. (2017). *Azerbaycan Der Gozar Ez Asri Mefrak Asri Ahen* (Çeviri: Aliyun, S.) Hasanlu: Projei Tercumei Yayıncılık.
- Derin, Z. (1993). *Demir Çağ Doğu Anadoluda Ölü Gömme Gelenekleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Divlafova, J. (1982). *Sefernamei Divlafova*, (Çev. İ. Ferbeşi). Tahran: Hayyam Yayıncılık.
- Dönmez, Ş. (2002). “Ön Asya’da İskitler”. (Ed. Hasan Celal Güzel). *Türkler Ansiklopedisi*. (s.33-44) C. 4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Durmuş İ. (1993). *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Dyakunov, A.M. (1966). *Tarihi Med.* (Çev.: K. Keşavers). Tahran: Emir Kebir Yayıncılık.
- Dyson, R. H. Jr. - Voight, M. M. (1989). “East of Assyria: The highland settlement of Hasanlu”, *Expedition*, 31(2-3), s. 1-127.
- Dyson, R. H. Jr. (1965). “Problems of ProtohistoricIran as Seenfrom Hasanlu”, *Journal of Near Eastern Studies*, 24(3), s. 193-217.
- Dyson, R. H. (1968). “The Archaeological Evidence of the Second Millennium P.C. on the Persian Plateau”, *CAH II*, s. 14-16.
- Dyson, R. H. Jr. (1973). “Further Excavations at Tepe Hasanlu, Iran”, *Archaeology*, 20(4), s. 303-304.
- Dyson, R. H. Jr. (1989a). “The Iron Age Architecture at Hasanlu: An Essay”, *Expedition*, 31(2), s. 107-127.

- Dyson, R. H. Jr. (1989b). "Rediscovering Hasanlu", *Expedition*, 31(2-3), s.3-11.
- Dyson, R. H. Jr., Muscarella, O. W. (1989). "Constructing the chronology and Historical Implications of Hasanlu IV", *Iran*, (27), s. 1-28.
- Dyson, R. H. Jr., Young, T. C. Jr. (1960). "The Solduz Valley, Iran, Pisdeli Tepe". *Antiquity*, 34 (133), s.19-28.
- Dyson, R.H., Jr. (1973). "The Archaeological Evidence of the Second Millennium BC on the Iranian Plateau", in *Cambridge Ancient History*, 2(1), s. 689-715.
- Edens, C. (1995). "Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, (299/300), s. 53-64.
- Efşar, S. İ. (1990). *Batı Azerbaycana Bakış*. Tahran: Nesle Danesh.
- El-Hamevi, Y. (1982). *Mucemü 'l Buldan* (Çev.: A. Müzevi), Tahran: Kültür Mirası Yayıncılık.
- Farahsahi, B. (2003). *İranv*. Tahran: Tahran Üniversitesi.
- Feizkhah, M., Aliyun, S. (2009). *Bastanşinasi Azerbaycan Ez Dovreyi Urartu Ta Şurue Eşkani*. Tebriz: Ahter Yayıncılık.
- Fellahiyan, C. (2001). *Berresi ve Tahlili Dadahaye Guristani Esri Ahen Cemşidiabad*. (Yüksek Lisans Yayınlanmamış Tezi). Tahran: Azad Üniversitesi.
- Fukai, S., Matsutani, T. (1982). *Halimehjan II.:The Excavation at Lmeh Zamin, 1978, the Tokyo University Iraq-Iran Archaeological Expedition Report 18, the institute of Oriental Culture*, Tokyo: the University of Tokyo.
- Gadim, İ. F. (2011). "Jafar Abad VIII. Kurgan Kazıları, Kuzeybatı İran", (s. 191-217), *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar*, (Yayına Hz: A. Öztan, Ş. Dönmez), Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Gadim, İ. F. (2015). "Jafar Abad Kurgans Excavations (2010 Season)", (s. 89-112), *International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures Proceedings I*, (Ed.: Mehmet Işıklı, Birol Can), Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Gantger, C. (2005). *Miyane Şehrinde Toprak Kale Kazı Raporları*. Tebriz: Kültür Miras

Arşivi.

Ghirshman, R. (1935). *Fouilles du Tepe-Giyan*. Paris: P. Geuthner.

Günaşdı Y. (2013). *Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Günaşdı, Y., Özgül, O. (2016). “M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirilmesi”. *Kafdağı*, (1), s. 218-232.

Günbattı, C. (2007). “Anadolu’da Düzenlenmiş İlk Antlaşmalar ve Bunların Eski Anadolu Tarihi İçin Önemi”, (s. 29-36), *Mısır Hitit Ebedi Barış Antlaşması (Kadeş) ve Eski Önasya’da Barış*, (Ed.: Ş. Batmaz, H. Ali Şahin), Nevşehir: Nevşehir Belediyesi - Erciyes Üniversitesi Kapadokya Araştırma Merkezi.

Hacızade, K. (1995). *Berresie İstikrarhaye Urartui Der Şumalgarbi İran*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tahran: Terbiyet Müderris Üniversitesi.

Hamaçi, B. (1991). *Ferhengi Coğrafyayi Azerbaycan Şarki*. Tahran: Suruş Yayıncılık.

Hamlin, C. (1974). “The Early Second Millennium Ceramic Assemblage of Dinha Tepe”. *Iran*, (12), s. 125-153.

Helwing, B. (1982). “İran’da İlk Kentler”, *ArkeoAtlas*, (2), s. 80-89.

Helwing, B., Fahimi, H. (2004). “İran’da Demir Çağı”, *ArkeoAtlas*, (4), s. 134-143.

Helwing, B. (2003). “İran’da ilk Kentler”, *ArkeoAtlas*, (2), s. 80-89.

Helwing, B. (2005). “Tappeh Sialk SoutMound: Operation 3”. (s. 27-66). *The Fishermen of Sialk*, (Ed. Sadegh Malek Shahmirzadi). Tehran: Iranian Centre of Archaeological Research, Deputy of Research.

Herodotos, (2006). *Herodotos Tarihi*. (Çev.: Müntekim Yaman). İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Jackson, İ.V. (1996). *Safernamei Jackson*. (Çev. M. Emiri, F. Bedrii). C.2. Tahran: Harezmi Yayıncılık.

Kambehferd, S. (1991). *Tarhan-i Sehizoro Diviz Saleh Ber Esasi Lovuşayi, Bastan Shenasi*. Tahran.

- Kambehferd, S. (2001). *Sufal ve Sufal Geri Der İran*. Tahran.
- Kanani, L. (2004). *Tabakabendiye Eşyay Filizi Yaftşudi Der Guristan Mescidi Kebut*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tahran: Terbiyet Müderris Üniversitesi.
- Kerimi, B. (1937). *Coğrafyayı Müfesseli Tarihiye Garbi İran*. Tahran: Ferheng Yayıncılık.
- Kerimi, B. (1967). “Temettuni Ariyayiha ve Hatti Seyri Anha ve Brunze Loristan”, *Berresihaye Tarihi Derneği*, (6), s. 113-125.
- Khabbazi Kazemipour A. (2018). *Tebriz Gök Camii'ni Tanıtıcı Afiş Uygulamaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Khatib Shahidi, H., Omrani, B. (2006). “Serağazi Şehirmişim Der Şumalgarbi İran Der Asri Mafraki Kadim”, *İsfahan Üniversitesi Edebiyat Sosyal Bilimler Fakültesi Derneği*, (44-45), s. 89-112.
- Kiguradze, T. (2000). “The Chalcolithic - Early Bronze Age Transition in the Eastern Causasus ”, *Publications de l'Institut Français d'Études Anatoliennes*, (11), pp 321-328.
- Kiyani, M, Y. (1998). *İran 'da Çanak Çömlekcilik*. Tahran: Nesime Danesh Yayıncılık.
- Kiyani, M, Y. (2000). *Tarihi Huneri Mimari İran Der Dorei İslami*. Tahran: Semt Yayıncılık.
- Kleiss, W. (1970), “Bastam, Survey of Excavations in Iran During 1968-69”, *Iran*, (8), s. 176-178.
- Kleiss, W. (1972). “Bericht Über Erkundungsfahrten im Iran im Jahre 1971”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, (5), s. 135-242.
- Kroll, S. (1972). “Die Keramik aus der Ausgrabung Bastam” 1970, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, (5), s. 69-95.
- Kroll, S. (1984). “Archäologische Fundplatze in Iranisch-Ost-Azarbaidjan”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, (17), s. 13-133.
- Krupnov, F. I. (1964). “The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian

- Community”, *Soviet Anthropology and Archaeology*, (3), s. 31-42.
- Kushnavera, K. K. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.*(University Museum Monograph). (Çev. H. N. Michael). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Ladame, G. (1945). “Les ressources metal ferres de L’Iran- schwarz min”, *Petrmitt*, (22), s. 165-303.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia: Cradle of Civilization*. London: George Allen & Unwin.
- Lippert, A. (1979). “Die Österreichischen Ausgrabungen Am Kordlar Tepe in Persisch Westaserbidschan 1971-1978”, *Aechnaeologische Mitteilungen aus Iran*, (12), s. 102-152.
- Love, N. (2011). “The Analysis and Conservation of the Hasanlu IVB Textiles”, (s. 43-56). *Peoples and Crafts in Period IVB at Hasanlu, Iran*, (Ed.: Maude de Schauensee). Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Magee, P. (2008). “Deconstructing the destruction of Hasanlu: Archaeology, imperialism and the chronology of the Iranian Iron Age”, *Iranica Antiqua*, (43), s. 89-106.
- Mahmoudi, G. (2010b). *Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mashkouri, M. C. (1970). *Nezerih Betarihe Azerbaycan ve Cemiyet Şinasi An*, Tahran: Encümeni Asar ve Mefahiri Ferhengi Yayıncılık.
- Maxwell- Hyslop, J. R. (1966). “Three Iron swords from luristan”, *Iraq*, (28/2), s. 164-176.
- Mecidzade, Y. (1997). *Tarih ve Temeddün Beynül Nehreyn*. I. Cilt. Tahran: Merkezi Neşri Danışgahi Yayıncılık.
- Medvedskaya, I. N. (1982). *Iran: Iron Age I* (Trans.: S. Parlovich).Oxford: British Archaeological Reports Publishing.
- Medvedskaya, I. N. (1983). “Horse-Harness from the Sialk B Cemetery”, *Iranica*

Antiqua, (18), s. 59-79.

Medvedskaya, I. N. (1988). "Who Destroyed Hasanlu IV?", *Iran*, (26), s. 1-15.

Melikişvili, G. A. (1960a). "Novaya Urartskaya Nadpis İz İranskogo Azerbaydjana", *Vestnik Drevniy İstorii*, (3), s. 3-11.

Melik Shahmirzadi, S. (1994). *Bastanshenasiye Pish az Tarikhe İran*. Tehran: Daneshgahe.

Melik Shahmirzadi, S. (1999). İran dar Pish az Tarikh, Bastanshenasi İran az Agaz ta Sepideh Dam Shahrneshini, I. Baskı, Tahran: Kültür Mirası Yayıncılık.

Mellaart, J. (1958). "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean", *American Journal of Archaeology*, 62(1), s. 9-33.

Memmedov, D. R. (2002). "Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan", (s. 869-872). *Türkler*, (Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Cilt 6. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Mercei, F. (1984). "Guzarişi İktisafati Konsarhai Hamedan" Tahran Jeoloji Kurumu, 36.

Minorsky, V. (1958). *Tarihi Tebriz*. Tebriz.

Moghaddasi, A. (1982). *Ahsen El Takasin Marifeti İklim*. (Çev.: A.Veziri). Tahran: Muellifan ve Tercumani İran Yayıncılık.

Mollazade, K. (1995). *Peydayeshe Fene Tolid ve Tehavvole Karborde an dar Shomalegerb*. Tahran: Payannameye Karshenasi Arshad, Daneshgahe Tarbiyete Modares.

Moorey, P. R. S. (1991). "The decorated Iron work of the early Iron Age Altributed to Lurstanin western Iran", *Iran*, (29), s. 1-12.

Moorey, P. R. S. (2000). *Zirhakihaeye Mefrakkiye Kadimi İran* (Çev.: A. Darabbegi), İran: Darab, Kirmanşah Yayıncılık.

Muhammedifer, Y., Mütercim, A. (2001). *Arkeoloji Kazı Raporları*.

Muscarella, O. (1968). "Excavations at Dinha Tepe, 1966", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 25 (3), s. 187-196.

Muscarella, O. (1974). "The Iron Age at Dinha Tepe, 1966", *Metropolitan Museum*

Journal, (9), s. 35-90.

Muscarella, O. (1989). “Warfare At Hasanlu In The Late 9th Century BC”, *Expedition*, (31), s. 24-36.

Muscarella, O. (1994). “North-Western Iran: Bronze Age to Iron Age”, *Anatolian Iron Ages*, (3), s. 139-155.

Muscarella, O. (2004). “Northwest of the Transition from the Bronze Age to the Iron”, (Çev.: A. Vahdati) , *Archaeological Research*, (12), s. 62-74.

Muscarella, O. (1971) “Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran”, *Expedition*, (13), s. 44-50.

Nafisi, S. (1963). *Tarihi ictimaiye İran Der Devrani Piş ez Tarih ve Ağazi Tarih*. 1. Cild, Tahran: Edebiyat Fakültesi, Tahkikat ve Mutaliat Yayıncılık.

Niknami, K., Çayçi Amir Hiz, A. (2006). *Berresi ve Mutalii Asari Obsidiyen der Muhavetehayi Bastaniye Şarki Urumiye*. Tebriz: Doğu Azerbaycan Kültür Miras Arşivi.

Niknami, K., Kazım Pur, M. (2011). *Zerdhane Bölgesinin Kazı ve Sondaj Raporları*. Tebriz: Tebriz Kültür Miras Arşivi.

Nobari, H. A., Nasiri Sovmei, H., Saba, M. (2016). “Peykerek Heye Dövre Mefrek Kadim Tepe Zarnak Nimudi Ez Cevami Merd Salar Der Şumal Galbi”, *Tarbiyet Moderres Üniversitesi, Tarihi Sosyoloji Dergisi*, 15 (8), s. 231-256

Nobari, H. A., Salehi, M. (2005). “Tebriz Gök Mescid Mezarlığı’nda Demir Çağına Ait Çanak Çömlek Sanatı”, *Tarbiyet*.

Nobari, H. A. (2000). *Gök Mescid Mezarlığının Kazı Raporları, İkinci Sezon*. Tahran: Kültürel Miras ve Tarbiyet Moderres Üniversitesi.

Nobari, H. A. (2001). *Gök Mescid Mezarlığının Kazı Raporları, Üçüncü Sezon*. Tahran: Kültürel Miras ve Tarbiyet Moderres Üniversitesi.

Nobari, H. A. (2002). *Gök Mescid Mezarlığının Kazı Raporları, Dördüncü Sezon*. Tahran: Kültürel Miras ve Tarbiyet Moderres Üniversitesi.

Nobari, H. A. (2007). *Hodaaferin Bölgesinde Senger ve Larican’da Eski Mezarları*.

Tebriz: Kültür Mirası Arkeoloji Araştırma Raporları.

Nobari, H. A. (2012). *Tepe Zarnak Arkeoloji İnceleme Raporları*. Tebriz: İran Doğu Azerbaycan Kültür Miras Araştırmaları Arşivi.

Omrani, B. (2005). *İran'ın Kuzey Batısında Erken Tunç Çağı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Tahran: Terbiyet Moderres Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Omrani, B. (2008). *Heşterut şehrinin Tepe Zolbin Kazı Raporları*. Tebriz: İran Doğu Azerbaycan Kültür Miras Arşivi.

Omrani, B. ayı Emir Hiz, A. (2010). *Bustanabatta Değirmen Tepe Kazı Raporları*. Tebriz: İran Doğu Azerbaycan Kültür Mirası Arşivi.

zdoğan, M. (2002). "Paleolitik Çağ", *Arke-Atlas*, (1), s. 46-57.

zey, R. (2012). *Asya Coğrafyası*. İstanbul: Aktif Yayınevi.

Pastırmacıyan, H. (1998). *Ermenistan Tarihi*. (ev.: Muhammad Gazi). Tahran.

Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve evresi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pehlivan, M. (1990). "Karaz Kültürü ve Hurriler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), s. 168-176.

Pehlivan, S. (2004). "Karaz Kültürünün Terminolojisi ve Kökeni Problemi", (Ed. Mehmet İnbası). *Doç. Dr. Günay ağlar Armağanı* (s. 81-86). Erzurum.

Perfereç, E. (2001). *Seyri Tehavali, Sfali Hakisteri der şumalgarbi İran*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tarhan: Tarbiyat Müderris Üniversitesi.

Perfereç, E. (2007). *Bazıgeriye Asri Ahen şumalgebri İran Mtala Moridi Muhammedi şehriyeri Erdebil ve Kale Egmari*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Tahran: Tarbiyat Müderris Üniversitesi.

Petrof, M. P. (1958). *Mşehhasatı Coğrafyayı İran*. (ev.: Gl Glap). Tehran: Tehran Üniversitesi Yayıncılık.

Pigott, V.C. (1989). *The Catalogue of Iron Objects from Hasanlu, Iran*. Philadelphia:

University of Pennsylvania Museum.

Piotrovskii, B. B. (1962). *Iskusstvo Urartu VIII-VI vv. Do n.e.* Leningrad.

Piotrovskii, B. B. (1969). *Urartu*. (Çev.: A. Reza), Tahran: Bonyadi Ferhengi İran Yayıncılık.

Piotrovskii, B. B. (2002). *Urartu*. (Çev. R. Y. Bornak), Tahran: Endişeh Nov Yayıncılık.

Pop, A. (1994). *Mimariye İslami İran*. (Çev.: G. Sadriavşar). C. 3. Tahran: Ferhengiyan Yayıncılık.

Pourfereç, E. (2001). *Seyri Tehevvuli Sofali Hakesteri der Şomalgarbi Iran*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tahran: Terbiyet Moderres Üniversitesi.

Rehder, J. E. (1991). "The doctored Iran swards from Luristan their material and manufacture." *Iran*, (29), s. 13-19.

Reisnia, R. H. (1989). *Azerbaycan der Seyri Tarihi İran: Ez Ağaz Ta İslam I*. Tebriz.

Rizazad-Amozeyn al-Din'i M. (2001). *Tarihi Tebriz Ez Durani Bastan ta Beramedeni Moğol*. Tebriz Ahtar Yayıncılık.

Saidiyan, A. (1990). *Serzemin ve Merdumi İran*. Tahran: İlm ve Zindegi Yayıncılık.

Salehi, M. (2005). *Tabagabendi ve Guni Şinasi Sufali Hakesteriye Mekşufe Ez Guristani Muhavveteye Mescidi Kebud*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tahran: Terbiyet Moderes Üniversitesi.

Salvini, M. (1979c). "Die urartaischen schriftlichen Quellen aus iranisch-Azerbaidjan I. Die Inschriften der Konige Ispuini und Menua", (s. 170-177). *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Kunst und Archaologie: München 7.-10. September 1976*. Berlin: D. Reimer.

Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartaer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu ve Trakya - Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Shakvati, N. (1870). *Fihristi Benahai Tarihi ve Emakini Bastani İran*. Tahran: Vizareti Ferhenk ve Hüner Yayıncılık.
- Smith, C. S. (1967). "Theodore A. Westime and Radomir pleiner Prelimiary reports or fte metallurgical Project in investigationat Tal-I-Iblis" ed J.R. s. 323-337. Coldwell.
- Strabon, (2015). *Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XII-XIV, Strabon Geographika*. (Çev: Adnan Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sulky, R. (1999). "Berresihaye Bastanshenasi dar Azerbaycane Gherbi", *Bastanshenasi ve Honer İran; 32 makale dar Bozorg Dashte Ezettullah Negehban*. Tahran: Merkeze Neshre Daneshgahi.
- Sultanzade, H. (1997). *Tebriz Hışti Ustuvâr Der Mimari İran*. Tahran: Kültürel Araştırma.
- Sümer, F. (1984). *Karakoyunlular*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1986). "Akkoyunlular", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (40), s. 1-38.
- Swiny, S. (1975). "Survey in North-Western Iran, 1971", *East and West*, 25(1), s. 77-98.
- Şimşek, O. (2016). "Tebriz Şehrini Coğrafi Özellikleri ve Tebriz Şehrini Ortaya Çıkışı", *Kafdağı*, (1), s. 108-128.
- Talai, H. (1994). "Puyayi Ferhengi der Bastan Shenasi", *İran Arkeoloji Dergisi*, (1), s. 259-263.
- Talai, H. (1995). "Pişineyi Zurufi Luledar ve Mahacereti Areyayihâ", *Arkeoloji ve Tarih Dergisi*, 9(1), s. 9-15.
- Talai, H. (2002). "Şiveha ve Sünnehayi Tedvin Der Asri Ahen", *Tahran Üniversitesi Sosyal Bilimler ve Edebiyat Fakültesinin Derneği*, 162(3), s. 173-192.
- Talai, H. (2002). *Bastan Şinasi Ve Huner İran Der Hizare Evvel MÖ*. (2. Baskı). Tahran: Sand Yayıncılık.
- Tarhan, T. (1978). *MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*.

- (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan M.T. (1979). “Eski Çağ’da ‘Kimmerler Problemi’”, *VIII. Türk Tarih Kongresi* (s. 355-369), C.I. Ankara.
- Tarhan M.T. (1984). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”. *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri (İstanbul 23-24 Mayıs 1983)*, (s. 109-120). Ankara: Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Tarhan, M. T. (2002). “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”. (Ed. Hasan Celal Güzel). *Türkler Ansiklopedisi*. (s. 597-610). C. 1. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tavernier, J. B. (2006). “Tavernier Seyahatnamesi”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2(26), s. 639-641.
- Tevhidi, N. (1985). *Seyre Tekamole Tolide Ahan ve Fulad dar Iran ve Jahan*. (1. Baskı). Tahran.
- Thureau - Dangin, F. (1973). *Une Relation de la Huitieme Campagne de Sargon (714 av. J.-C.)*. Paris.
- Turan, O. (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu 1*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Vanden Berghe, L. (1964). *La Necropole de Khurvine*. Leiden.
- Wilber D. N. (1983). *Memari İslami İran*. (Çev.: A. Feryar). 2. Baskı. Tahran: İlmi ve Ferhengi Yayıncılık.
- Yalçın, Ü. (2013). “Anadolu Madenciliği (Mining in Anatolia)”, *III. ODTÜ Arkeometri Çalıştay*, s. 17-28.
- Young, T, C. Jr. (1965). “A Coperative Ceramic Chronology for Western Iran 1500-500 B.C”, *Iran*, (3), s. 53-85.
- Young, T, C. Jr. (1965). “The Iranian Migration into the Zagros”, *Iran*, (5), s. 11-34.

Young, T, C. Jr. (1982). “The Innivation Iran: Cultural Dynamics in Technological Change”, *Expedition*, 25 (1), s. 20-25.

Young, T, C. Jr. (1985). “Early Iron Age Iran Revisited: Preliminary Suggestion fort he Re-Analysis of Old Constructs”, *Del Indus aux Balkans, Recvell Jean Deshhayes*, s. 361-378.

Zarrinkoub, A. H. (1985). *Tarihi Merdumi İran*. I. Cilt. Tahran: Amir Kabir Yayıncılık.

Zeka, Y. (1989). *Zemin lerzahayi Tebriz*. Tahran: Kitapsera Yayıncılık.

İnternet Kaynakları:

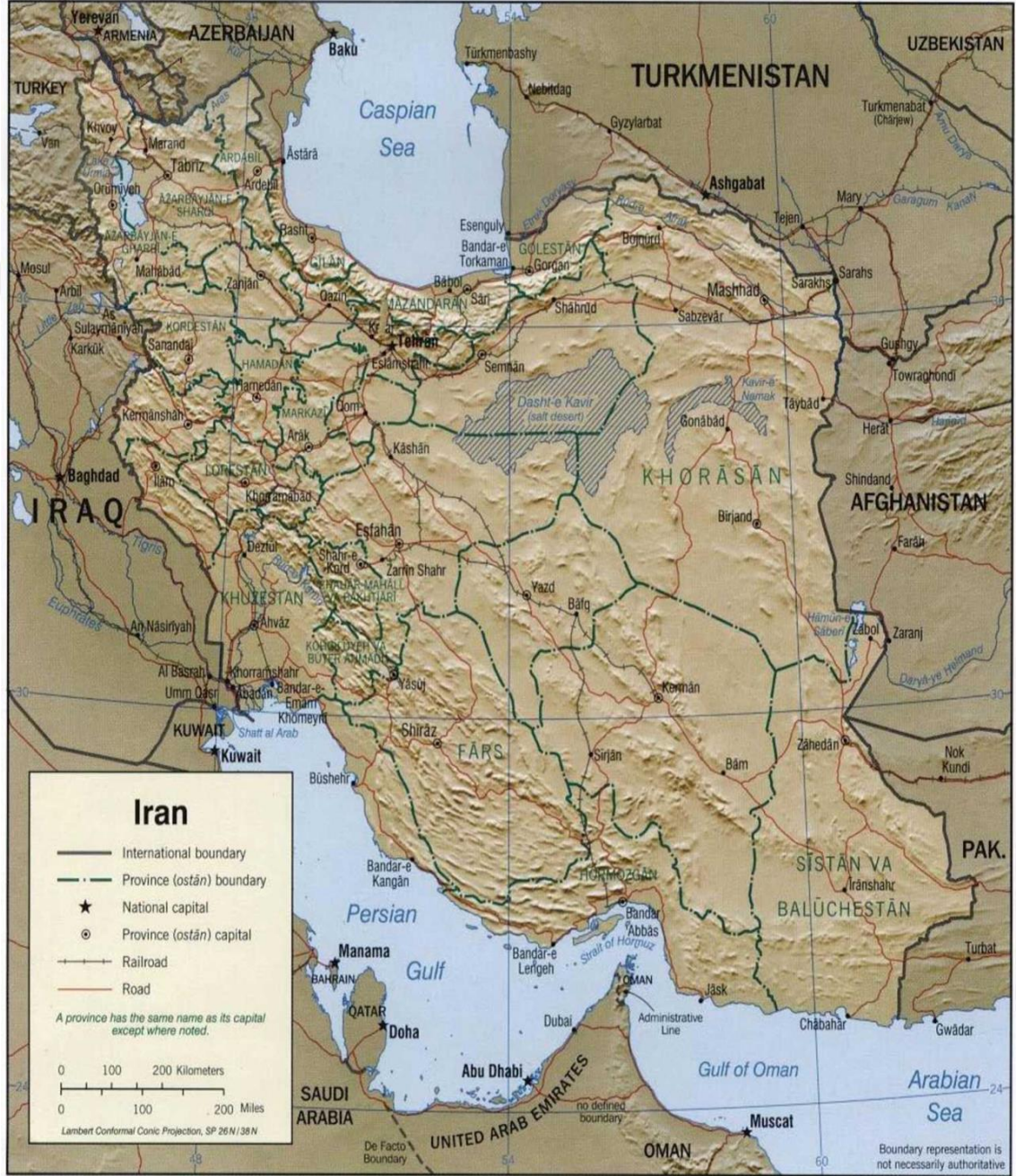
<http://www.tdk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 25.02.2020)

<http://www.asorblog.org> (Erişim Tarihi: 02.01.2020)

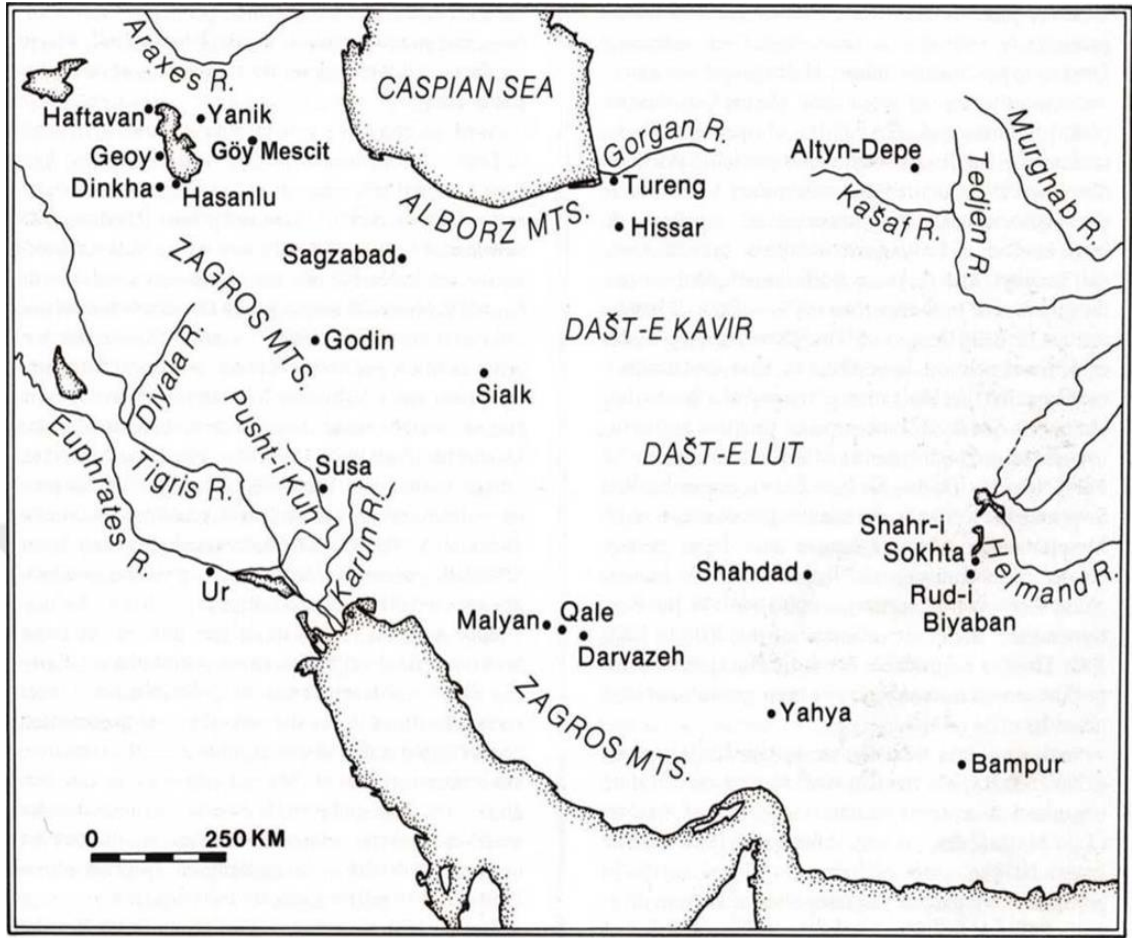
<https://www.google.com.tr/maps> (Erişim Tarihi: 15.11.2019)

EKLER

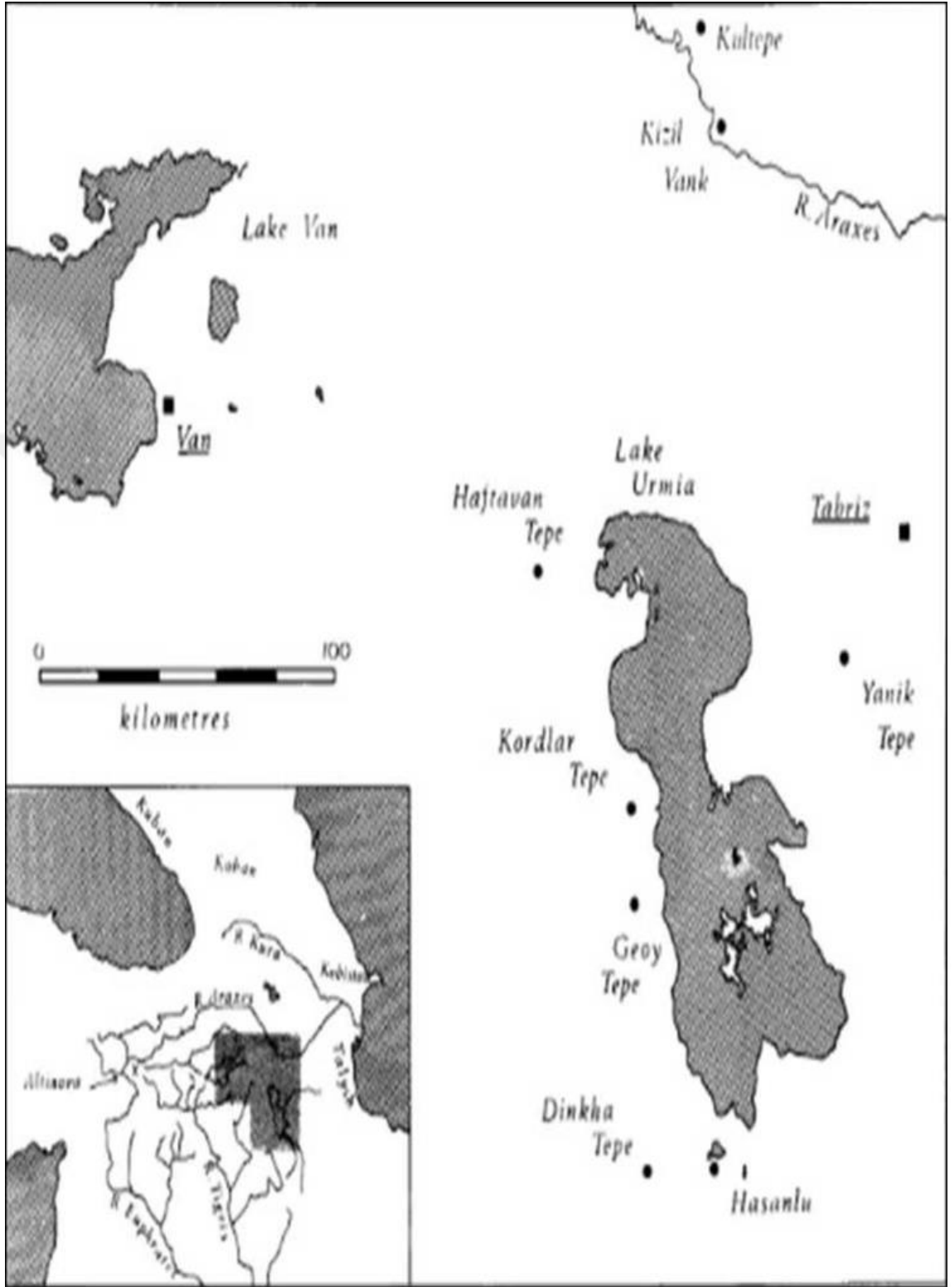
EK 1: HARİTALAR

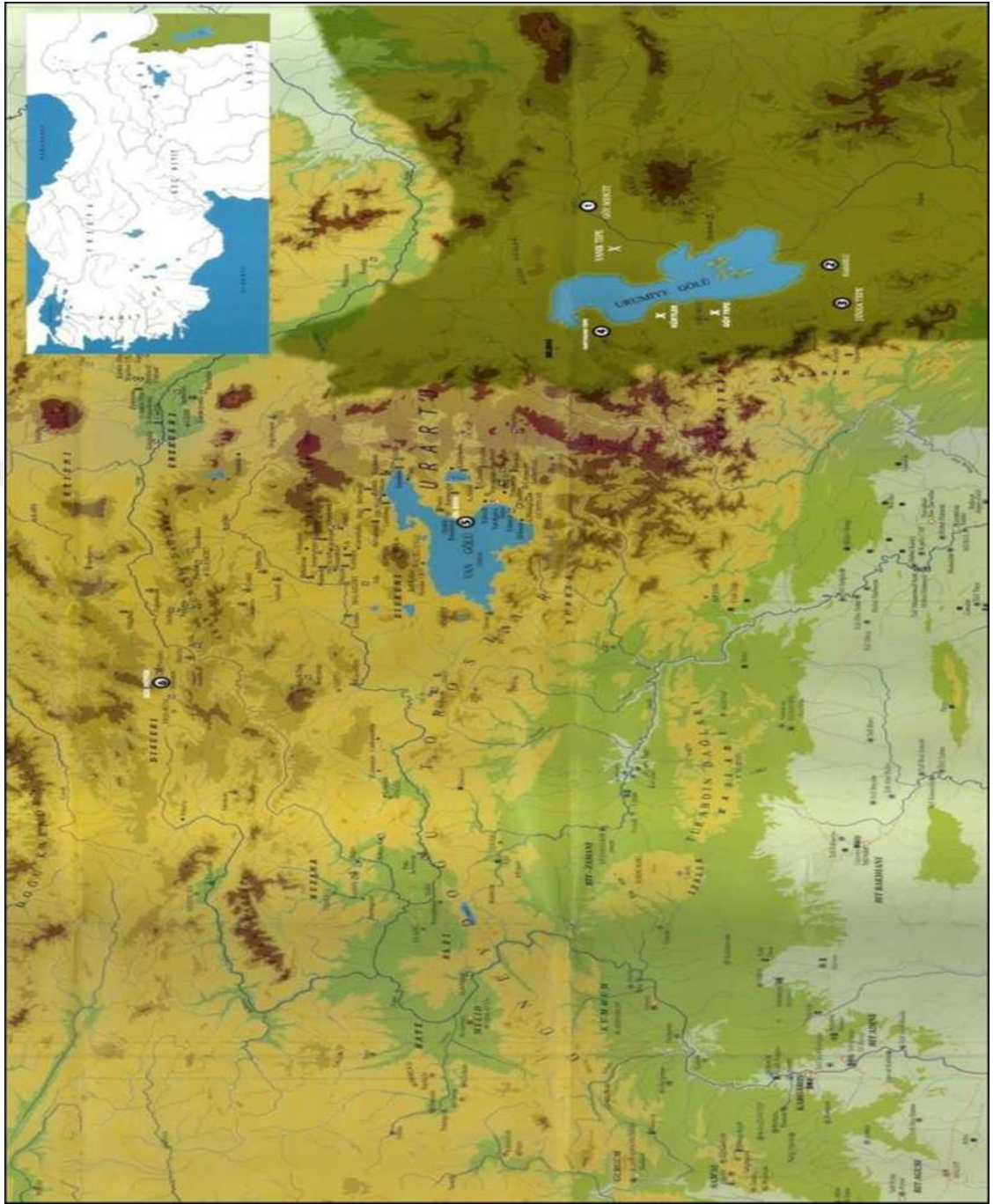
Harita 1. İran'ın Genel Haritası

Harita 2. Metinlerde Adı Geçen Demir Çağ Merkezleri

Harita 3. İran Azerbaycan'ı ve Başlıca Arkeolojik Sit Alanları

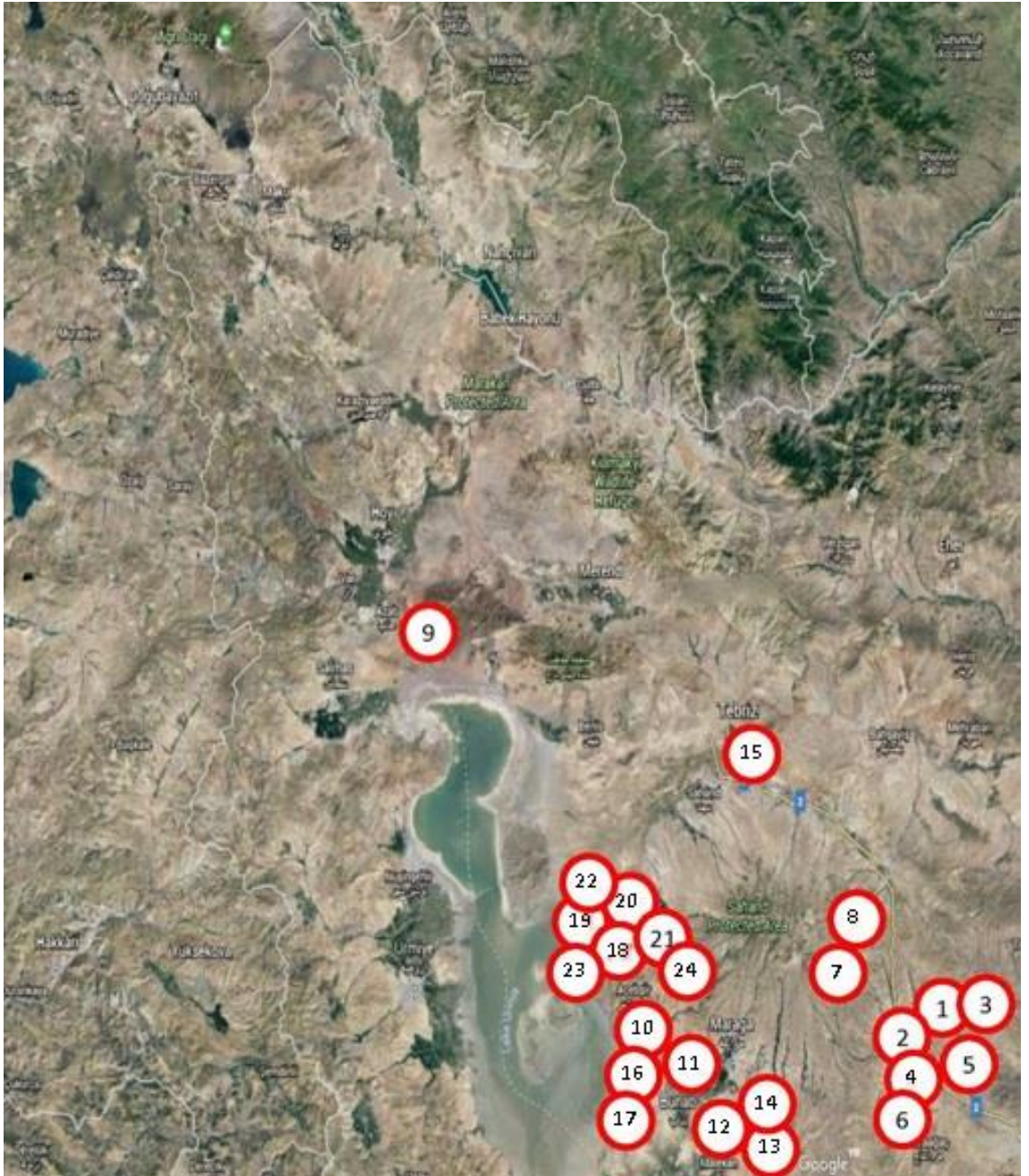
Harita 4. Metinlerde Adı Geçen Demir Çağ Merkezleri

Yerleşim Yerleri

- 1 Gök Mescid
- 2 Hasanlu
- 3 Dinha Tepe
- 4 Haftavan Tepe
- 5 Dilkaya
- 6 Sos Höyük

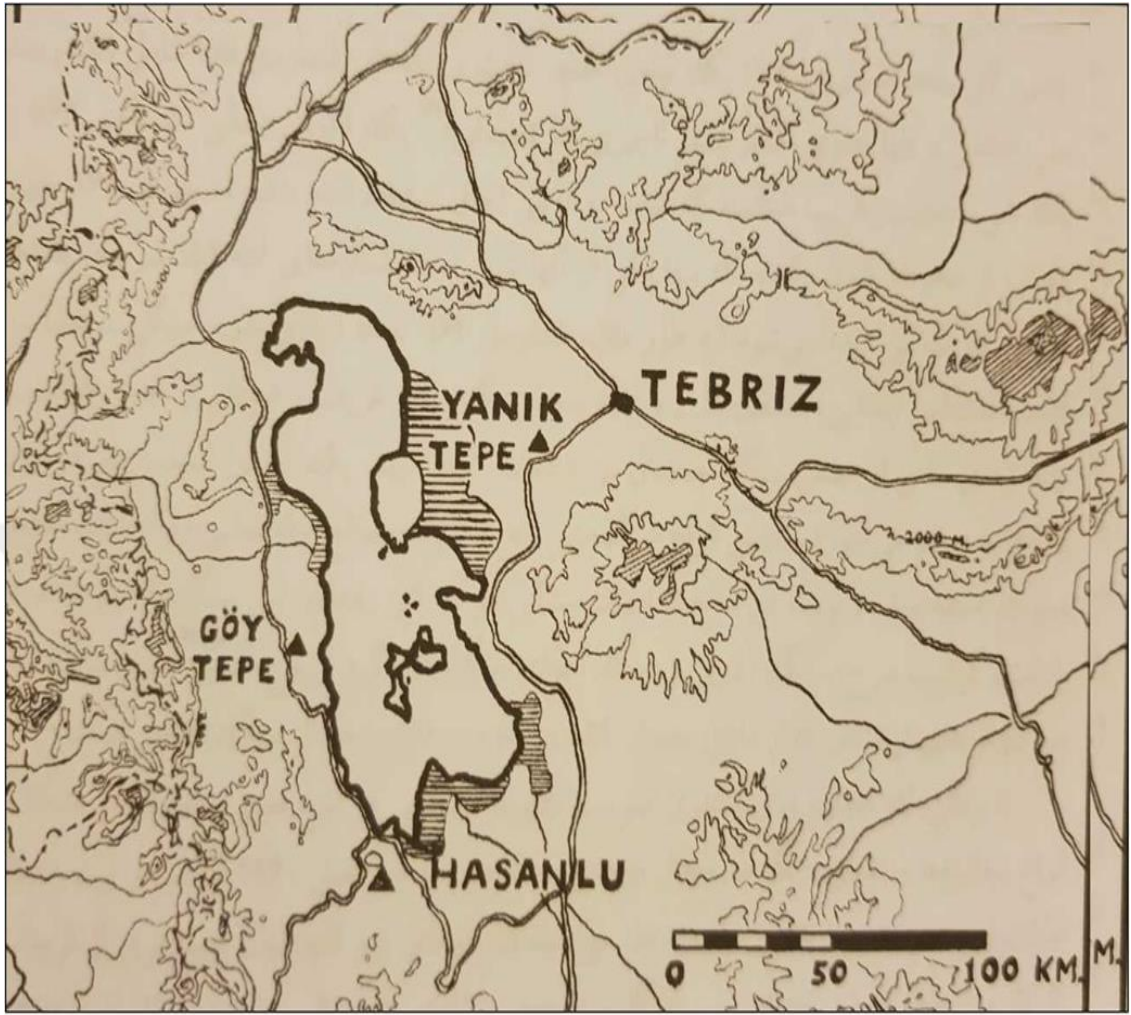
Civar Yerleşim Yerleri

- X Yanık Tepe
- X Kordlar Tepe
- X Göy Tepe

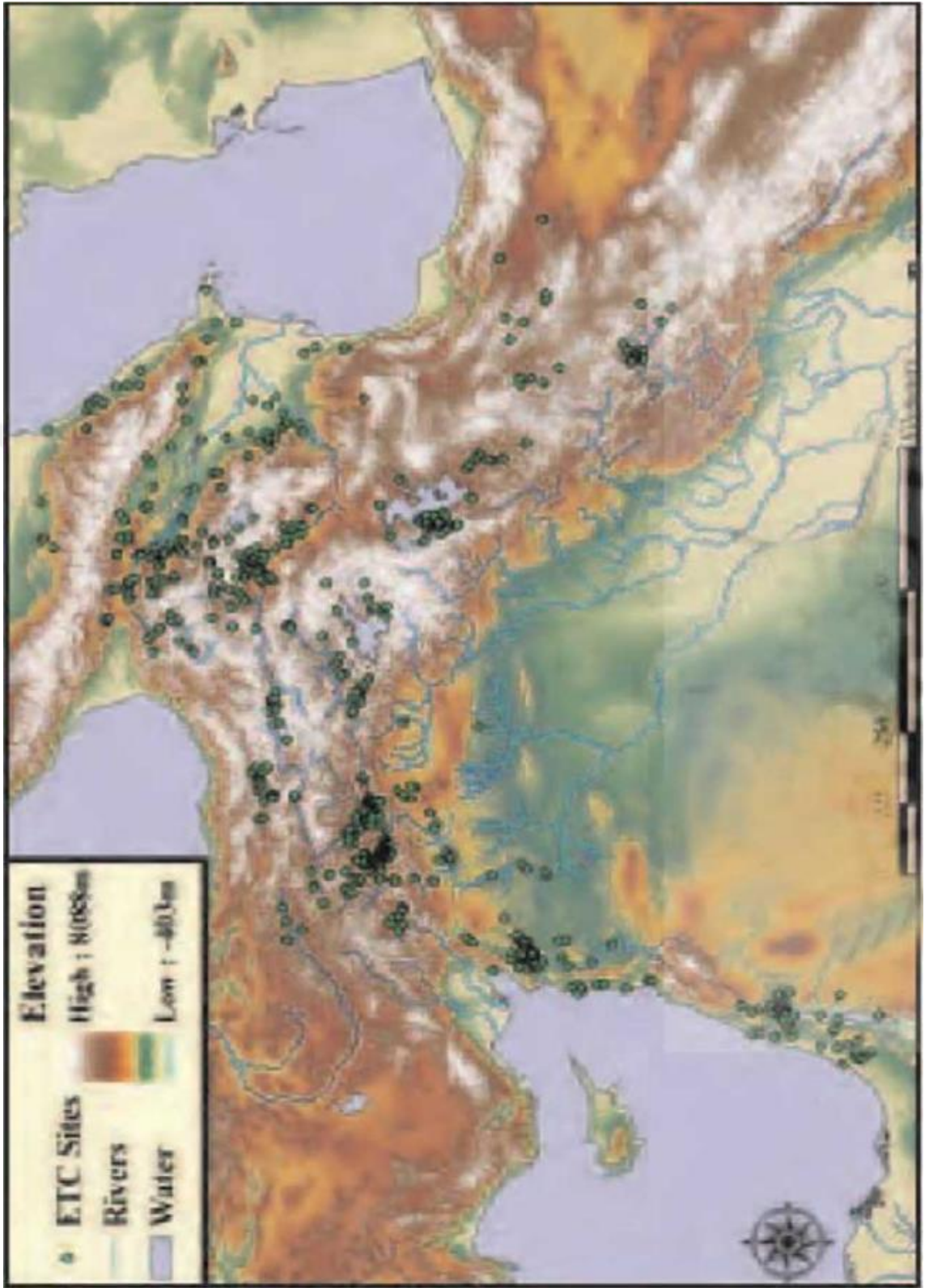

Harita 5. Doğu Azərbaycan'da Demir Çağı Yerleşim Yeri

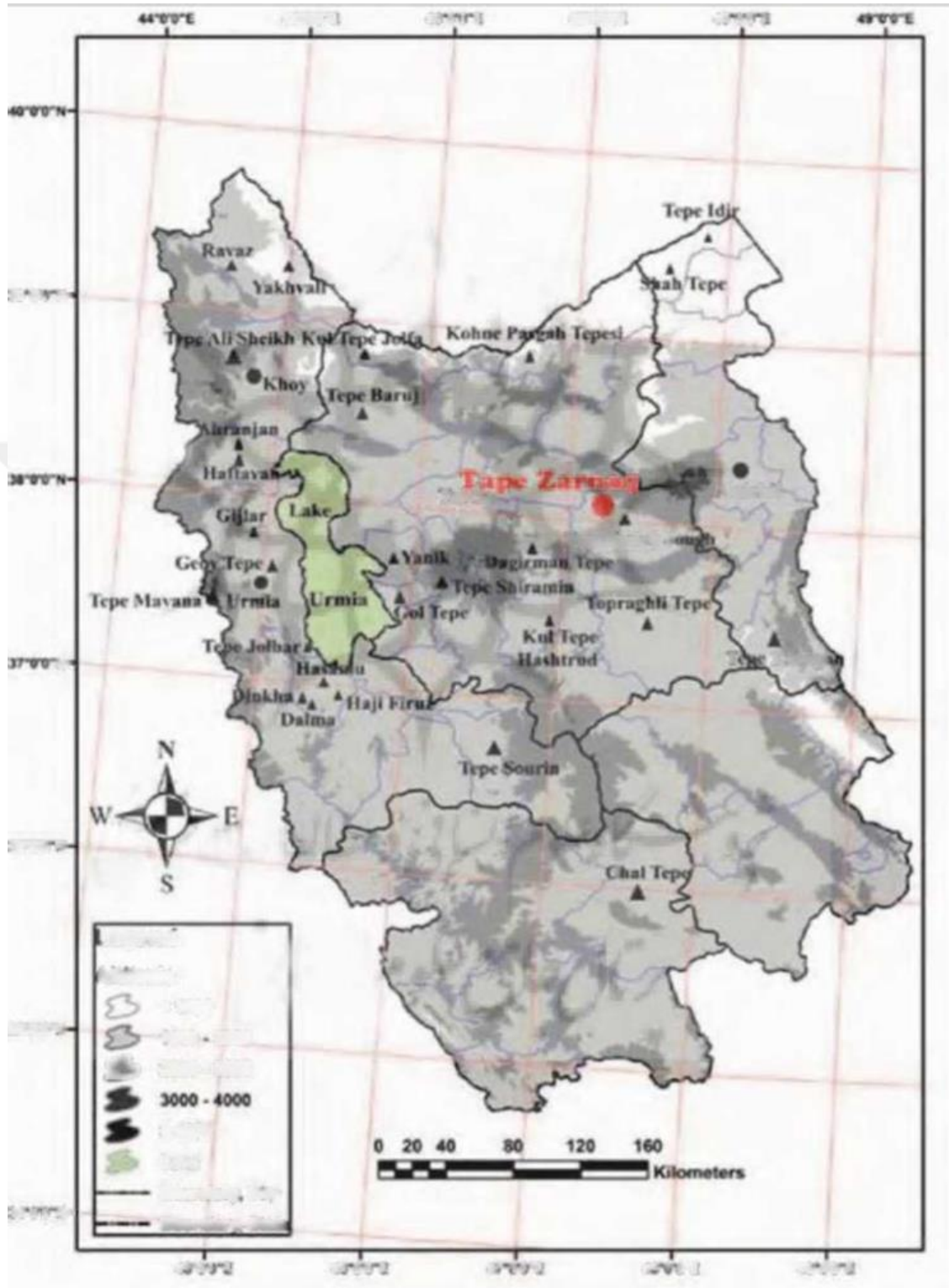
1) Özerlik Tepe	9) Çehregan	17) Ortabulağı Tepesi
2) Kale ElKaysi	10) Saksı Tepe	18) Kül Tepe
3) Koşuh Kalahi (Koşu Dağı)	11) Sıçan Tepe (Taze Kent)	19) Sofal Tepe
4) Karaçorlu	12) Perçinbulağı Kervansarayı	20) Velincik Tepe
5) Kül Tepe	13) Ganalar Üstü 1	21) Sıçan Tepe
6) Taşkara Kuzeyi	14) Ganalar Üstü 2	22) Diken Dağı
7) Koçbulağı	15) Kız Kalesi	23) Tepe Nansa Dağı
8) Akbulak Seyfettin	16) Derya Tepesi	24) Huri Kalesi

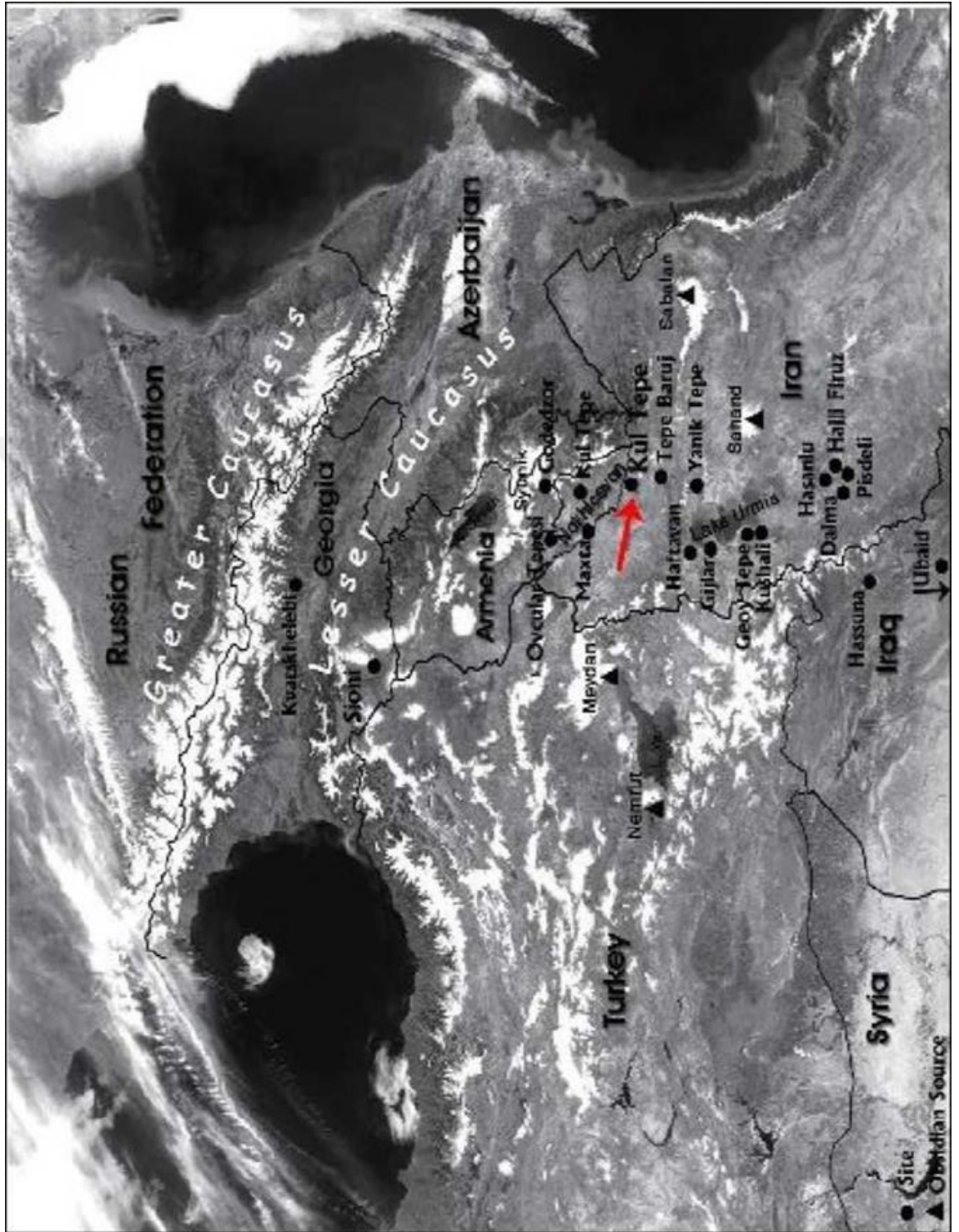
Harita 6. Yanık Tepe (Aliyun, 2011: 40)

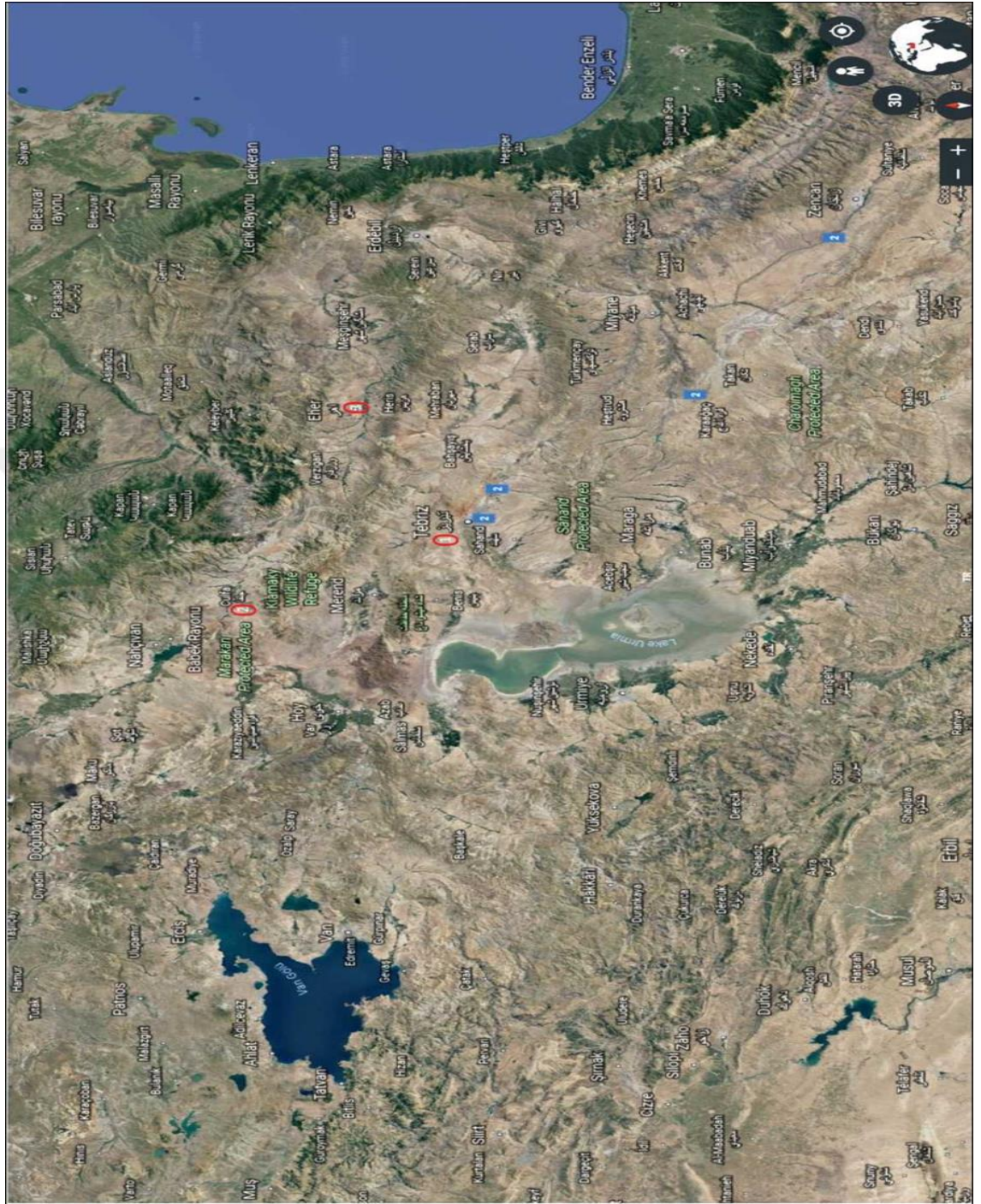
Harita 7. Kür- Aras Kültürü'nün Bölgelere Dağılımı. (Batiuk; Rothman, 2007: 8)

Harita 8. İran'ın Kuzey Batısında Zarnak Tepe'nin Konumu (Nobari; Nasiri Sovmei; Saba; 2016: 238)

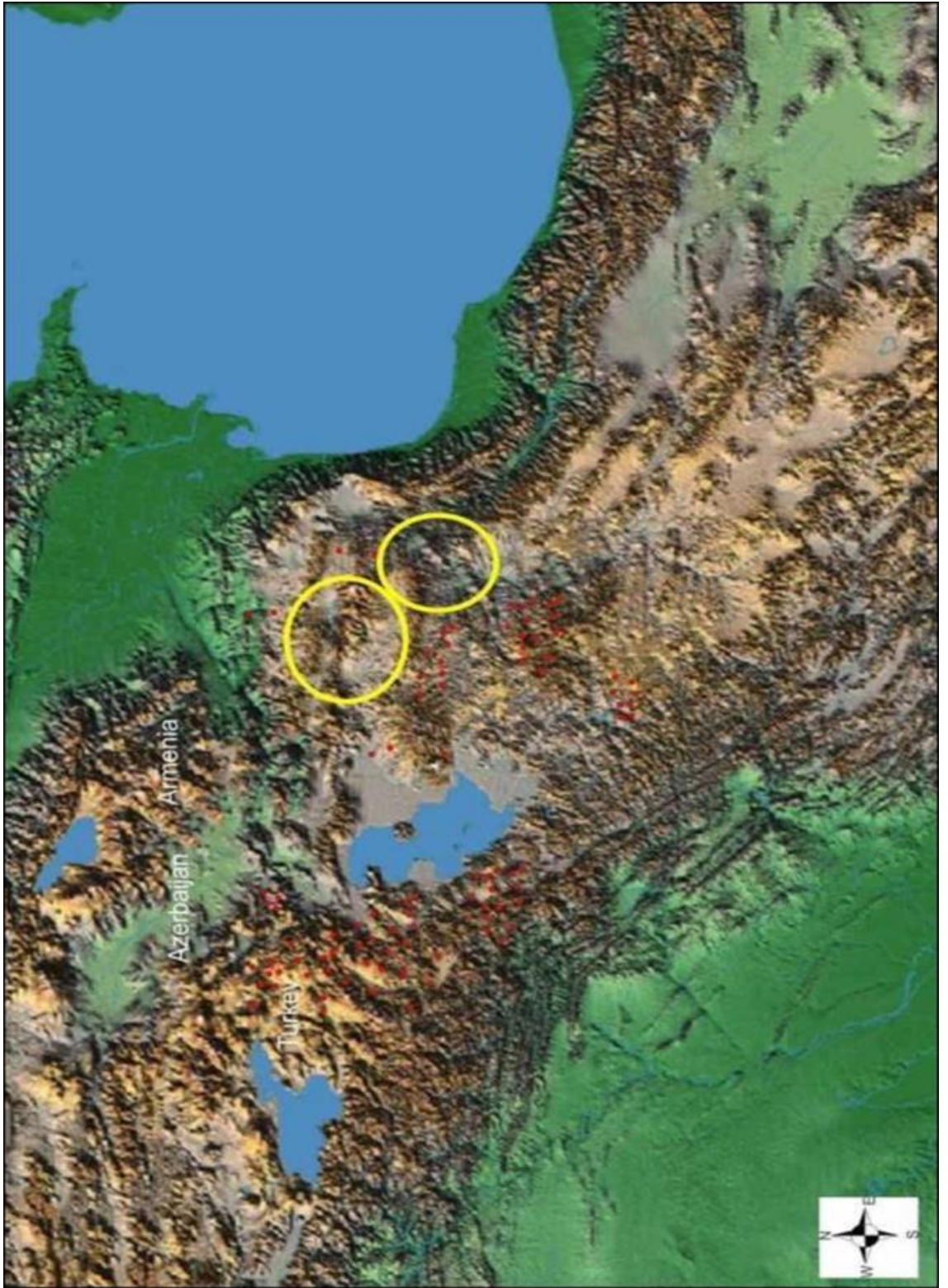

Harita 9. Kül Tepe'nin Çevre Bölgelerle Olan Coğrafi Görüntüsü (Abedi, 2016:108)

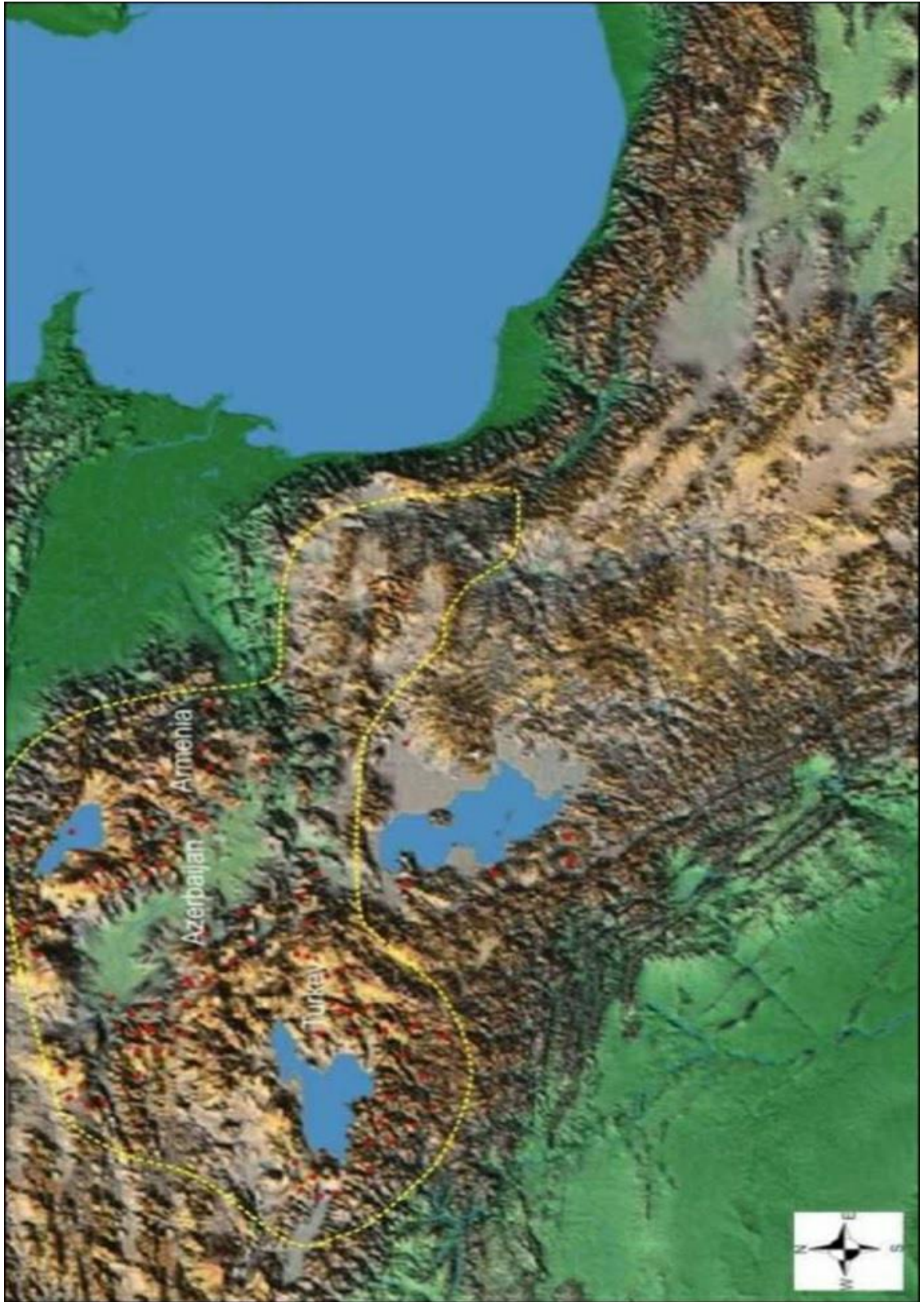

Harita 10. Doğu Azerbaycan'da Kür- Aras Kültürü'nün Yerleşim Yerleri

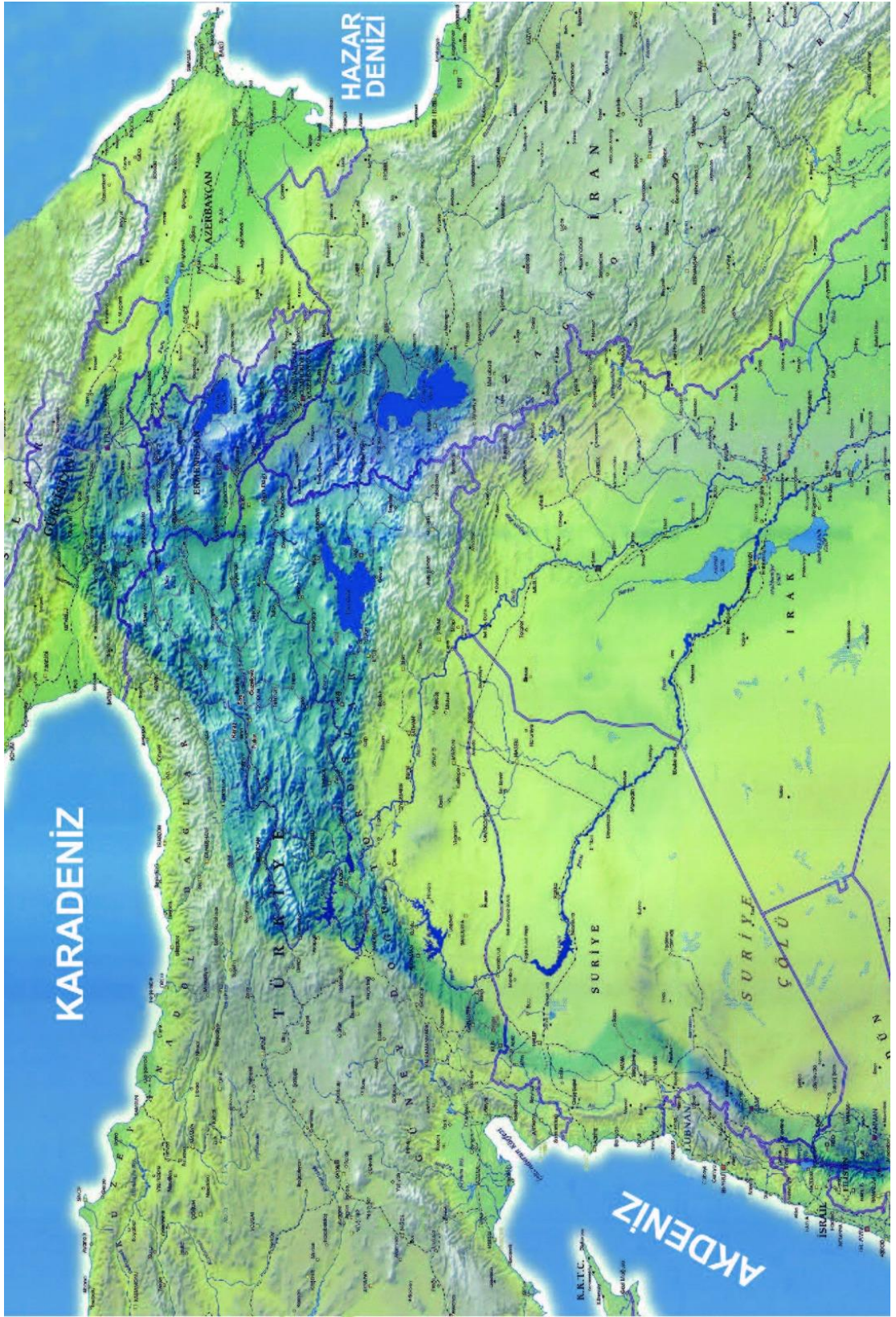
1. Yanık Tepe
2. Kül Tepe
3. Zarnak Tepe

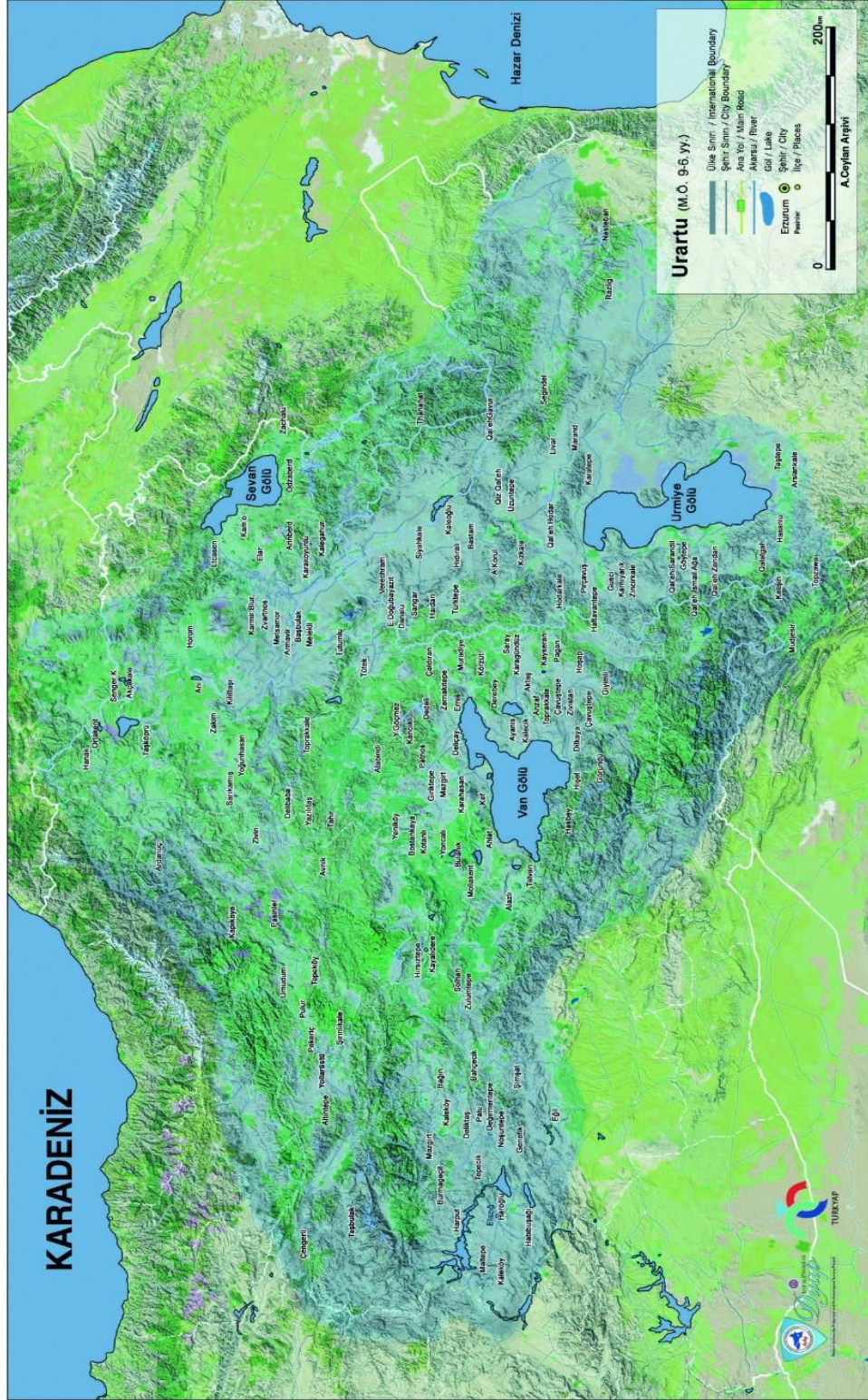
Harita 11. Erken Tunç Çağı'nda Bölgelerin Dağılımı (Niknami; Kazım Pur, 2011: 105)

Harita 12. Orta Tunç Çağı'nda Bölgelerin Dağılımı (Niknami; Kazım Pur, 2011: 105)

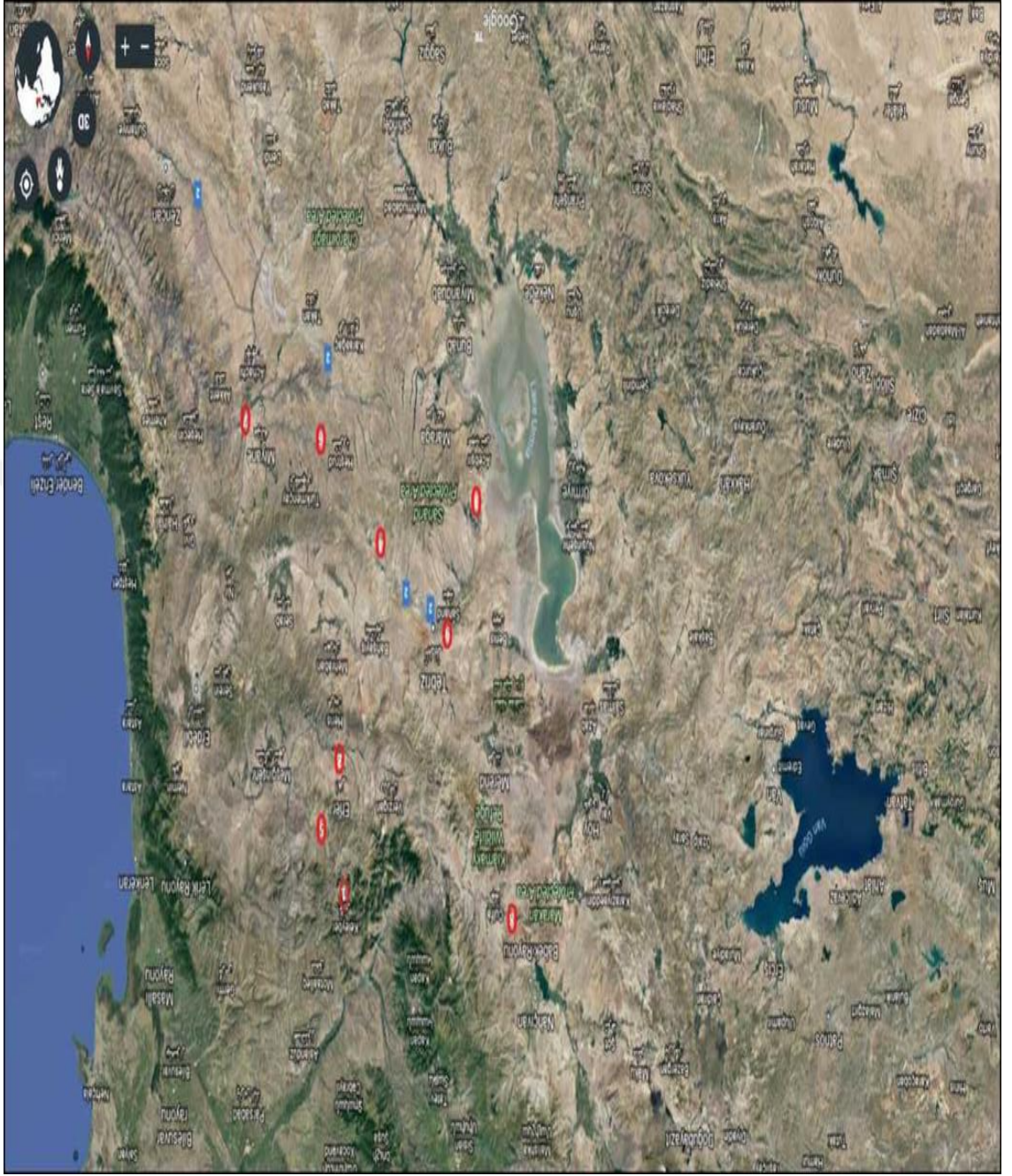

Harita 13. Karaz Kültürü Yayılma Alanı (Ceylan, 2015: 661)

URARTU YAYILIM HARİTASI

Harita 14. Urartu Yayılım Alanı (Ceylan, 2015: 664)

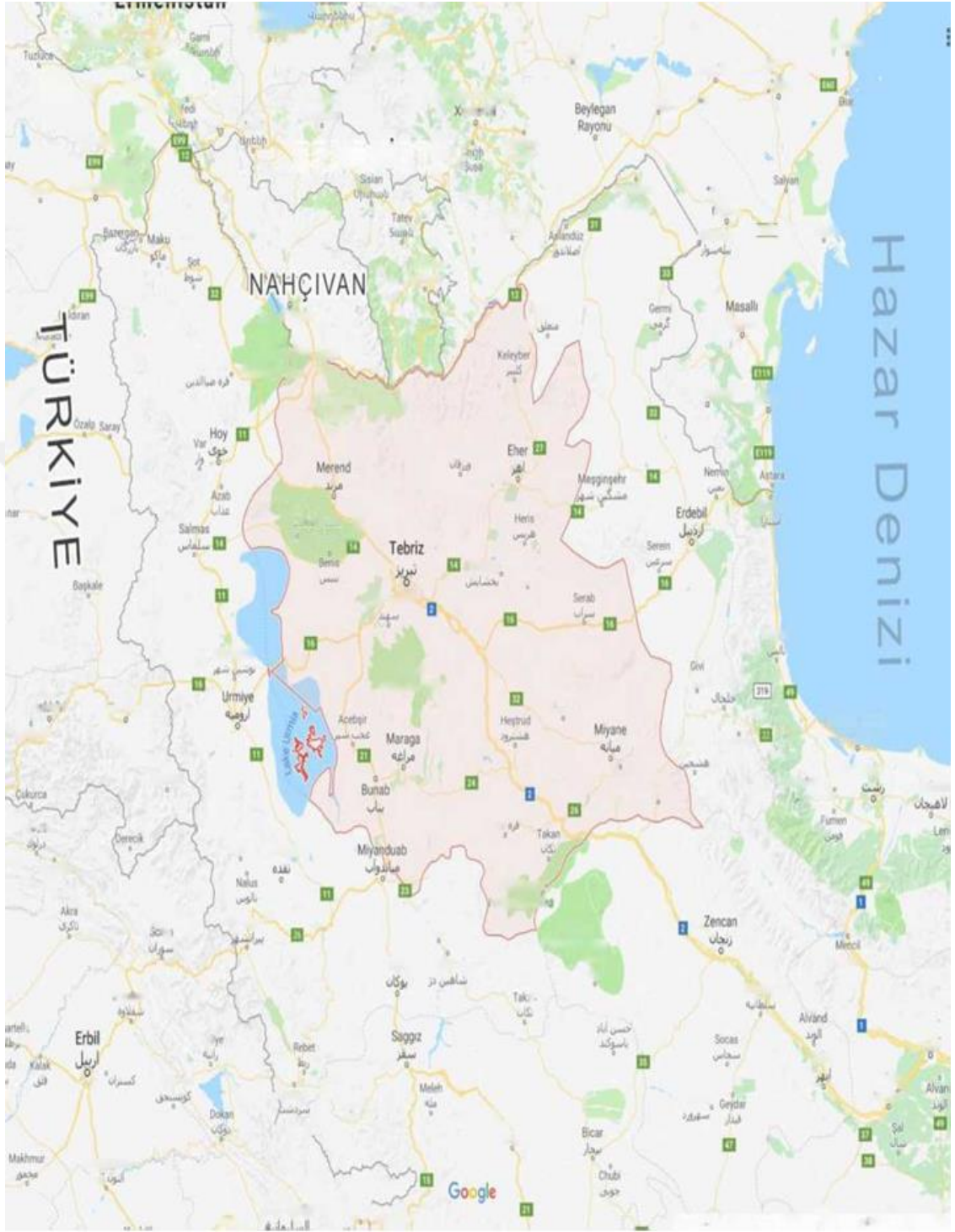

Harita 15. İran Doğu Azerbaycan Tunç Dönemine Ait Bölgelerin Dağılım Alanları

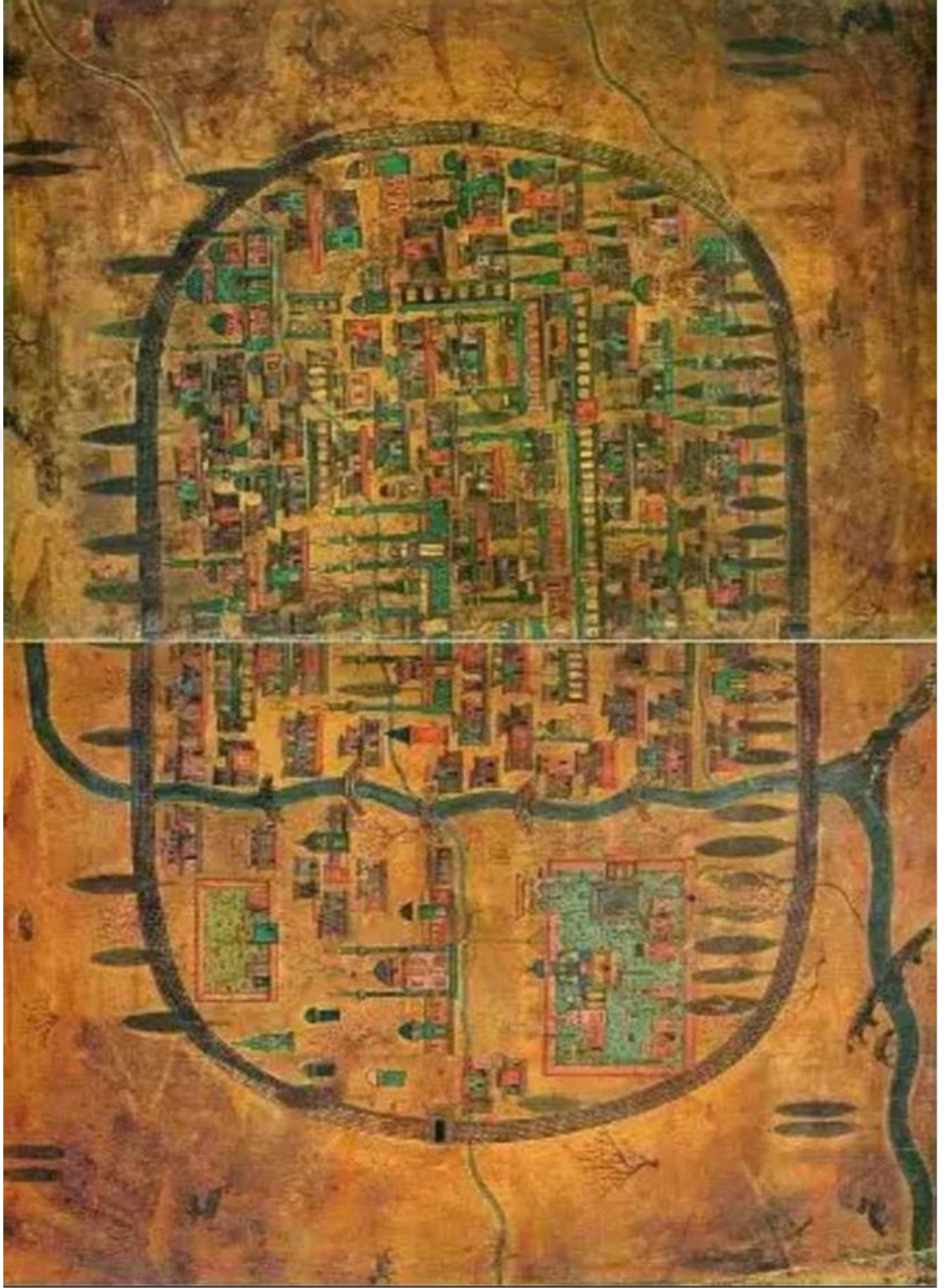
1.Hodaferin
2.Zarnak Tepe
3.Şiremin Tepe

4.Değirmen Tepe
5.Zerdhane
6.Zulbin Tepe

7. Toprakkale
8. Kül Tepe
9. Yanık Tepe

Harita 16. Tebriz ve Çevresi

Harita 17. Matrakçı Nasuh'un Çizdiği Tebriz Haritası 1534 M (Topkapı İstanbul Müzesi)

EK 2. FOTOĞRAFLAR

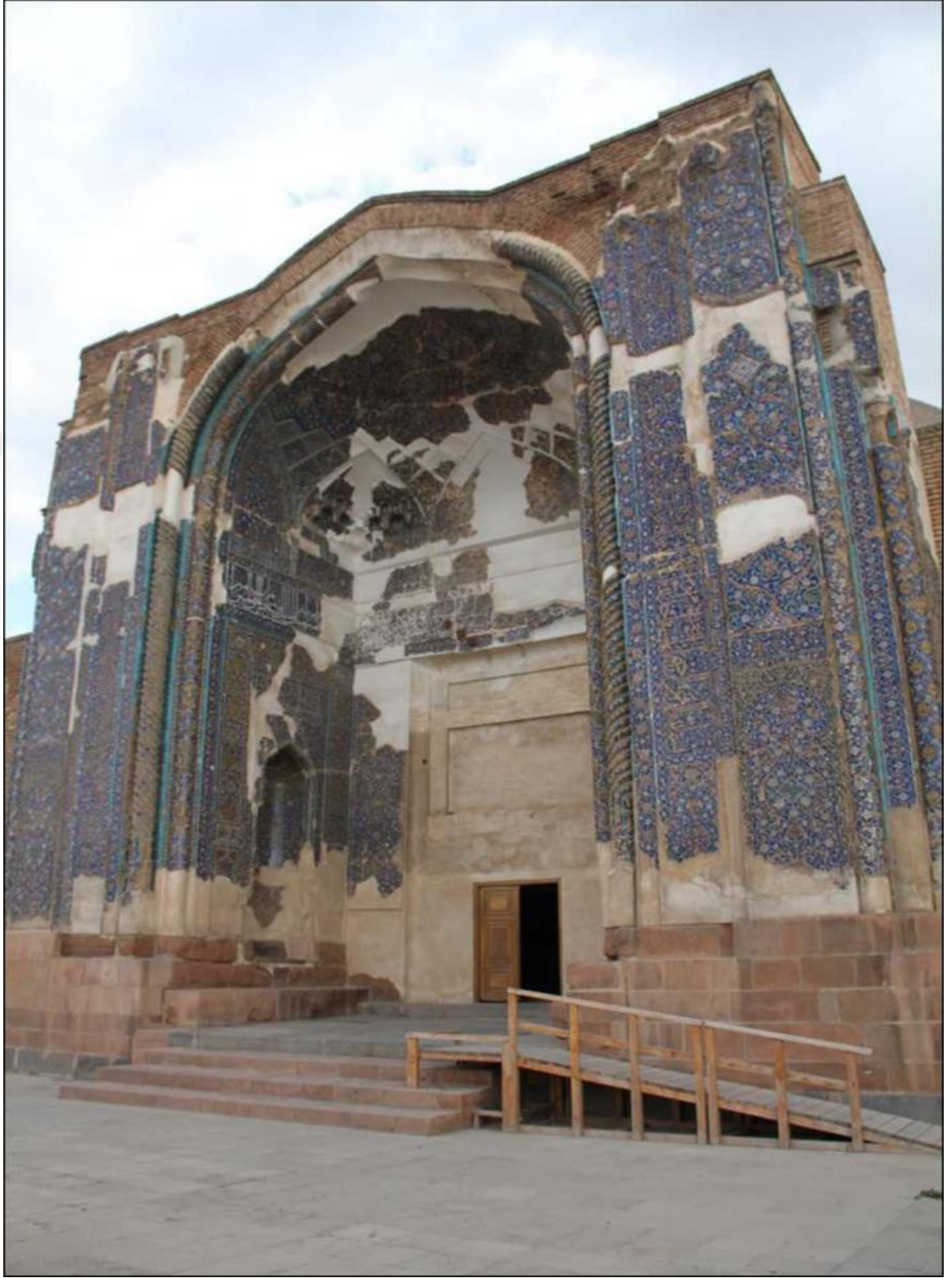

Fotoğraf 1. Gök Mescid'in 1780'deki Deprem Sonrası Genel Görünümü

(www.iran-iraniha.com)

Fotoğraf 2. Gök Mescid Deprem Sonrası Giriş Kısımın Genel Görünümü
(Antoine Sevruguin Albümünden 1890-1900)

Fotoğraf 3. Gök Mescid Giriş Kısmı

Fotoğraf 4. Gök Mescid Mezarlığından Hoker Tarzında Gümü

Fotoğraf 5. Gök Mescid Mezarlığından Hoker Tarzında Gümü

Fotoğraf 6. Gök Mescid Etrafı Taş veya Tuğlalarla At Nalı Şeklinde Yapılmış Mezarlar

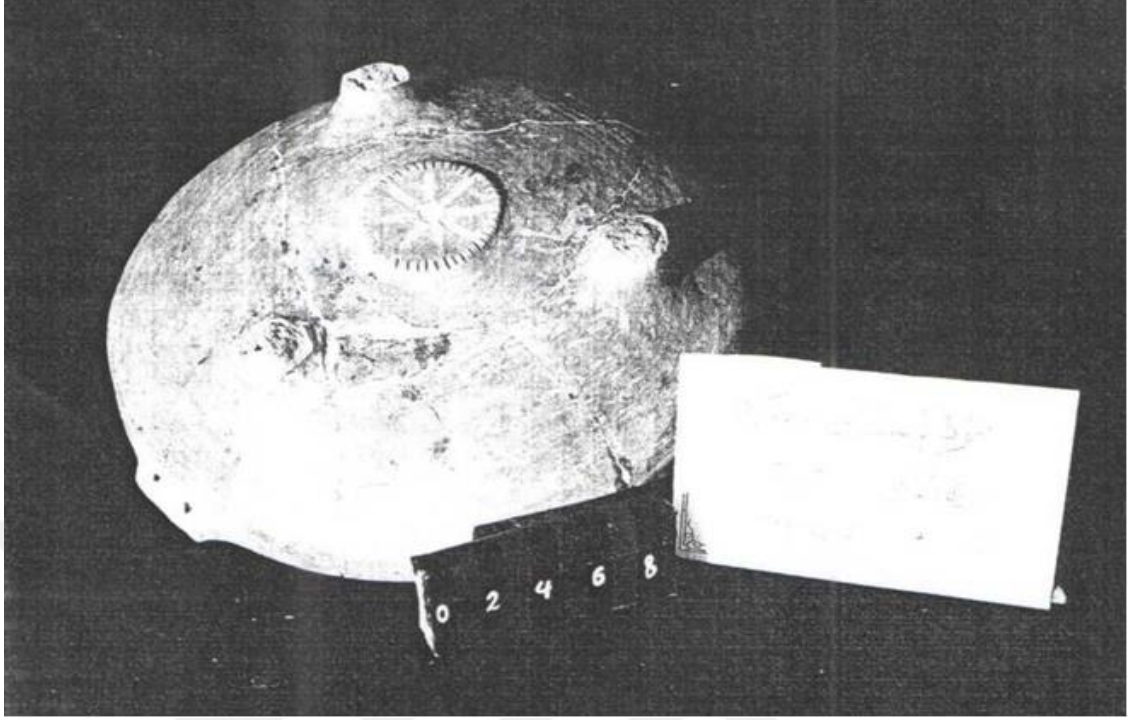
Fotoğraf 7. Gök Mescid Demir Çağ Mezarları

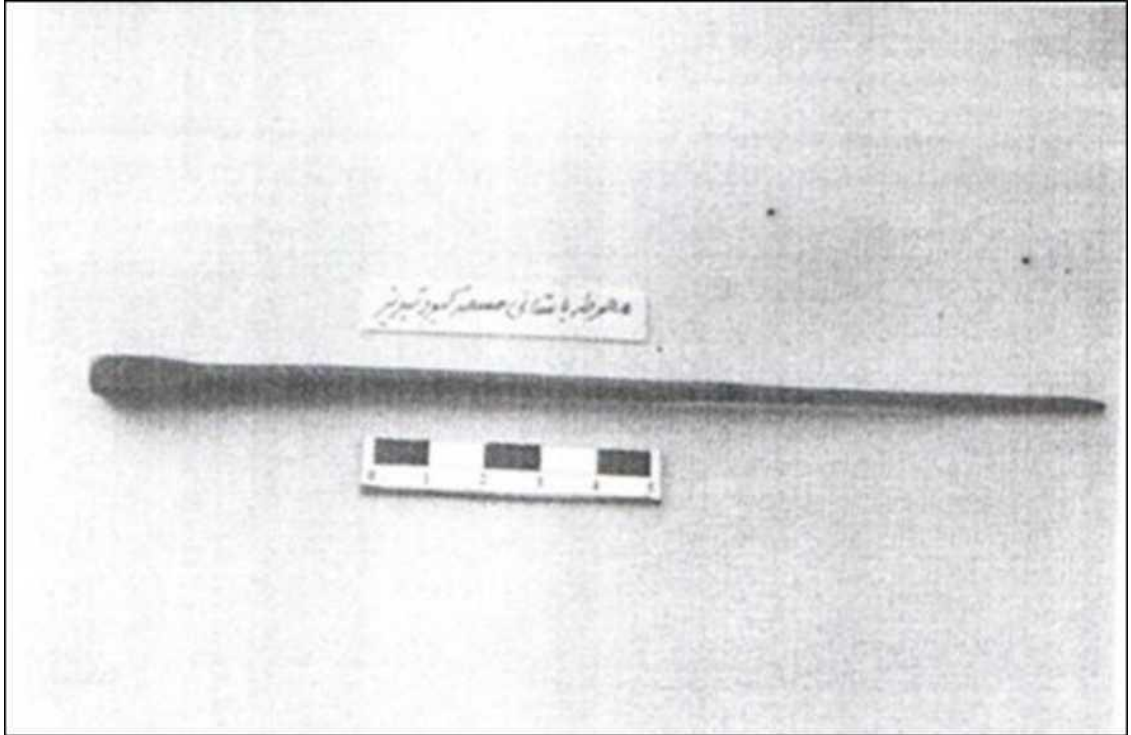
Fotoğraf 8. Gök Mescid Gümü Hediyesi Olarak Bırakılan Çömlekler

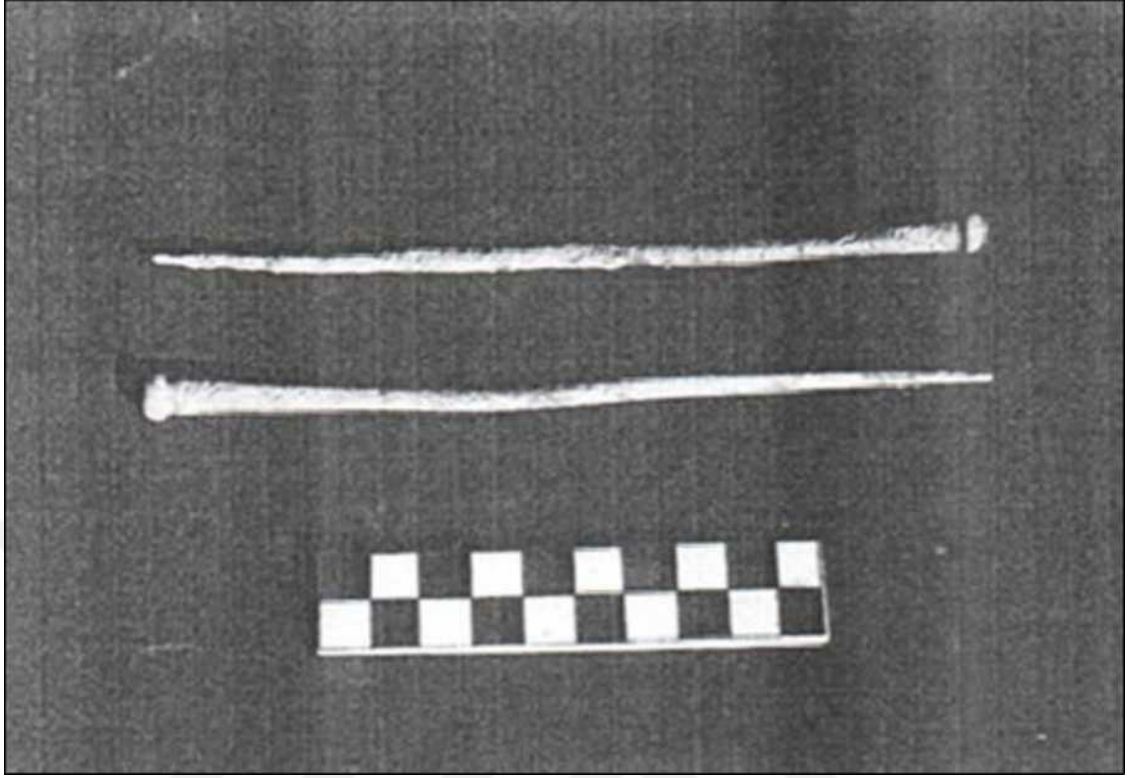
Fotoğraf 9. Gök Mescid Mezar Seramikleri

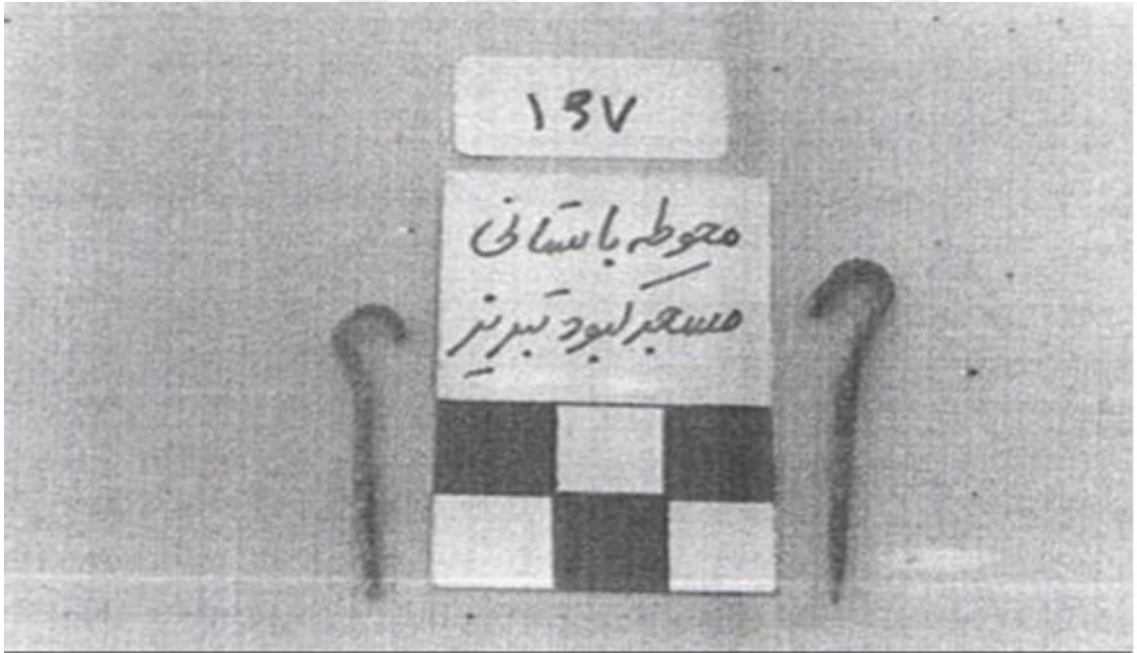
Fotoğraf 10. Gök Mescid (Nobari, 2000, Şekil 34, No:136)

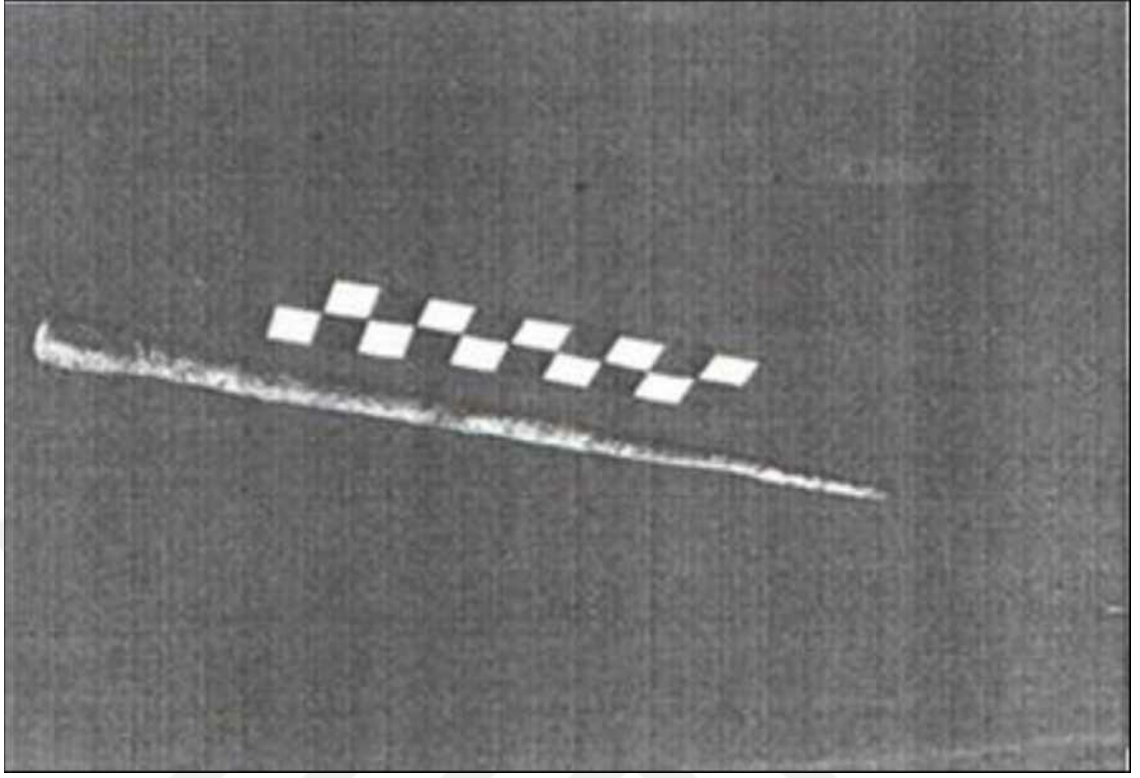
Fotoğraf 11. Gök Mescid'ten Düz İğneler (Nobari, 2002: 19)

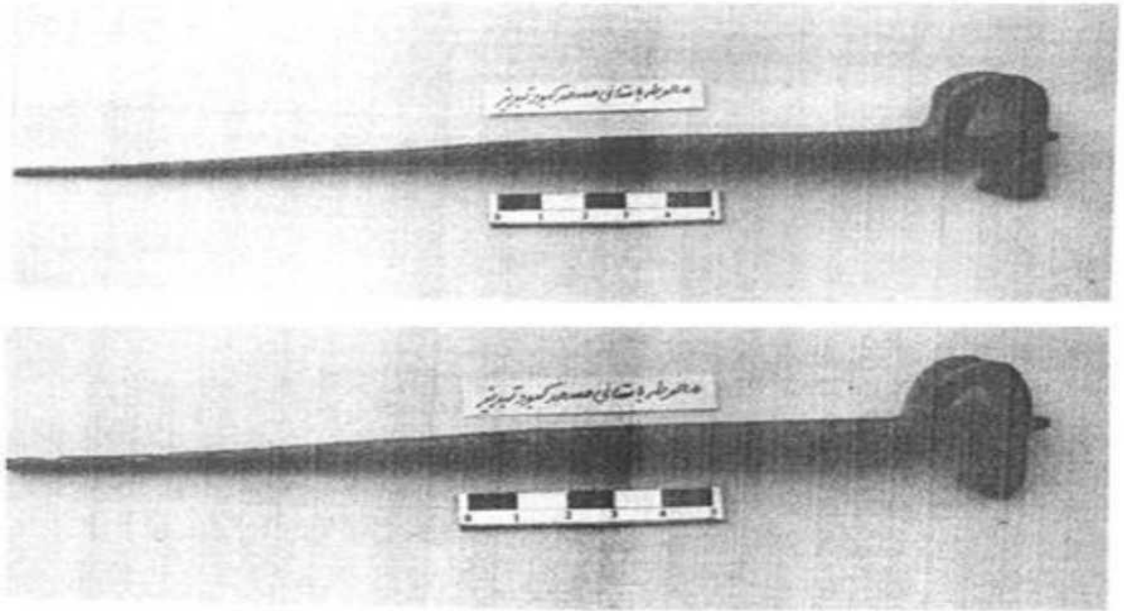
Fotoğraf 12. Gök Mescid'ten Başı Kubbeli İğnelikler (Nobari, 2002: 162)

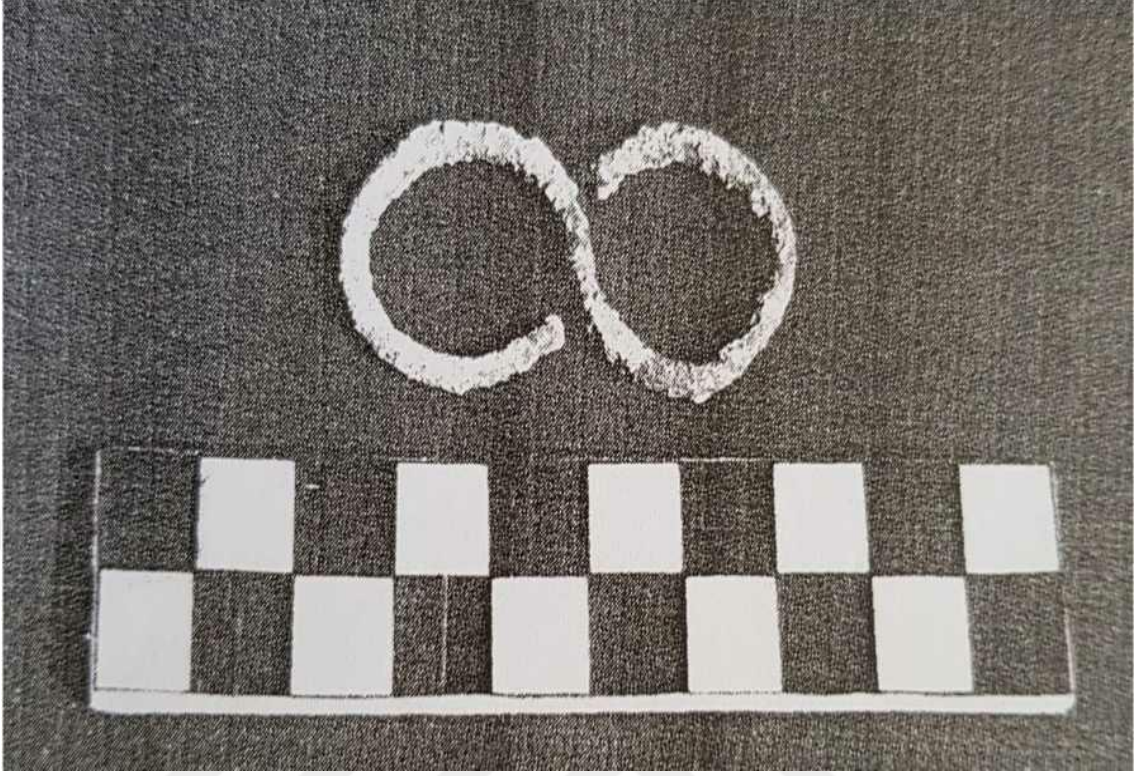
Fotoğraf 13. Gök Mescid'ten Tunçtan Sac İğneleri (Nobari, 2002: 19)

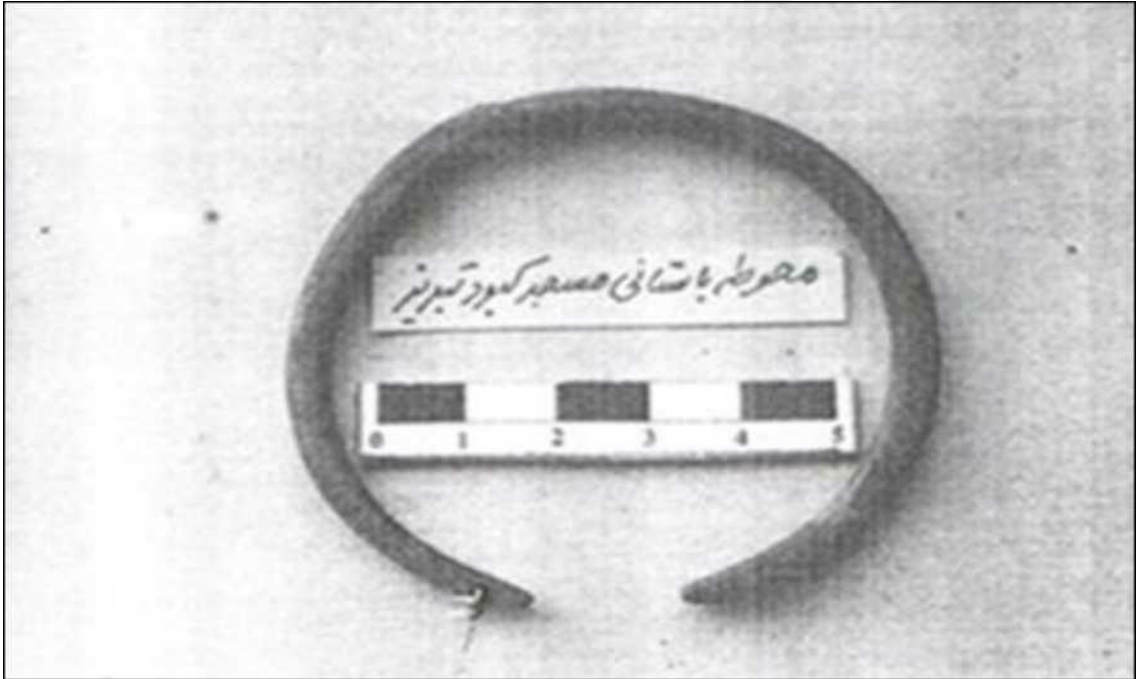
Fotoğraf 14. Gök Mescid Tuçtan İğnelikler (Nobari, 2002: 161)

Fotoğraf 15. Gök Mescid'in Koç Başlıklı Süsleme İğnelikleri (Nobari, 2002: 38)

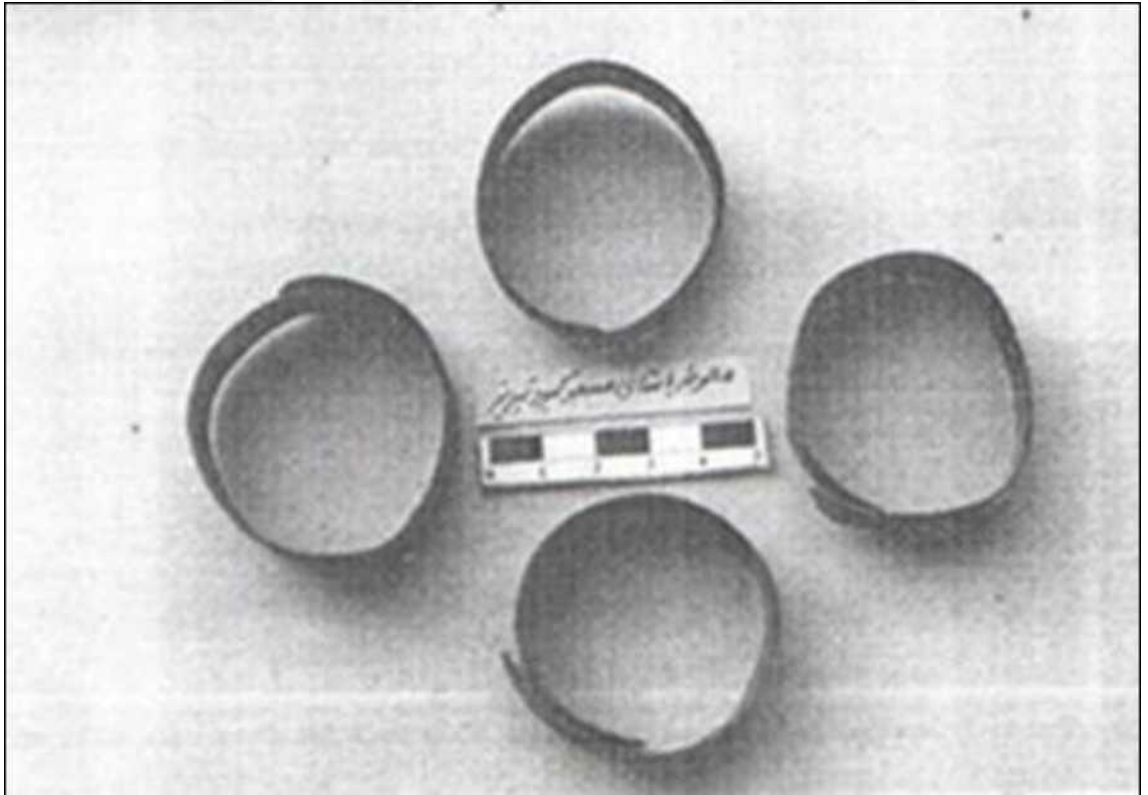
Fotoğraf 16. Gök Mescid'in 8 Şeklinde Tunçtan küpesi (Nobari, 2001: 164)

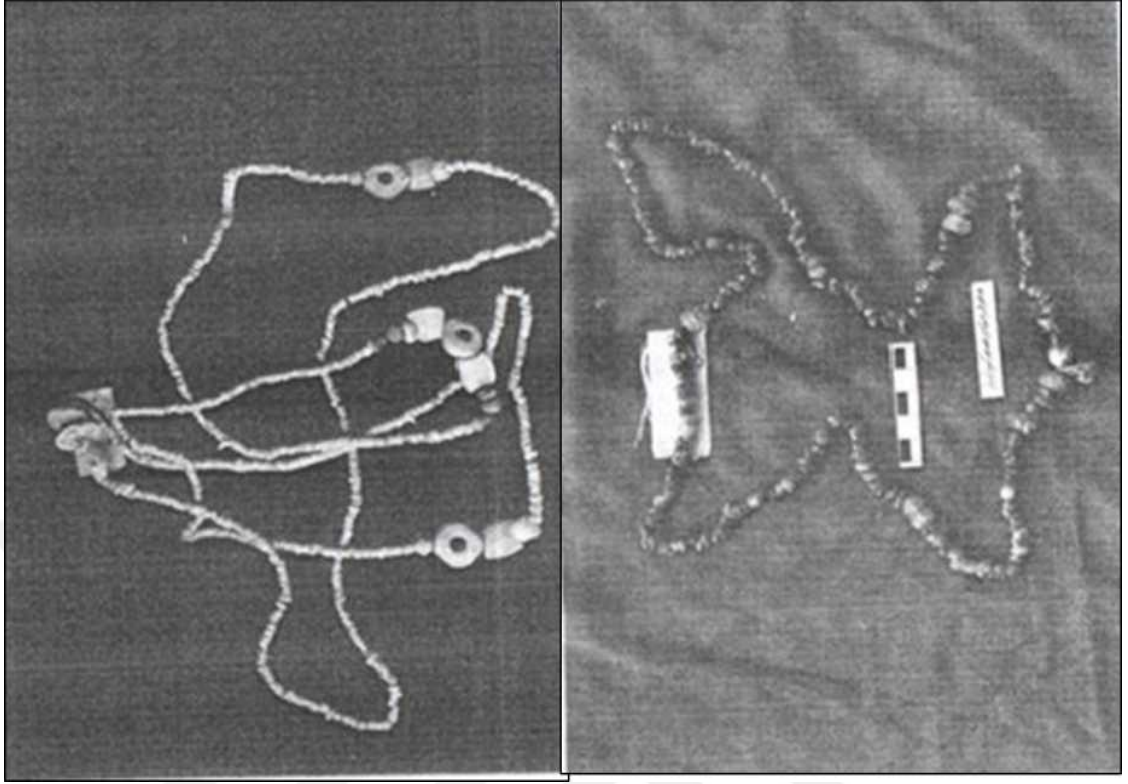
Fotoğraf 17. Gök Mescid'in Tunçtan Pazubenti

Fotoğraf 18. Gök Mescid'in Kapalı Şeklinde Olan Demir Bilekliği (Nobari, 2002: 34)

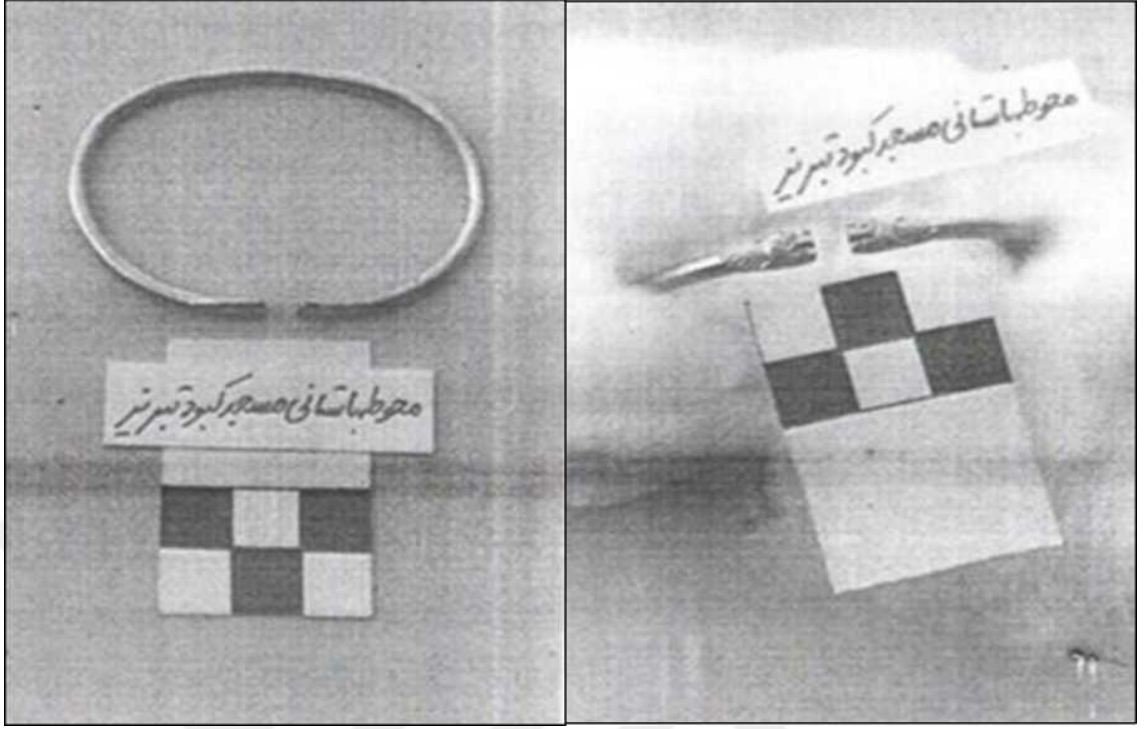
Fotoğraf 19. Gök Mescid'in Tunçtan Pazubentleri (Nobari, 2002: 16)

Fotoğraf 20. Gök Mescid'in Süs Boncukları

Fotoğraf 21. Gök Mescid'te Tunçtan Düğmeler

Fotoğraf 22. Gök Mescid'in İslami Döneme Ait Altın Pazubent (Nobari, 2002: 15)

Fotoğraf 23. Kül Tepe (Niknami ve Çaycı, 2006: 62)

Fotoğraf 24. Huri Kalesi (Niknami ve Çayçı, 2006: 84)

Fotoğraf 25. Velincik Tepe (Doğu Azerbaycan Kültür Mirası Arşivinden)

Fotoğraf 26. Derya Tepesi (Doğu Azerbaycan Kültür Mirası Arşivinden)

Fotoğraf 27. Diken Tepe (Niknami ve  ay ı, 2006: 64)

Fotoğraf 28. Ortabulağı Tepesi (Doğu Azerbaycan Kültür Mirası Arşivinden)

Fotoğraf 29. Yanık Tepe 4B Mimari Katmanı (Aliyun, 2011: 43)

Fotoğraf 30. Zolbin Tepesi (Omrani, 2008: 51)

Fotoğraf 31. Zarnak Tepe Batı Yönünden Görünüşü (Nobari, 2012: 5)

Fotoğraf 32. Daire Planlı Mimari Örneği E1 Açmasında Tepe Zarnak'da ve Heykelciklerin Bulunduğu Alan (Nobari, Nasiri Sovmei, Saba, 2016:240)

Fotoğraf 33. Tepe Zarnak'ın Yarım Portreli İnsan Heykelciği (Nobari, Nasiri Sovmei, Saba, 2016:242)

Fotoğraf 34. Tepe Zarnak'ta Hayvan Heykelciği (Nobari, Nasiri Sovmei, Saba, 2016:244)

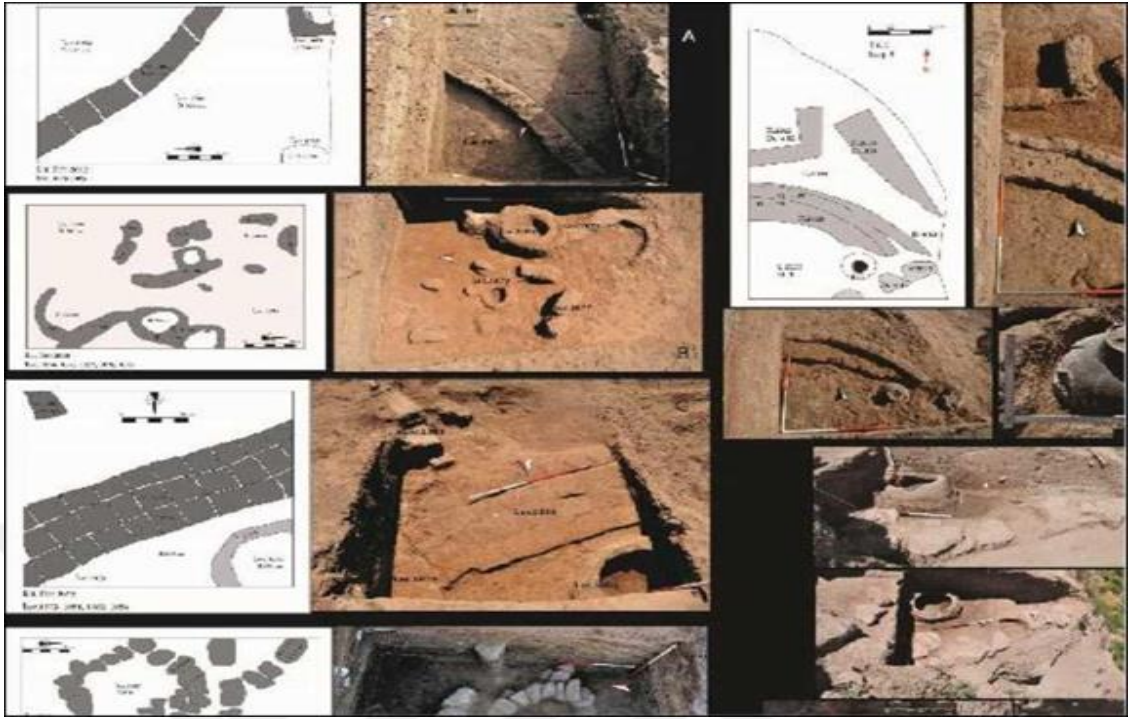
Fotoğraf 35. Toprak Kale Tepesi'nde Hayvan Heykelciği (Gantger, 2005: 46)

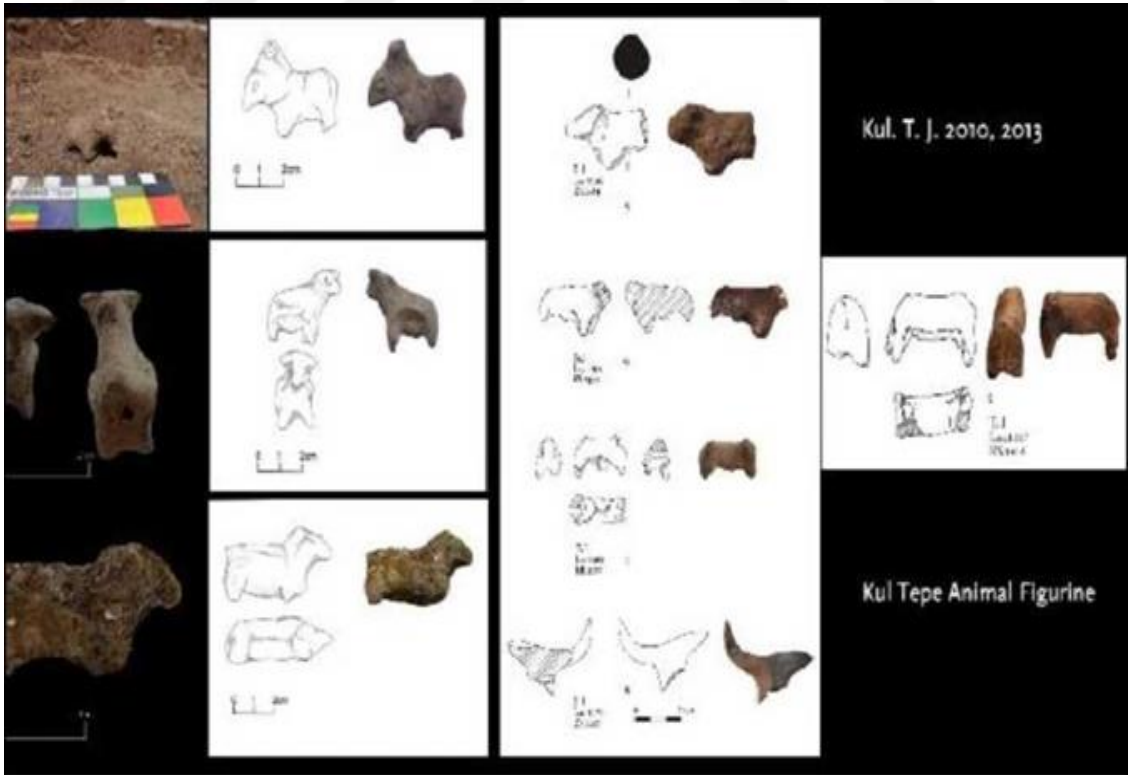
Fotoğraf 36. Toprak Kale Tepesi'ne Ait Uzaktan Bir Görüntü (Tebriz Kültür Miras Arşivinden)

Fotoğraf 37. Kül Tepe'nin Görüntüsü (Abedi, 2016: 108)

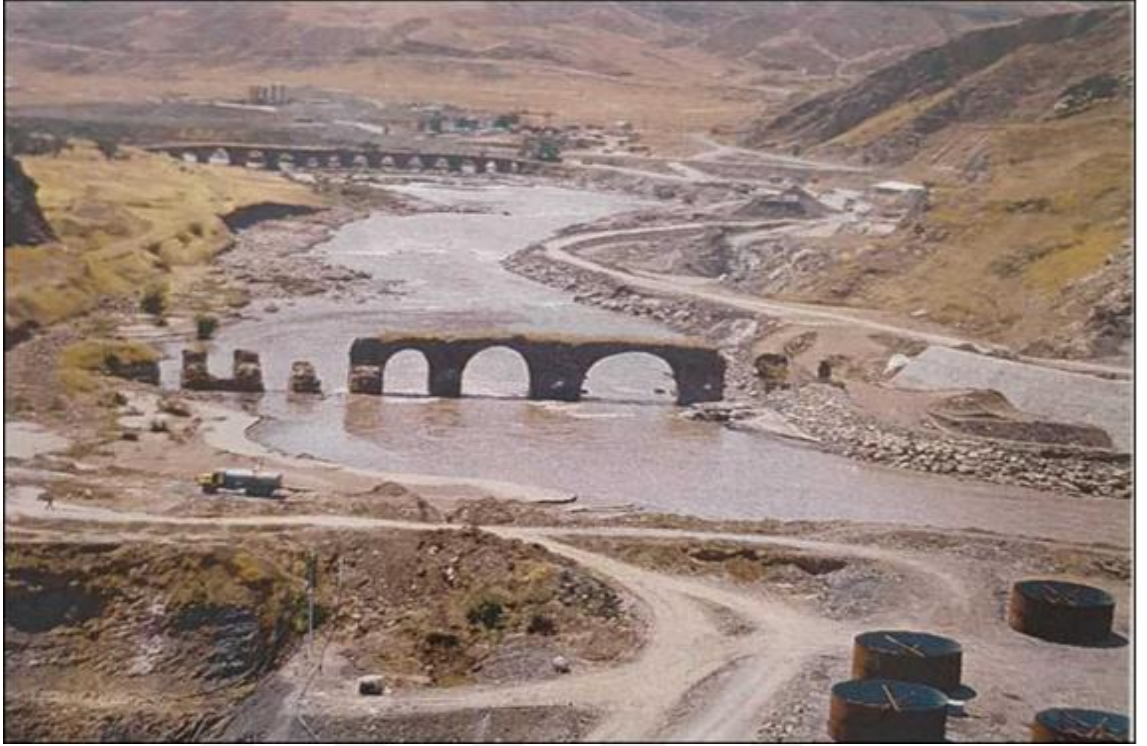
Fotoğraf 38. Kül Tepe’de I, II Açmasındaki Kür- Aras II ve III Dönemi’ne Ait Mimari Eserler (Abedi, 2016: 108)

Fotoğraf 39. Kül Tepe’de Bulunan Hayvan Heykelciği (Abedi, 2016: 108)

Fotoğraf 40. Kül Tepe’de Silindir Şeklindeki Mühür (Abedi. 2016: 110)

Fotoğraf 41. Hodaferin Köprüleri ve Aras Nehri'nin Genel Görüntüsü (Nobari, 2007: 76)

Fotoğraf 42. Hodaferin Bölgesinde Kurgan 1 Taş Yapısının Genel Görüntüsü (Nobari, 2007: 79)

Fotoğraf 43. Hodaferin Bölgesinde Kurgan 1 Ölü Gömme Şeklinden Genel Bir Görüntü (Nobari, 2007: 212)

Fotoğraf 44. Hodaferin Bölgesinde Kurgan 2 Ölü Gömme Şeklinden Genel Bir Görüntü (Nobari, 2007: 212)

Fotoğraf 45. Hodaferin Bölgesindeki Kurgan 4 Ölü Gömmesinden Genel Bir Görüntü (Nobari, 2007: 213)

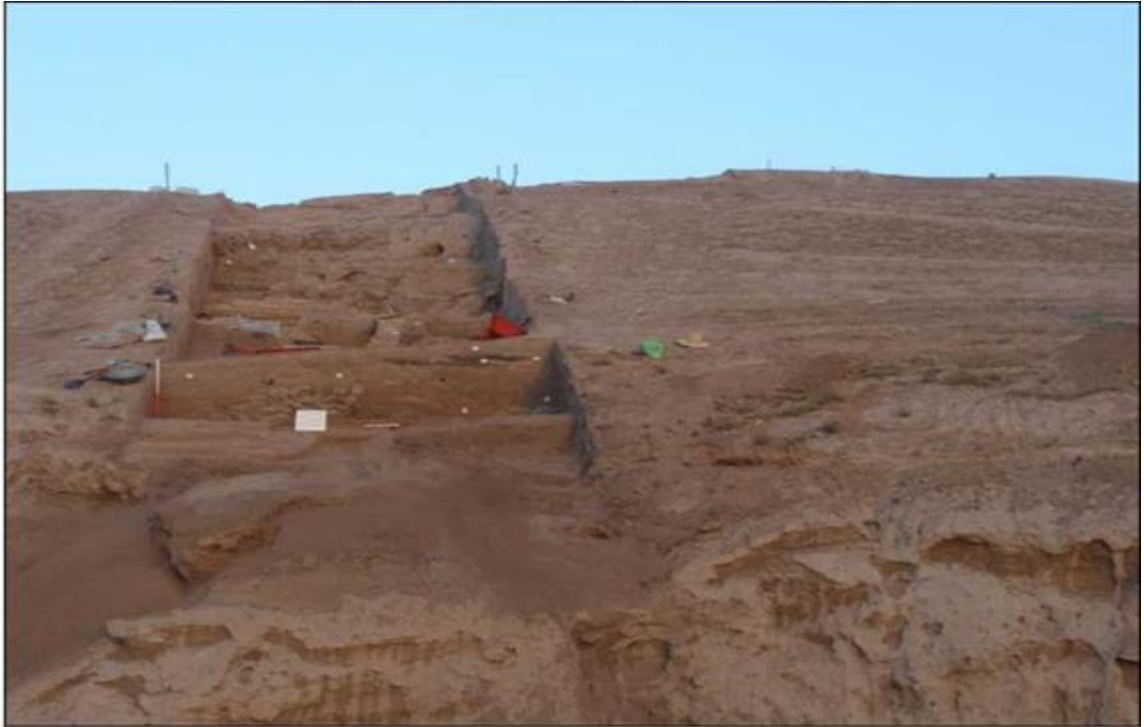
Fotoğraf 46. Hodaferin Bölgesinde Kurgan 1’de Çanak Çömlek Buluntusu (Nobari, 2007: 87)

Fotoğraf 47. Zerdhanenin Kurgan Dağı'ndan Genel Görüntü (Niknami; Kazım Pur, 2011: 109)

Fotoğraf 48. Abillu Bölgesinde Kurgan Çalışmasından Bir Görüntü

Fotoğraf 49. Zarnak Tepe B Açması (Nobari, 2012:214)

Fotoğraf 50. Zarnak Tepede Kazı Çalışması

Fotoğraf 51. Tebriz Şehri Görüntüsü

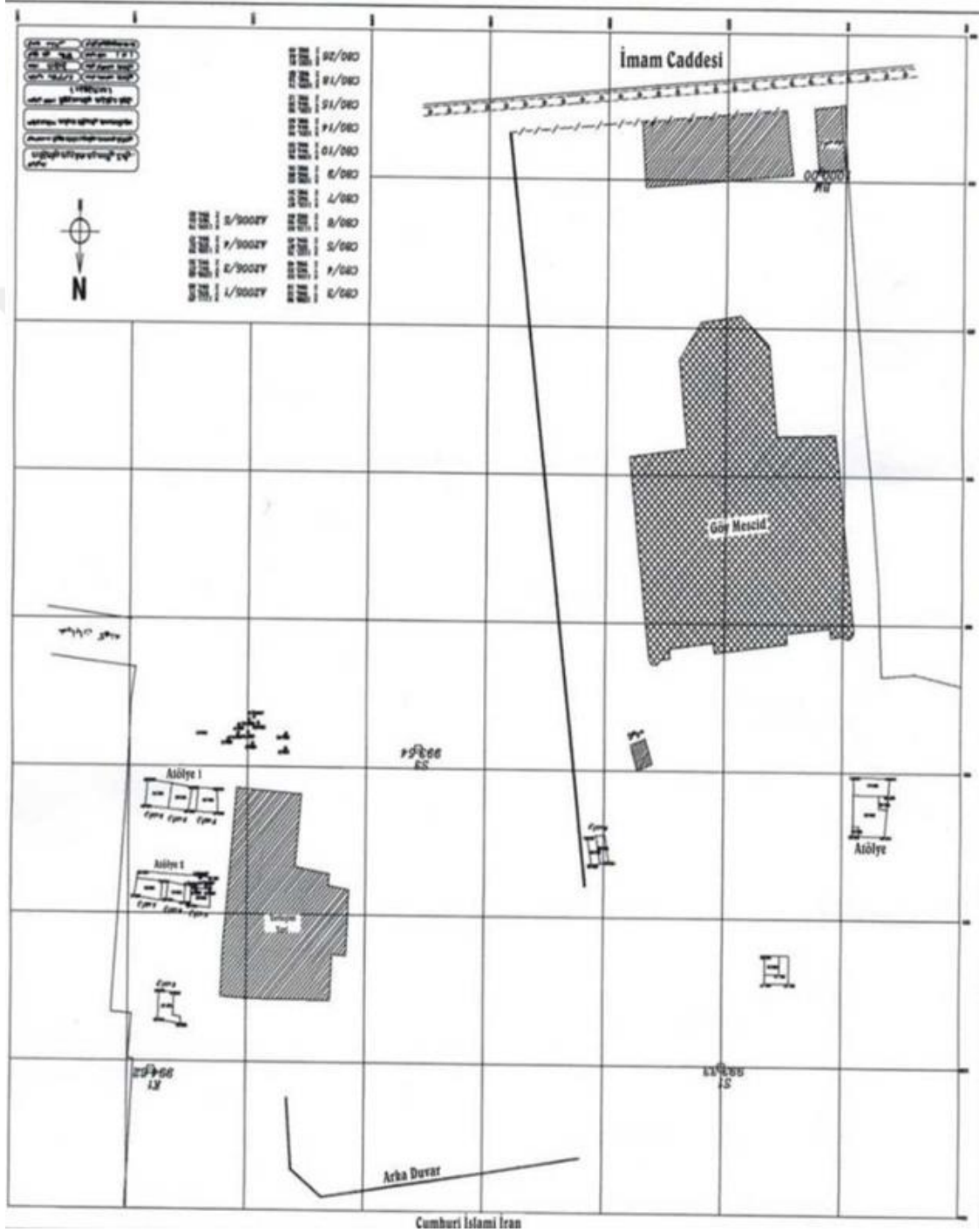

Fotoğraf 52. El Gölü (İl Gölü)

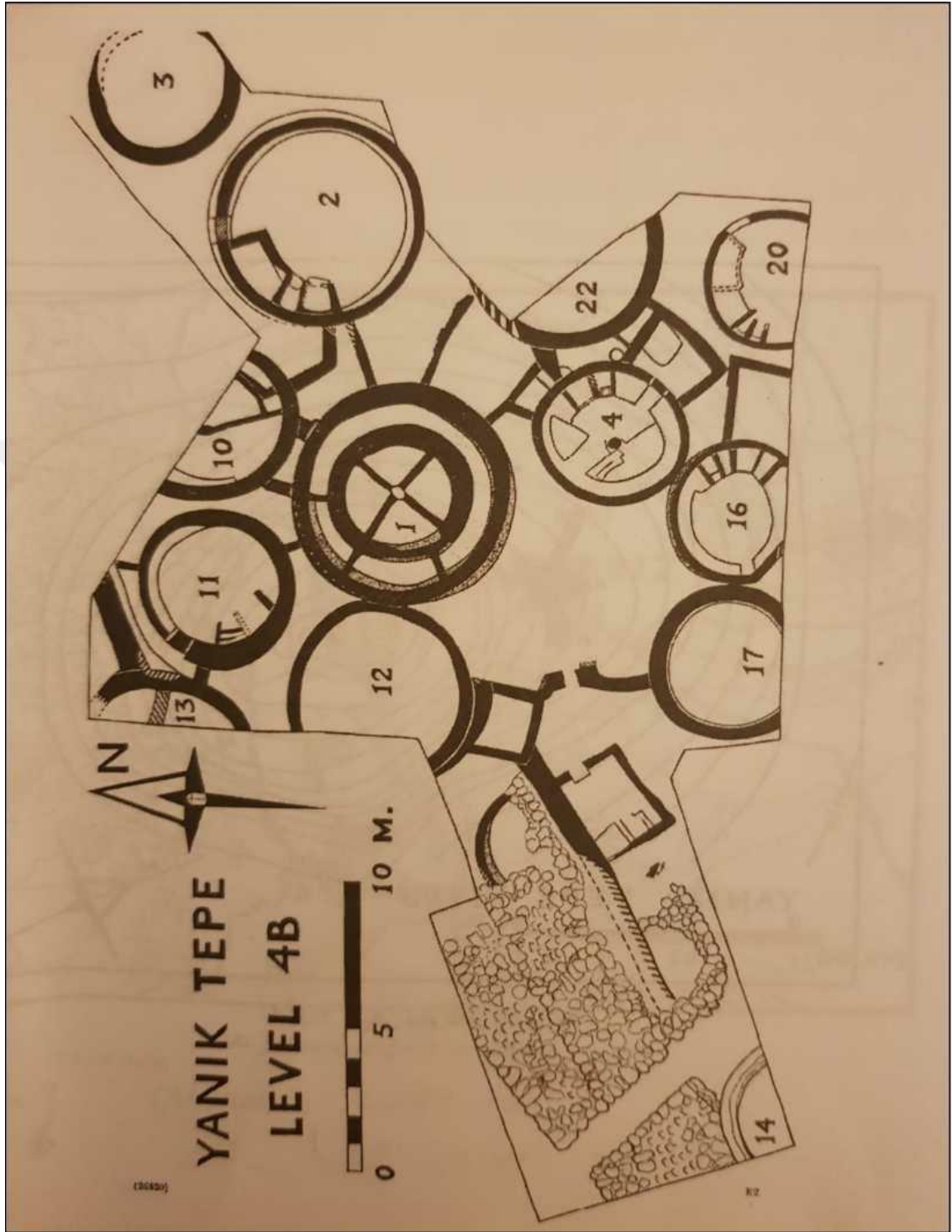

Fotoğraf 53. Şairler Mezarlığı

EK 3. PLANLAR

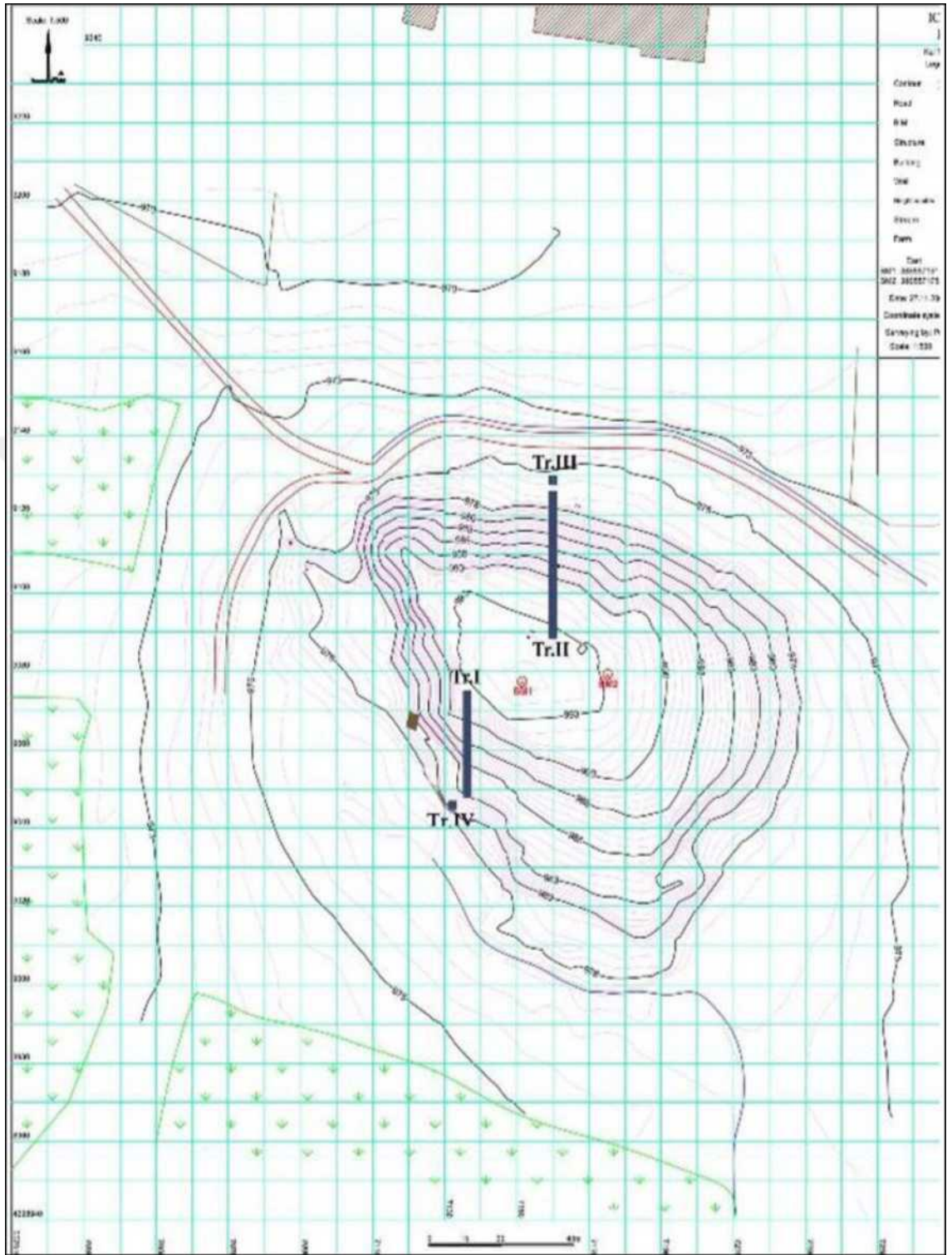

Planlar 1. Gök Mescid Mezarlığı'nın Planı (Nobari - Salehi, 2005: 32)

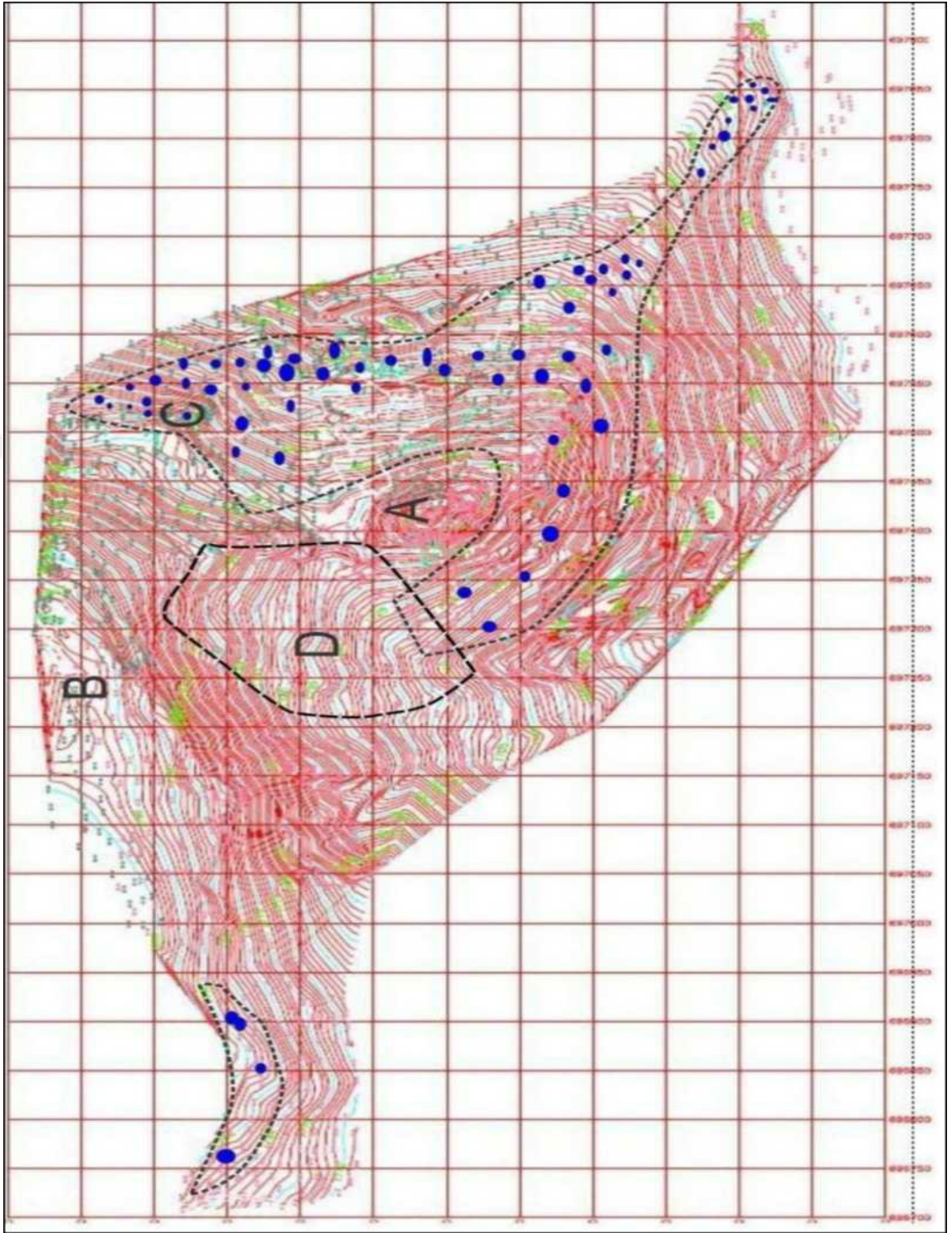

Planlar 2. Yanık Tepe'nin 4B Mimari Katmanı (Aliyun, 2011: 42)

Planlar 4. K l Tepe'nin Topoğrafik Planı (Abdi. 2016: 108)

Planlar 5. Zerdhane Bölgesindeki Tepelerin Konumu ve Kurganların Birbirine Göre Dağılımı (Niknami ve Kazım Pur, 2011: 108)

EK 4. TABLOLAR

TİP NO	Gagalı Kaplar		MERKEZLER													
	ŞEKİL	Hasanlı		DinhaTepe		Haftavan Tepe		Göy Tepe		Kordlar Tepe	Khorvin	Cemşid Abad	Kayteriye	Marlık	Sos Höyük	Dilkaya
		IV	V	II	III	IV	V	A	B							
1a			●		●		●		●	●	●	●				
1b			●		●		●		●	●	●	●				
1c			●		●		●		●	●	●	●				
2a		●		●		●					●					
2b		●		●		●					●					
2c		●		●		●					●					

Tablo 1. Gagalı Kapların Karşılaştırılması

TİP NO	Sürahiler	MERKEZLER														
	ŞEKİL	Hasanlı		DinhaTepe		Haftavan Tepe		Göy Tepe		Kordlar Tepe	Khorvin	Cemşid Abad	Kayteriye	Marlık	Sos Höyük	Dilkaya
		IV	V	II	III	IV	V	A	B							
1				●		●		●		●						
2a				●		●		●		●						
2b				●		●		●		●						

Tablo 2. Sürahilerin Karşılaştırılması

- Göy Tepe A Dönemi (Brown 1951: 158, Fig. 37/26)
- Dinha Tepe (Muscarella 1974: 76, Fig. 50)
- Haftavan IV (Burney 1972: 136)
- Kordlar Tepe (Lippert 1979: 111, Fig. 5,9)

TİP NO	Kâseler		MERKEZLER													
	ŞEKİL	Hasanlı		Dinha Tepe		Haftavan TepeV		Göy Tepe		Kordlar Tepe	Khorvin	Cemşid Abad	Kayteriye	Marlık	Sos Höyük	Dilkaya
		IV	V	II	III	IV	V	A	B							
1a		●		●		●		●			●		●			
1b		●														
1c			●		●		●		●	●						
1d			●		●		●		●	●						
2a						●									●	●
2b				●						●		●				
2c		●														●
2d		●				●				●					●	●

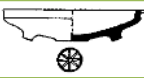
Tablo 3. Kâselerin Karşılaştırılması

- Tip 1-4 Göy Tepe B (Brown 1951:14; Pl.XXII: 22.)
- Kordlar Tepe (Lippert 1979: 119, Fig. 5-10)
- Haftavan V (Burney 1970a: 165)
- Dinha III (Muscarella 1974: 44, 45, 47, Fig. 12, 13, 17)
- Tip 5-8 Hasanlu IV (Young 1965: 63, Fig. 2, 4, 8)
- Göy Tepe A (Brown 1951: 157 Fig. 36)
- Dinha II (Muscarella 1974: 76, Fig. 50)
- Haftavan IV (Burney 1970a: 171, Fig. 5-8)
- Kordlar Tepe (Lippert 1979: 127,133, Fig. 13/3, 6)
- Sos Höyük (Güneri 2002a: Fig. 23) ve Dilkaya (Çilingiroğlu 1993: Res. 16)

TİP NO	Fincanlar	MERKEZLER														
	ŞEKİL	Hasanlu		DinhaTepe		Haftavan Tepe		Göy Tepe		Kordlar Tepe	Khorvin	Cemşid Abad	Kayteriye	Marlık	Sos Höyük	Dilkaya
		IV	V	II	III	IV	V	A	B							
1									●	●	●	●	●			
2									●	●	●	●	●			

Tablo 4. Fincanların Karşılaştırılması

- Göy Tepe B (Brown 1951: 143, Fig. 33/1004)
- Khorvin (Vanden Berghe 1964: 55, Fig. 59-62)
- Kayteriye (Ferd 1991: 91)

TİP NO	Tabaklar	MERKEZLER														
	ŞEKİL	Hasanlu		Dinha Tepe		Haftavan Tepe		Göy Tepe		Kordlar Tepe	Khorvin	Cemşid Abad	Kayteriye	Marlık	Sos Höyük	Dilkaya
		IV	V	II	III	IV	V	A	B							
1										●	●	●	●			
2										●	●	●	●			

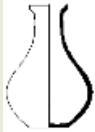
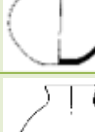
Tablo 5. Tabakların Karşılaştırılması

- Kordlar Tepe (Lippert 1979: 119, Fig. 5-9)
- Cemşid Abad (Fellahiyan 2001: 92,97)
- Kayteriye (Kambehs Ferd 1991: 45)
- Khorvin (Vanden Berghe 1964: 62, Fig. 181-184)

TİP NO	Çömlekler	MERKEZLER														
	ŞEKİL	Hasanlı		Dinha Tepe		Haftavan Tepe		Göğ Tepe		Kordlar Tepe	Khorvin	Cemişid Abad	Kayteriye	Marlık	Sos Höyük	Dilkaya
		IV	V	II	III	IV	V	A	B							
1			●		●					●						
2																
3			●													
4																
5			●		●									●	●	
6			●		●					●				●		
7			●		●									●		

Tablo 6. Çömleklerin Karşılaştırılması

- Dinha Tepe III (Muscarella 1974: 46,76, Fig. 13-50)
- Hasanlu V (Young 1965: 67, Fig. 3)
- Kordlar Tepe (Lippert 1979: 134, Fig. 13,8)

TIP NO	Şişeler	MERKEZLER														
	ŞEKİL	Hasanlı		Dinha Tepe		Haftavan Tepe		Göy Tepe		Kordlar Tepe	Khorvin	Cemşid Abad	Kayteriye	Marlık	Sos Höyük	Dilkaya
		IV	V	II	III	IV	V	A	B							
1a												●	●	●		
1b											●		●	●		
2a																
2b			●		●				●		●	●				
2c					●			●		●						
2d																
2e			●		●						●	●				
2f											●	●		●		

Tablo 7. Şişelerin Karşılaştırılması

- Marlık (Kambehsferd 2001:253)
- Cemşid Abad (Fellahiyan 2001: 93)
- Kayteriye (Kambehsferd 2001: 48)
- Khorvin (Vanden Berghe 1964: 62)

TIP NO	Testiler	MERKEZLER														
	ŞEKİL	Hasanlı		DinhaTepe		Haftavan Tepe		Göy Tepe		Kordlar Tepe	Khorvin	Cemşid Abad	Kayteriye	Marlık	Sos Höyük	Dilkaya
		IV	V	II	III	IV	V	A	B							
1				●		●										
2				●		●										
3a		●														
3b				●		●										
3c																

Tablo 8. Testilerin Karşılaştırılması

- Haftavan Tepe IV (C. A. Burney 1970:1)
- Dinha Tepe II (O.W. Muscarella 1974: 76)

TIP NO	Meyvelikler	MERKEZLER														
	ŞEKİL	Hasanlu		DinhaTepe		HaftavanTepe		Göy Tepe		Kordlar TepeIV	Khorvin	Cemşid Abad	Kayteriye	Marlık	Sos Höyük	Dilkaya
		IV	V	II	III	IV	V	A	B							
1		●		●						●	●		●			
2		●		●						●	●		●			

Tablo 9. Meyveliklerin Karşılaştırılması

- Hasanlu IV (Young 1965: 65, Fig. 5)
- Kordlar Tepe IV (Lippert 1979: Fig. 5/3, 8)
- Dinha Tepe II (Muscarella 1974: 79)
- Kayteriye (Kambehferd 1991: 50)
- Khorvin, Jamşidabad (Fellahiyan 2001: 94)

Çizim (Tanımlama) 21, No.1

Tip: Şişe	Mezar no:78/1	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: -	Yapım: -	Çapı:h. 19; d. 7.4	Açkı: -
Bezeme/Tanım: Ağız kenarında yatay oluk bezeme			

Çizim (Tanımlama) 20, No.2

Tip: Çömlek	Mezar no: 78/17	Renk: Devetüyü rengi	Katkı: Kum
Pişme: -	Yapım: -	Çapı: h.16.5; d.15	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 16, No.3

Tip: Testi	Mezar no: 78/17	Renk: Devetüyü rengi	Katkı: Kum
Pişme: -	Yapım: -	Çapı: h.13; d. 6.3	Açkı: -
Bezeme/Tanım: Üçgen şeklinde omuz üzeri kazma çizgilerle bezeli			

Çizim (Tanımlama) 19, No.4

Tip: Fincan	Mezar no: 78/18	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: -	Yapım: -	Çapı: h. 5; d. 4.6	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 18, No.5

Tip: Çömlek	Mezar no:78/25	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: -	Yapım: -	Çapı: h.25.5; d. 7	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 17, No.6

Tip: Testi	Mezar no: 78/33	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: -	Yapım: -	Çapı: h.24; d. 11	Açkı: -
Bezeme/Tanım: Ağız kenarında çizgi bezeme ve omuz kısmında yaprak şeklinde kazı bezeme çizgiler var.			

Çizim (Tanımlama) 23, No.7

Tip: Şişe	Mezar no: 78/22	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: -	Yapım: -	Çapı: h.25; d. 8	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 26, No.8

Tip: Üç ayaklı Kase	Mezar no: 79/22	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: -	Çapı: h. 9; d. 25	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 25, No.9

Tip: Meyvelik	Mezar no: Stratigrafi	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.14; d. 24	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 27, No.10

Tip: Özel formlu kap	Mezar no:79/7	Renk: Gri	Katkı: Kum, Küçük taşçık
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.-; d.-	Açkı: -
Bezeme/Tanım: Gövde üzerinde iki bezeme ve sırada devam eden zigzak şeklinde çizgi.			

Çizim (Tanımlama) 13, No.11

Tip: Köprüsüz Gagalı kap	Mezar no:79/21	Renk: Koyu Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. d. -	Açkı: -
Bezeme/Tanım: omuz üzerinde kabartma ve çizgi bezeme tekniği ile stilize hayvan ve geometrik motifler işlenmiştir.			

Çizim (Tanımlama) 13, No.12

Tip: Gagalı kap	Mezar no: 80/7	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. 19; d. 10	Açkı: -
Bezeme/Tanım: Omuz üzerinde geometrik çizgi bezeme var.			

Çizim (Tanımlama) 12, No.13

Tip: Gagalı kap	Mezar no: 80/7	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.14; d. 11	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 25, No.14

Tip: Meyvelik	Mezar no: 80/7	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.25; d. 22	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 4, No.15

Tip: Üç Ayaklı Kase	Mezar no: 80/2	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: Orta	Yapım: El	Çapı: h.-; d. -	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 19, No.16

Tip: Testi	Mezar no: 80/19	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.19; d. 10.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 14, No.17

Tip: Gagalı Kap	Mezar no:80/14	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. 18.5; d.10.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 12, No.18

Tip: Gagalı Kap	Mezar no: 78/2	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. 15; d. 10	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 17, No.19

Tip: Testi	Mezar no: 80/12	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: Çark	Çapı: h.15; d. 8.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım: Kulp stilize hayvan biçimli ve omuz üzerinde geometrik şeklinde çizgi bezeme			

Çizim (Tanımlama) 14, No.20

Tip: Gagalı Kap	Mezar no: 80/12	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.18.5; d. 10.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 13, No.21

Tip: Gagalı Kap	Mezar no: 80/25	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. 18; d. 10.5	Açkı:
Bezeme/Tanım: Çizgi bezeme			

Çizim (Tanımlama) 15, No.22

Tip: Gagalı Kap	Mezar no: 80/16	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. 14.5; d. 11.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 16, No.23

Tip: Köprülü Gagalı Kap	Mezar no: 81/1	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: -	Çapı: h.19; d. 11	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama), No.24

Tip: Kâse	Mezar no:81/3	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: Gri	Yapım: El	Çapı: h. 6.; d. 18.4	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 3, No.25

Tip: Kâse	Mezar no:81/3	Renk: Kiremit	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.5.7; d.23	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 24, No.26

Tip: Şişe	Mezar no:81/3	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.17.7; d.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 6, No.27

Tip: Kâse	Mezar no: 81/4	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.8.1; d. 21.2	Açkı: -
Bezeme/Tanım: Ağız kenarında iki delik var.			

Çizim (Tanımlama) 15, No.28

Tip: Gagalı Kap	Mezar no: 81/5	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. 21.2; d. -	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 15, No.29

Tip: Gagalı Kap	Mezar no: 81/6	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. 20; d. 8.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 2, No.30

Tip: Kâse	Mezar no: 81/6	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.5; d. 13.9	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 19, No.31

Tip: Testi	Mezar no: 81/6	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.10.8; d. 7.6	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 19, No.32

Tip: Testi	Mezar no: 81/6	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: Çark	Çapı: h.17.2; d. 10.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 16, No.33

Tip: Gagalı Kap	Mezar no: 81/8	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.27; d. 7.8	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 16, No.34

Tip: Gagalı kap	Mezar no: 81/9	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h.8; d. 25.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 24, No.35

Tip: Şişe	Mezar no: 81/9	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. 18.5; d. 8	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

Çizim (Tanımlama) 16, No. 36

Tip: Gagalı Kap	Mezar no: 82/5	Renk: Gri	Katkı: Kum
Pişme: İyi	Yapım: El	Çapı: h. 11; d. 8.5	Açkı: -
Bezeme/Tanım:			

AÇMA	İNSAN HEYKELCİKLERİ		HAYVAN HEYKELCİKLERİ					TOPLAM
	ERKEK ÜREME ORGANI	İNSAN	KUŞLAR	SU CANLILARI			4 AYAKLILAR	
				KAPLUMBAĞA	BALIK			
E ₁	17	52	8	1	1	8	87	
E ₂	3	10	2	0	0	0	15	
2 AÇMA TOPLAMI	20	62	10	1	1	8	102	
HER GRUPTOPLAMI	82		20				102	

Tablo 10. Tepe Zarnak'ta Bulunan Heykelcik Dağılımı

SIRA NO	BÖLGE	KOD	ENLEM	BOYLAM	DENİZ SEVİYESİNDEN YÜKSEKLİK	İRTİFA (M)	GENİŞLİK (M)	KÜLTÜREL DÖNEMLER
1	ALLAHKULU	Mal	46°13'550 ¹¹	37°00'729 ¹¹	1347	4	0/8	T-TU-K
2	KÜL TEPE	Aja	45°55'525 ¹¹	37°27'713 ¹¹	1335	19	6	K-TU
3	ŞİREMİN	Aza	45°50'768 ¹¹	37°39'076 ¹¹	1327	15	6	K-TU
4	HAFT ÇEŞME	Aza	45°57'781 ¹¹	37°38'574 ¹¹	1843	12	01.May	K-TU
5	MİNCİK DAĞI	Mer	46°22'227 ¹¹	37°19'498 ¹¹	1653	26	3	TU-T-İ
6	YANIK	Osk	46°00'212 ¹¹	37°58'848 ¹¹	1344	22	7	K-TU
7	KARA TEPE	Şeb	45°22'898 ¹¹	38°15'678 ¹¹	1310	12	6	K-TU
8	MİKAIL	Şeb	45°23'418 ¹¹	38°16'878 ¹¹	1330	6	6	K-TU
9	ŞEYH VELİ	Şeb	45°24'759 ¹¹	38°13'599 ¹¹	1323	8	3	K
10	HAFT ÇEŞME	Şeb	45°27'699 ¹¹	38°11'370 ¹¹	1295	4	5	K'den İ
11	SARBEN KULU	Şeb	45°51'865 ¹¹	38°09'715 ¹¹	1334	04.May	5	K-TU
12	DERVİŞ BAKKAL	Şeb	45°51'460 ¹¹	38°09'582 ¹¹	1337	3	4	D
13	AKILI	Şeb	45°51'396 ¹¹	38°14'864 ¹¹	1495	10	01.May	K-İ
14	HASANLU	Şeb	45°45'050 ¹¹	38°08'150 ¹¹	1333	10	5	K-TU
15	ZİRABAD	Şeb	48°08'507 ¹¹	38°17'666 ¹¹	1528	20	3	N-K-TU-D-T
16	YALDUZ	Mer	45°46'918 ¹¹	38°25'477 ¹¹	1383	20	10	K-Tunç'tan İ
17	BARUÇ	Mer	45°40'933 ¹¹	38°29'964 ¹¹	1214	21	5	K-Tunç'tan İ
18	MERKİT 1	Mer	45°35'107 ¹¹	38°29'945 ¹¹	1124	3	01.Ağu	N-K
19	MERKİT 2	Mer	45°34'573 ¹¹	38°30'284 ¹¹	1124	03.May	01.May	N
20	MAHPERİ	Bon	46°07'705 ¹¹	37°22'897 ¹¹	1396	7	15	K-D'den İ
21	ERMENİ TEPE	Bon	46°05'716 ¹¹	37°21'633 ¹¹	1321	6	3	K-TU-D

22	SIÇAN TEPE	Bon	46°06'848 ¹¹	37°18'001 ¹¹	1328	6	05.Haz	K-TU-İ
23	HAŞIMZADE	Bon	46°02'150 ¹¹	37°18'100 ¹¹	1337	3	1	K-TU-İ

Tablo 11. Urmiye Gölü'nün Doğusunda Obsidiyen Olan Bölgeler

SIRA NO	KOD	ENLEM	BOYLAM	DENİZ SEVİYESİNDE N YÜKSEKLİK	İRTİFA (M)	GENİŞLİK (M)	KÜLTÜREL DÖNEMLER
1	Mar	46° 25'608 ¹¹	37° 20'326 ¹¹	1691	4	0/64	N-K
2	Mar	46° 22'227 ¹¹	37° 19'498 ¹¹	1653	26	3	TU-T-İ
3	Mar	46° 15'328 ¹¹	37° 23'636 ¹¹	1508	12	1	K(Z)-TU-T-İ
4	Mar	46° 22'835 ¹¹	37° 16'752 ¹¹	1770	3	0/5	T-İ
5	Mar	46° 26'955 ¹¹	37° 21'673 ¹¹	1743	2	0/5	TU-K(Z)
6	Mar	46° 23'956 ¹¹	37° 19'445 ¹¹	1642	4	1	D-İ
7	Mar	46° 24'492 ¹¹	37° 24'413 ¹¹	1803	3	0/4	N-K-TU
8	Mar	46° 34'273 ¹¹	37° 19'246 ¹¹	1767	10	3	T-İ
9	Mar	46° 33'151 ¹¹	37° 18'751 ¹¹	1748	20	0/4	T-İ
10	Mar	46° 34'769 ¹¹	37° 20'806 ¹¹	1813	30	2	T-İ
11	Mal	46° 11'728 ¹¹	37° 00'495 ¹¹	1327	2	0/25	T
12	Mal	46° 10'882 ¹¹	36° 59'682 ¹¹	1330	3	1	T-İ
13	Mal	46° 13'550 ¹¹	37° 00'729 ¹¹	1347	4	0/8	K-TU-T
14	Mal	46° 2'625 ¹¹	37° 9'332 ¹¹	1313	7	2	K(Z)
15	Mal	46° 02'442 ¹¹	37° 08'376 ¹¹	1314	12	03.Haz	TU
16	Mal	46° 13'341 ¹¹	37° 06'814 ¹¹	1442	5	3	TU
17	Mal	46° 07'554 ¹¹	37° 05'664 ¹¹	1315	8	03.May	TU-İ
18	Çha	46° 58'840 ¹¹	37° 07'595 ¹¹	1324	18	01.May	K-TU-T
19	Çha	47° 05'012 ¹¹	37° 10'396 ¹¹	1749	9	0/9	TU-T
20	Haş	46° 53'830 ¹¹	37° 28'016 ¹¹	1637	25	03.Tem	TU-T-İ
21	Haş	47° 02'095 ¹¹	37° 29'690 ¹¹	1733	20	3	K-TU-T-İ

22	Haş	47 ° 06'272 ¹¹	37 ° 24'689 ¹¹	1594	19	01.Şub	K-TU-D
23	Haş	47 ° 15'423 ¹¹	37 ° 27'741 ¹¹	1941	5	2	K-T
24	Haş	47 ° 12'424 ¹¹	37 ° 26'509 ¹¹	1785	12	3	K-D
25	Haş	47 ° 05'431 ¹¹	37 ° 36'853 ¹¹	2016	-	50	K-D-T
26	Haş	47 ° 00'752 ¹¹	37 ° 25'152 ¹¹	1569	3	5	T
27	Haş	46 ° 37'305 ¹¹	37 ° 29'674 ¹¹	2052	2	4	D
28	Haş	46 ° 42'884 ¹¹	37 ° 31'425 ¹¹	1846	5	4	K-TU-İ
29	Haş	47 ° 15'392 ¹¹	37 ° 28'607 ¹¹	1976	10	0/7	K-D-T
30	Haş	47 ° 13'070 ¹¹	37 ° 28'890 ¹¹	1801	5	2	K-T-İ
31	Haş	47 ° 09'427 ¹¹	37 ° 30'305 ¹¹	1807	20	06.Nis	K-T-İ
32	Haş	47 ° 09'222 ¹¹	37 ° 31'678 ¹¹	1929	9	02.Şub	K-D-T
33	Haş	47 ° 08'552 ¹¹	37 ° 31'280 ¹¹	1889	9	0/7	K-T
34	Haş	47 ° 08'655 ¹¹	37 ° 31'292 ¹¹	1875	04.May	0/48	K-T
35	Haş	47 ° 08'508 ¹¹	37 ° 31'165 ¹¹	1892	-	05.Mar	K-T
36	Haş	47 ° 08'355 ¹¹	37 ° 30'733 ¹¹	1836	6	0/8	N-K
37	Haş	47 ° 07'943 ¹¹	37 ° 31'537 ¹¹	1859	-	0/2	K
38	Haş	47 ° 05'610 ¹¹	37 ° 26'717 ¹¹	1613	7	01.Mar	K-T
39	Haş	47 ° 05'340 ¹¹	37 ° 27'580 ¹¹	1671	14	04.Nis	K-D'den İ
40	Haş	47 ° 16'857 ¹¹	37 ° 23'167 ¹¹	1868	8	0/65	K-T
41	Haş	47 ° 11'205 ¹¹	37 ° 25'412 ¹¹	1684	5	0/48	K-T-İ
42	Haş	47 ° 10'865 ¹¹	37 ° 24'140 ¹¹	1620	6	0/98	K-TU-D-T
43	Haş	47 ° 06'492 ¹¹	37 ° 22'658 ¹¹	1529	1	0/6	K-T-İ
44	Haş	47 ° 05'765 ¹¹	37 ° 25'108 ¹¹	1598	16	2	K-D-U
45	Haş	47 ° 07'330 ¹¹	37 ° 32'298 ¹¹	1911	7	01.Tem	K
46	Haş	47 ° 06'975 ¹¹	37 ° 31'325 ¹¹	1881	5	0/43	K-U
47	Haş	47 ° 07'088 ¹¹	37 ° 31'255 ¹¹	1857	16	0/89	K-TU-D-İ
48	Haş	47 ° 05'357 ¹¹	37 ° 32'830 ¹¹	1895	6	0/99	K'den İ
49	Haş	47 ° 05'563 ¹¹	37 ° 32'768 ¹¹	1883	7	01.Oca	K'den İ

50	Haş	47 ° 09'022 ¹¹	37 ° 32'228 ¹¹	1954	7	01.Ağu	K'den İ
51	Haş	47 ° 10'425 ¹¹	37 ° 31'853 ¹¹	1931	-	07.Şub	K-D'den İ
52	Haş	47 ° 08'472 ¹¹	37 ° 32'993 ¹¹	2001	4	04.Oca	K-TU-T
53	Haş	47 ° 08'568 ¹¹	37 ° 34'388 ¹¹	1961	19	03.May	K'den İ
54	Haş	47 ° 06'610 ¹¹	37 ° 33'893 ¹¹	2013	70	Oca.35	K'den İ
55	Haş	47 ° 01'842 ¹¹	37 ° 34'847 ¹¹	1942	17	Şub.19	K'den İ
56	Haş	47 ° 01'905 ¹¹	37 ° 34'945 ¹¹	1909	12	1	K-TU-T
57	Haş	47 ° 00'323 ¹¹	37 ° 35'380 ¹¹	1871	6	01.Haz	K-TU
58	Haş	47 ° 00'323 ¹¹	37 ° 37'542 ¹¹	2003	-	Mar.45	K'den İ
59	Haş	46 ° 58'430 ¹¹	37 ° 37'083 ¹¹	1972	12	Mar.66	K-TU-D'den İ
60	Haş	47 ° 02'103 ¹¹	37 ° 30'983 ¹¹	1753	10	0/48	K-TU-D'den İ
61	Aca	45 ° 55'525 ¹¹	37 ° 27'713 ¹¹	1335	19	6	K-TU-D'den İ
62	Aca	45 ° 56'103 ¹¹	37 ° 28'437 ¹¹	1366	23	20	K-TU-D'den İ
63	Aca	45 ° 49'881 ¹¹	37 ° 24'988 ¹¹	1304	5	1	D
64	Aca	45 ° 59'660 ¹¹	37 ° 24'947 ¹¹	1303	02.May	2	T
65	Şeb	45 ° 22'898 ¹¹	38 ° 15'678 ¹¹	1310	12	6	K-TU
66	Şeb	45 ° 23'418 ¹¹	38 ° 16'878 ¹¹	1330	6	6	K-TU
67	Şeb	45 ° 24'759 ¹¹	38 ° 13'599 ¹¹	1323	8	3	K
68	Şeb	45 ° 27'699 ¹¹	38 ° 11'370 ¹¹	1295	4	5	K'den İ
69	Şeb	45 ° 51'865 ¹¹	38 ° 09'715 ¹¹	1334	04.May	5	K-TU
70	Şeb	45 ° 51'460 ¹¹	38 ° 09'582 ¹¹	1337	3	4	D
71	Şeb	45 ° 51'396 ¹¹	38 ° 14'864 ¹¹	1495	10	01.May	K'den İ
72	Şeb	45 ° 52'303 ¹¹	38 ° 14'144 ¹¹	1443	0/5	20	TU-D-İ
73	Şeb	45 ° 45'050 ¹¹	38 ° 08'150 ¹¹	1333	10	5	K
74	Şeb	46 ° 08'507 ¹¹	38 ° 17'666 ¹¹	1528	20	3	N-K-TU-D-T
75	Şeb	45 ° 16'730 ¹¹	38 ° 18'929 ¹¹	1360	6	0/65	D-İ
76	Şeb	45 ° 10'281 ¹¹	38 ° 18'253 ¹¹	1404	30	2	D-İ
77	Aze	45 ° 50'768 ¹¹	37 ° 39'076 ¹¹	1327	15	6	K-TU-İ

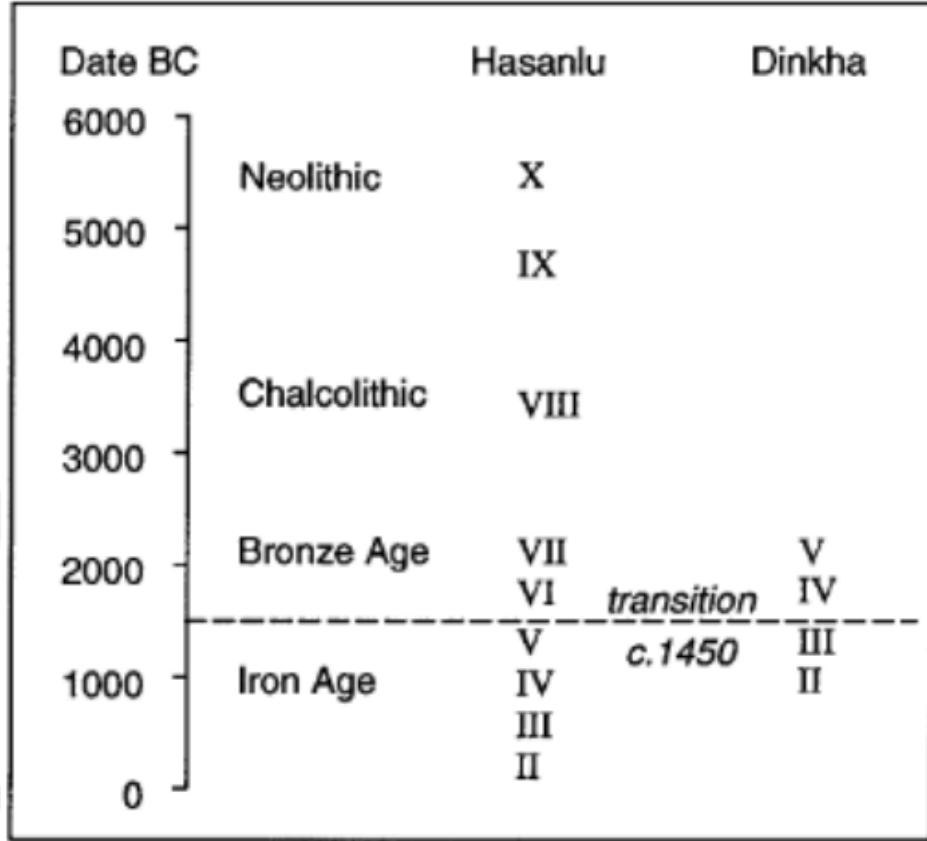
78	Aze	45 ° 57'781 ¹¹	37 ° 38'074 ¹¹	1843	12	01.May	K-TU
79	Bos	46 ° 49'677 ¹¹	37 ° 50'326 ¹¹	1753	10	7	K-TU
80	Bos	47 ° 12'205 ¹¹	37 ° 37'691 ¹¹	1694	8	0/5	N-K
81	Bos	47 ° 11'359 ¹¹	37 ° 41'151 ¹¹	1825	6	0/5	N-K-TU
82	Bos	46 ° 51'619 ¹¹	37 ° 46'367 ¹¹	1797	9	2	TU'dan İ
83	Osk	46 ° 00'212 ¹¹	37 ° 58'848 ¹¹	1344	22	7	K-TU
84	Mer	45 ° 46'918 ¹¹	38 ° 25'477 ¹¹	1383	20	10	K-TU-İ
85	Mer	45 ° 40'933 ¹¹	38 ° 29'964 ¹¹	1214	21	5	K-TU-İ
86	Mer	45 ° 35'107 ¹¹	38 ° 29'959 ¹¹	1124	3	01.Ağu	N-K
87	Mer	45 ° 34'573 ¹¹	38 ° 30'284 ¹¹	1124	03.May	01.May	N
88	Bon	46 ° 07'705 ¹¹	37 ° 22'897 ¹¹	1396	7	15	K-D'den İ
89	Bon	46 ° 08'109 ¹¹	37 ° 23'324 ¹¹	1423	6	0/5	K'den İ
90	Bon	46 ° 08'804 ¹¹	37 ° 22'471 ¹¹	1452	30	3	K'den İ
91	Bon	46 ° 05'716 ¹¹	37 ° 21'633 ¹¹	1321	6	3	K-TU-D
92	Bon	46 ° 05'815 ¹¹	37 ° 21'261 ¹¹	1322	0/5	6	N-K-TU
93	Bon	46 ° 06'848 ¹¹	37 ° 18'001 ¹¹	1328	6	05.Haz	K-TU-İ
94	Bon	46 ° 01'270 ¹¹	37 ° 17'316 ¹¹	1297	5	1	K
95	Bon	46 ° 02'150 ¹¹	37 ° 18'100 ¹¹	1284	3	1	K-TU-İ

Tablo 12. Urmiye Gölü'nün Doğusunda Obsidiyen Olan Bölgeler (Niknami, Çaycı Amir Hiz 2006:154)

1. Zaif: (Z)

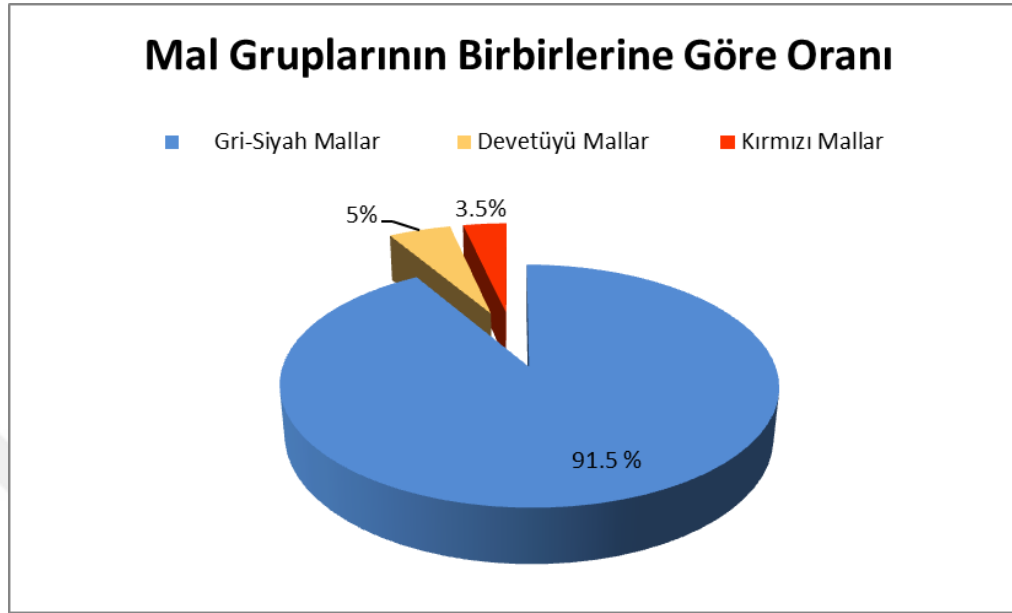
2 Tarihi Dönemler: Neolitik (N), Kalkolitik (K), Tunç (Tu), Demir (D), Urartu (U), Tarihi (T), İslami (İ),

3. Araştırma altına giren şehirler: Marağah (Mar), Çar Oymak (Çha), Malikan (Mal), Haşteri (Haş), Acabşir (Aca), Şebister (Şeb), Azerşer (Aze), Bostanabad (Bos), Oskü (Osk), Tebriz (Teb), Merend (Mer), Bonab (Bon).

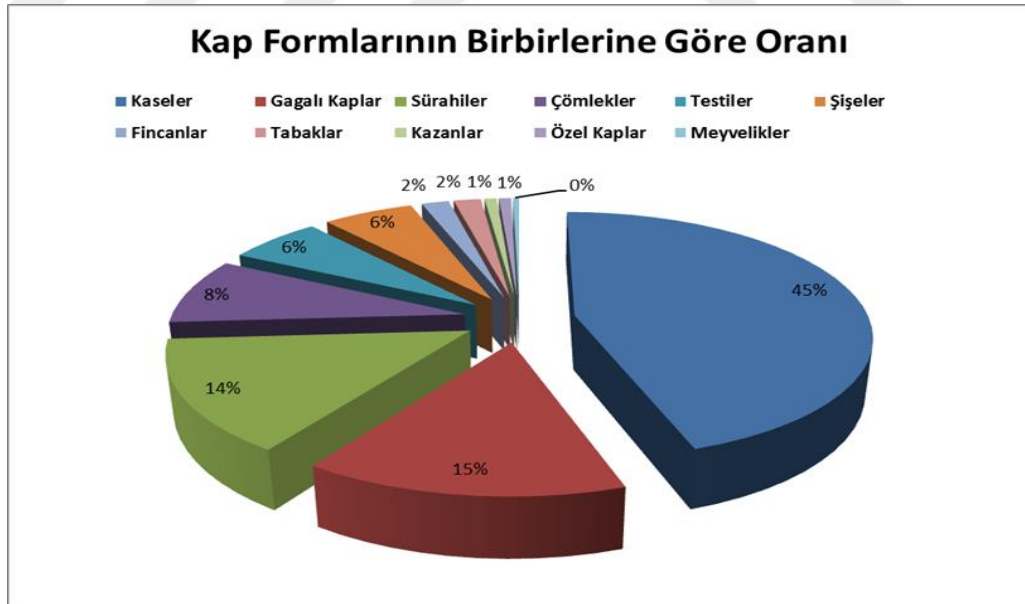

Tablo 13. Hasanlu ve Dinha Tepe'de Göreceli Kronoloji

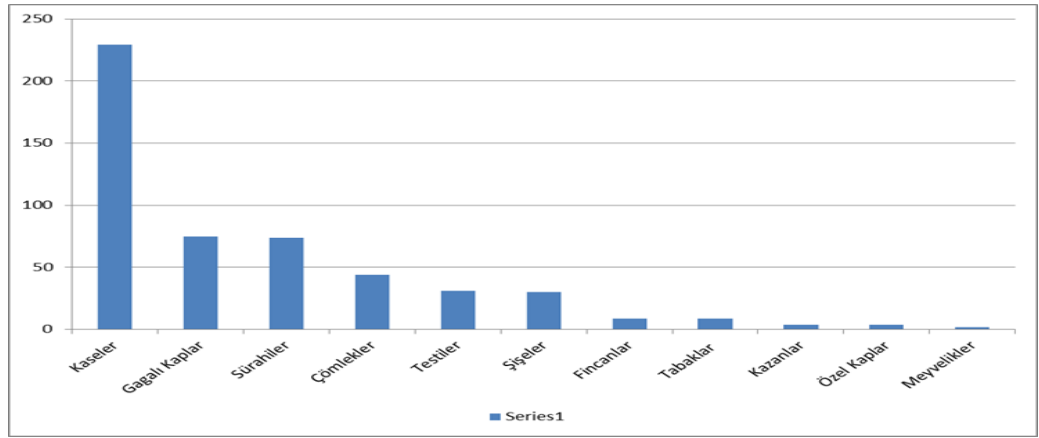
EK 5. GRAFİKLER

Grafik 1. Mal Gruplarının Birbirlerine Göre Oranı

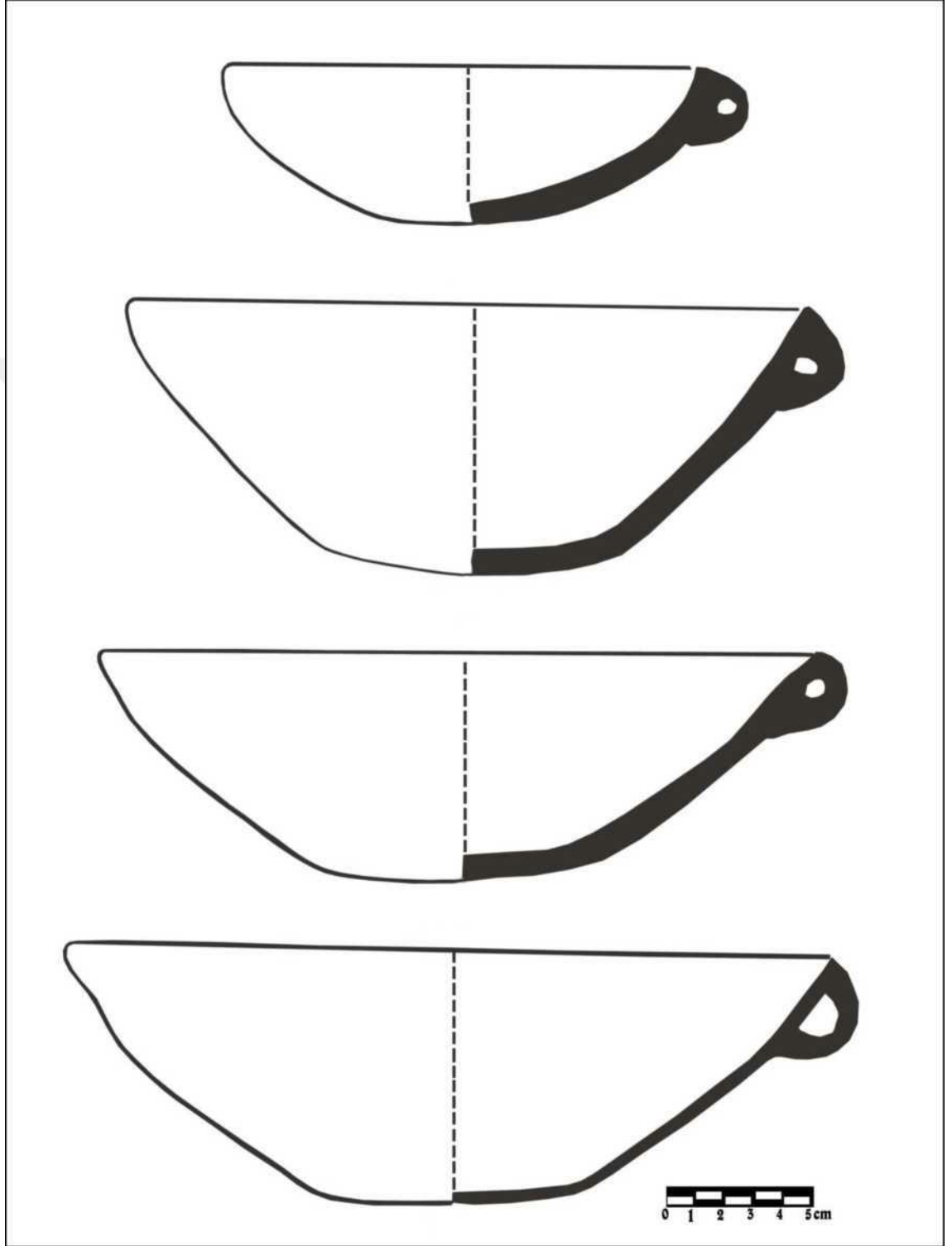

Grafik 2. Kap Formlarının Birbirlerine Göre Oranı

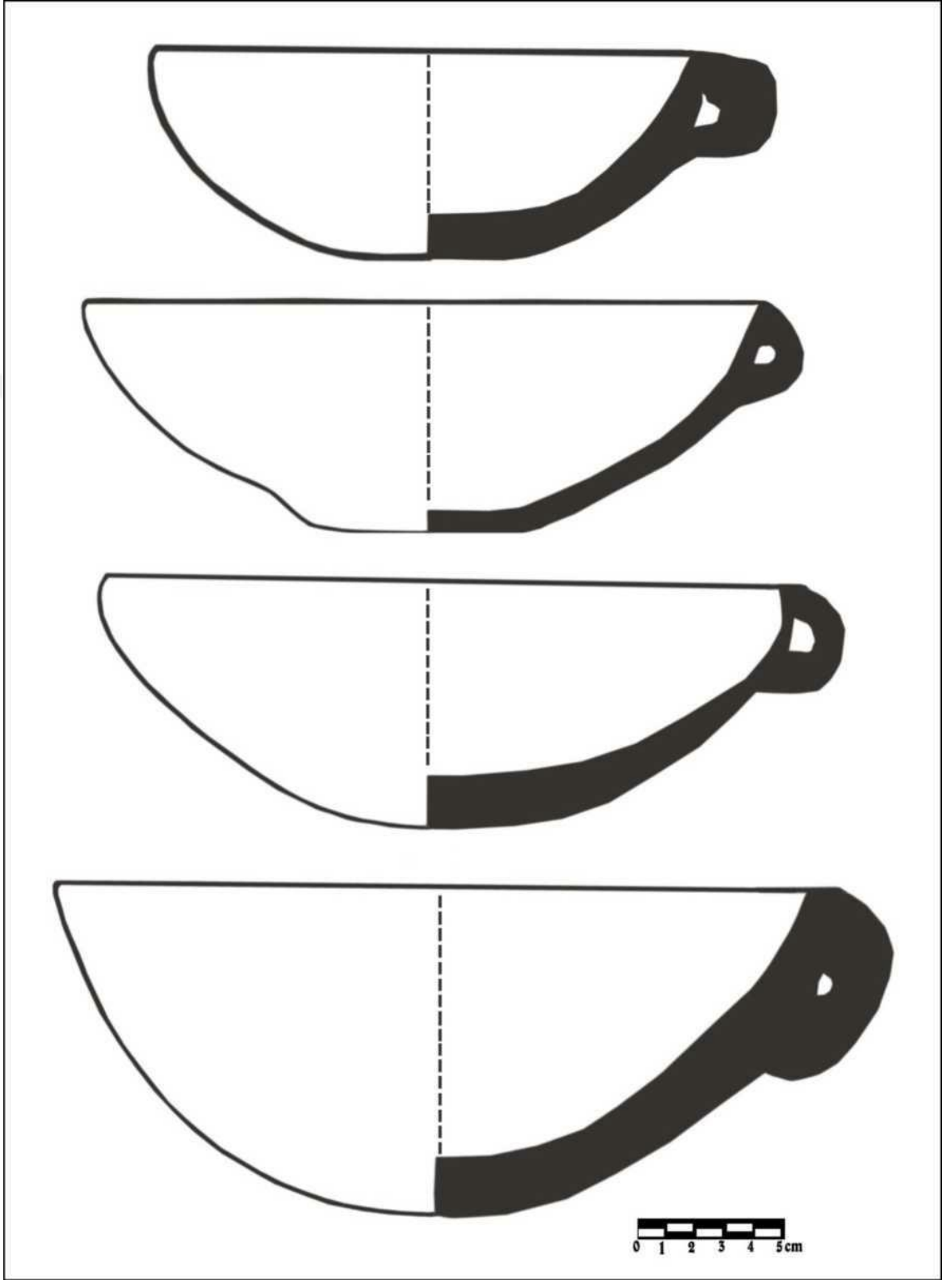

Grafik 3. Kap Formlarının Birbirlerine Göre Oranı

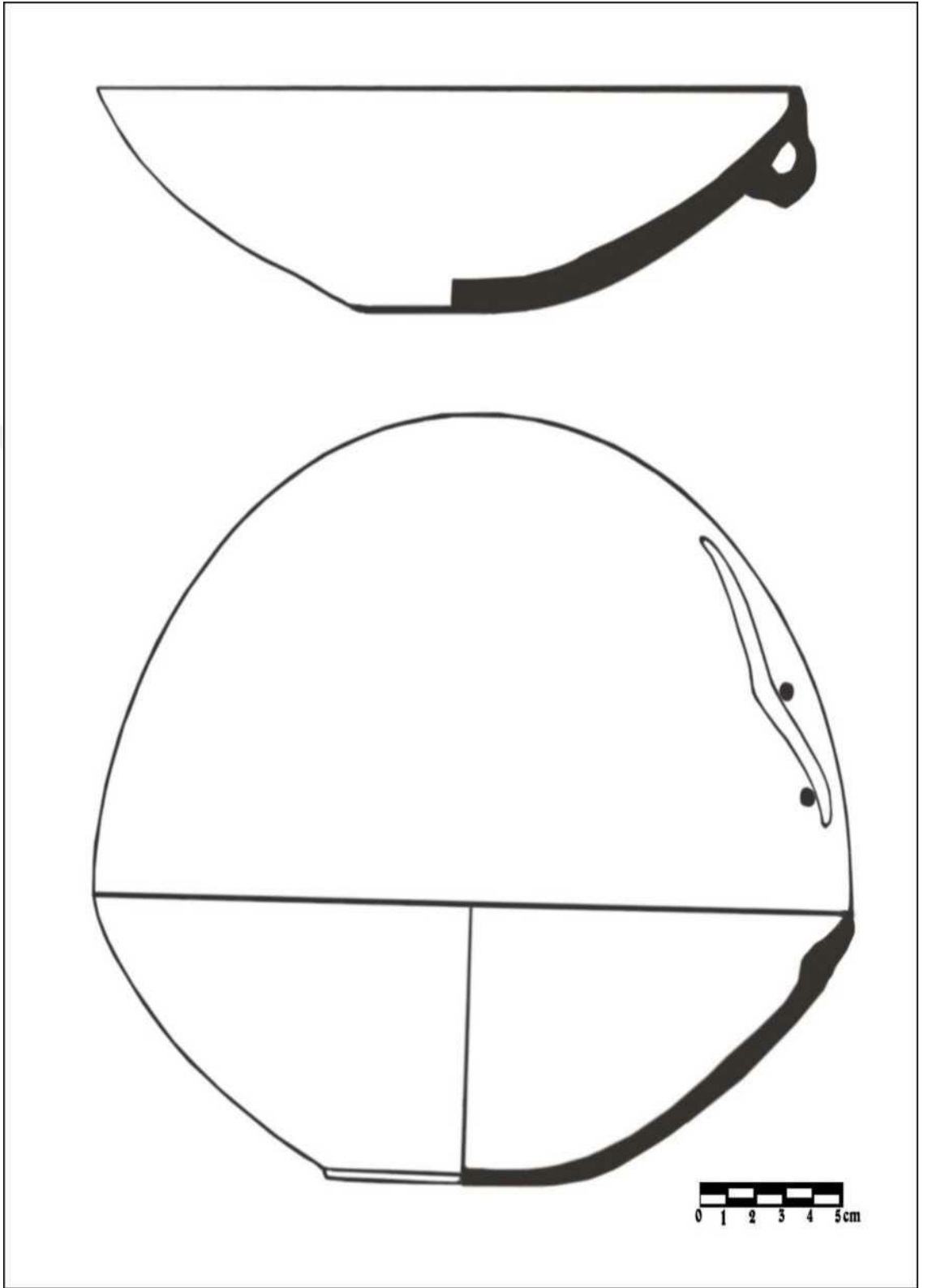
EK 6. ÇİZİMLER

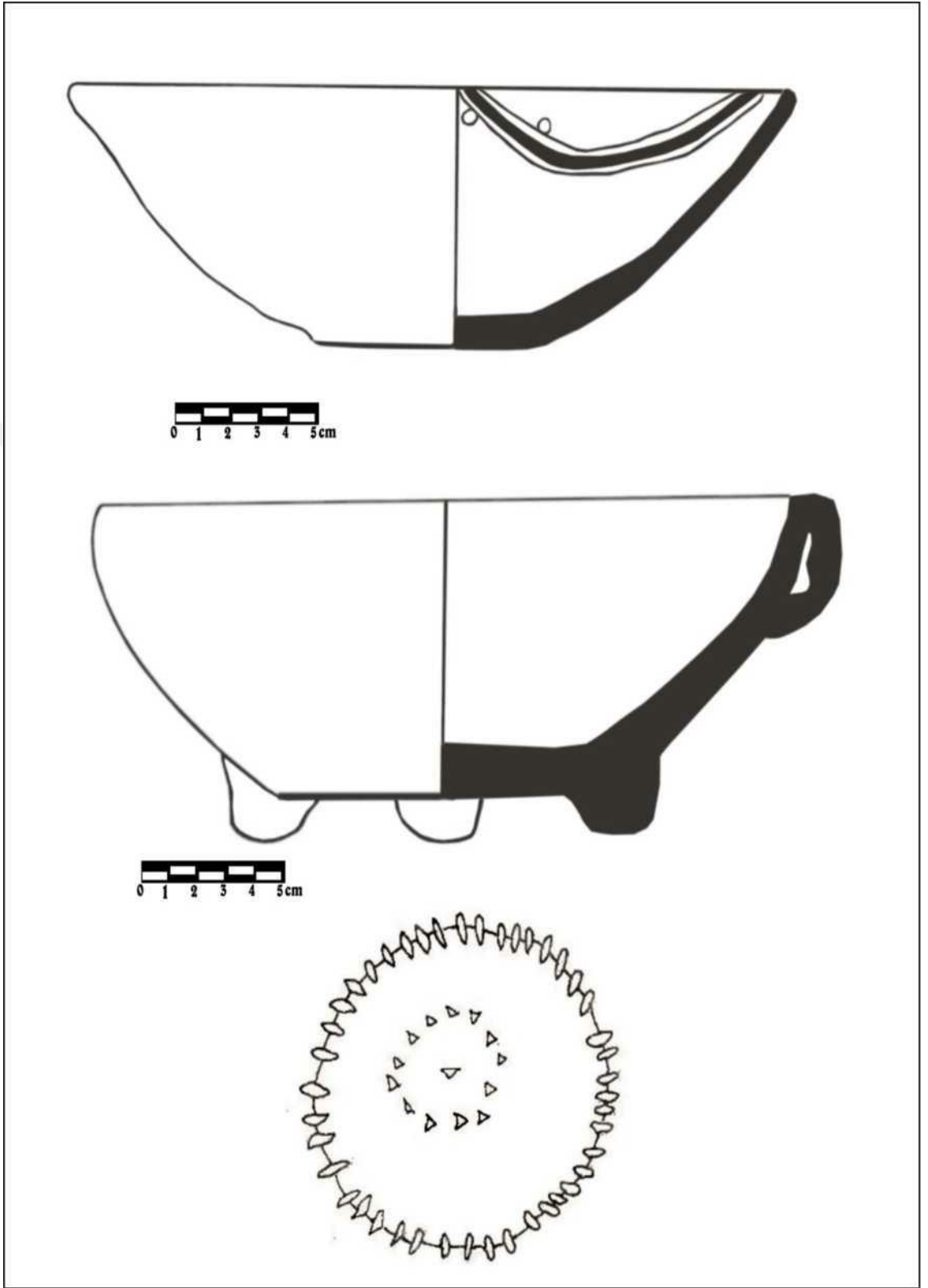
Çizim 1. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2001: 30, 32, 34)

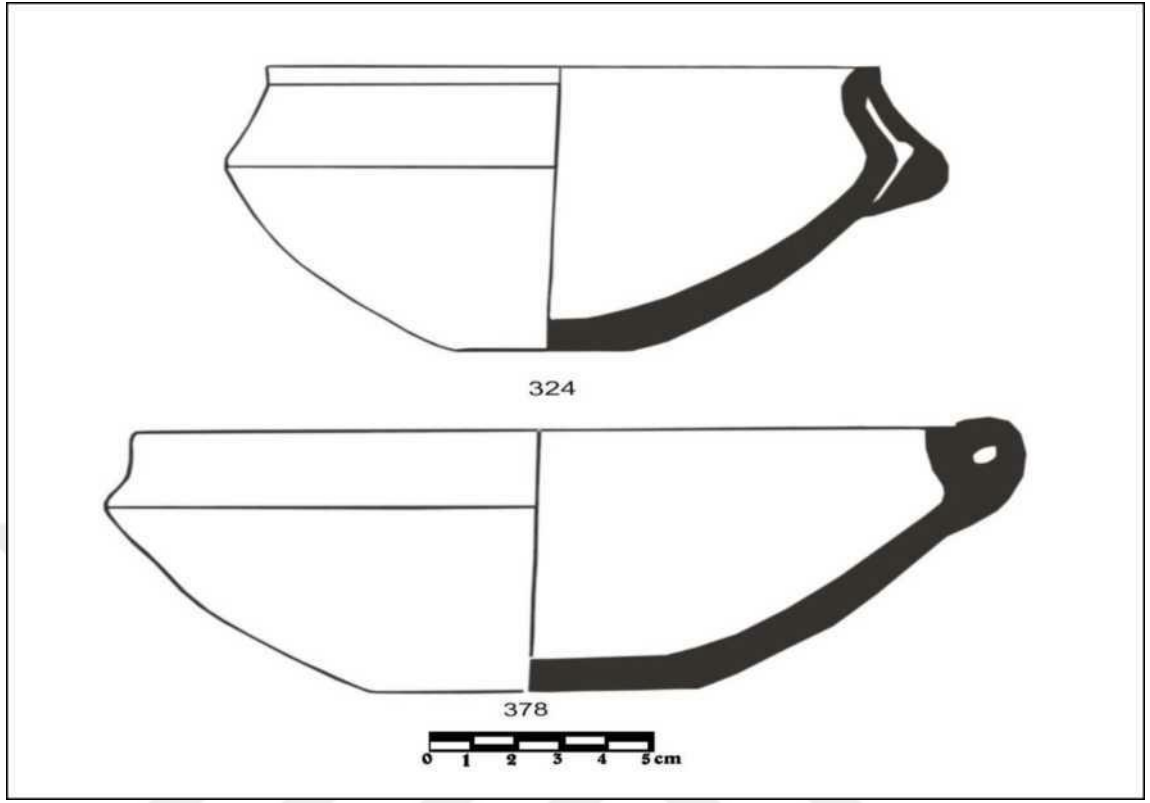
Çizim 2. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2001: 130-131)

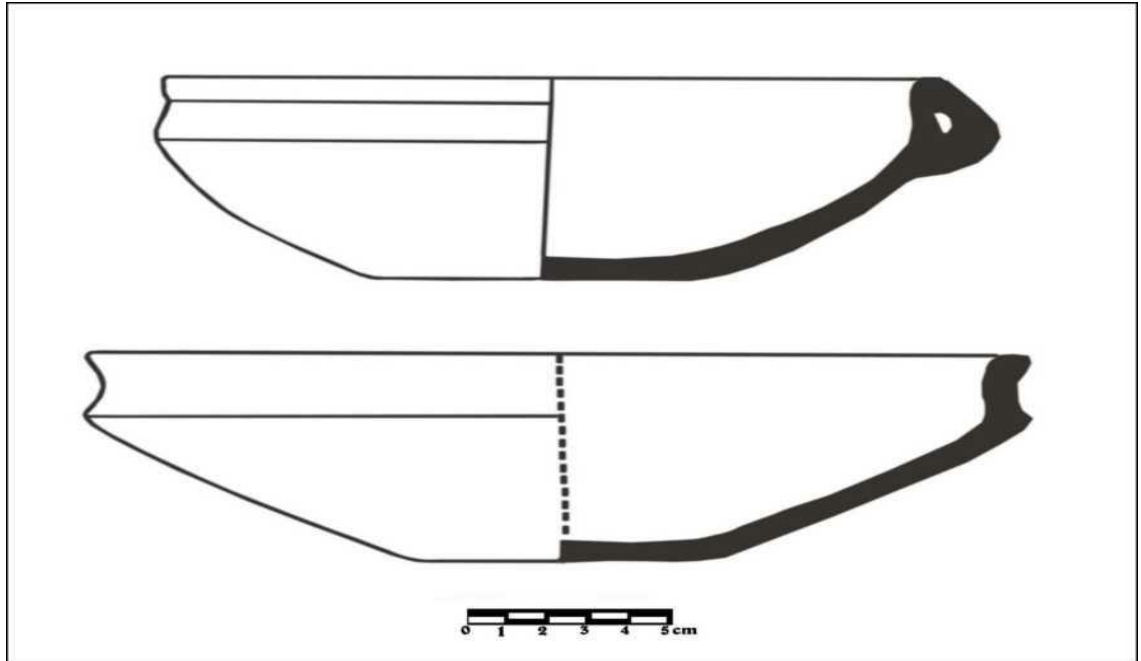
Çizim 3. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2001: 132)

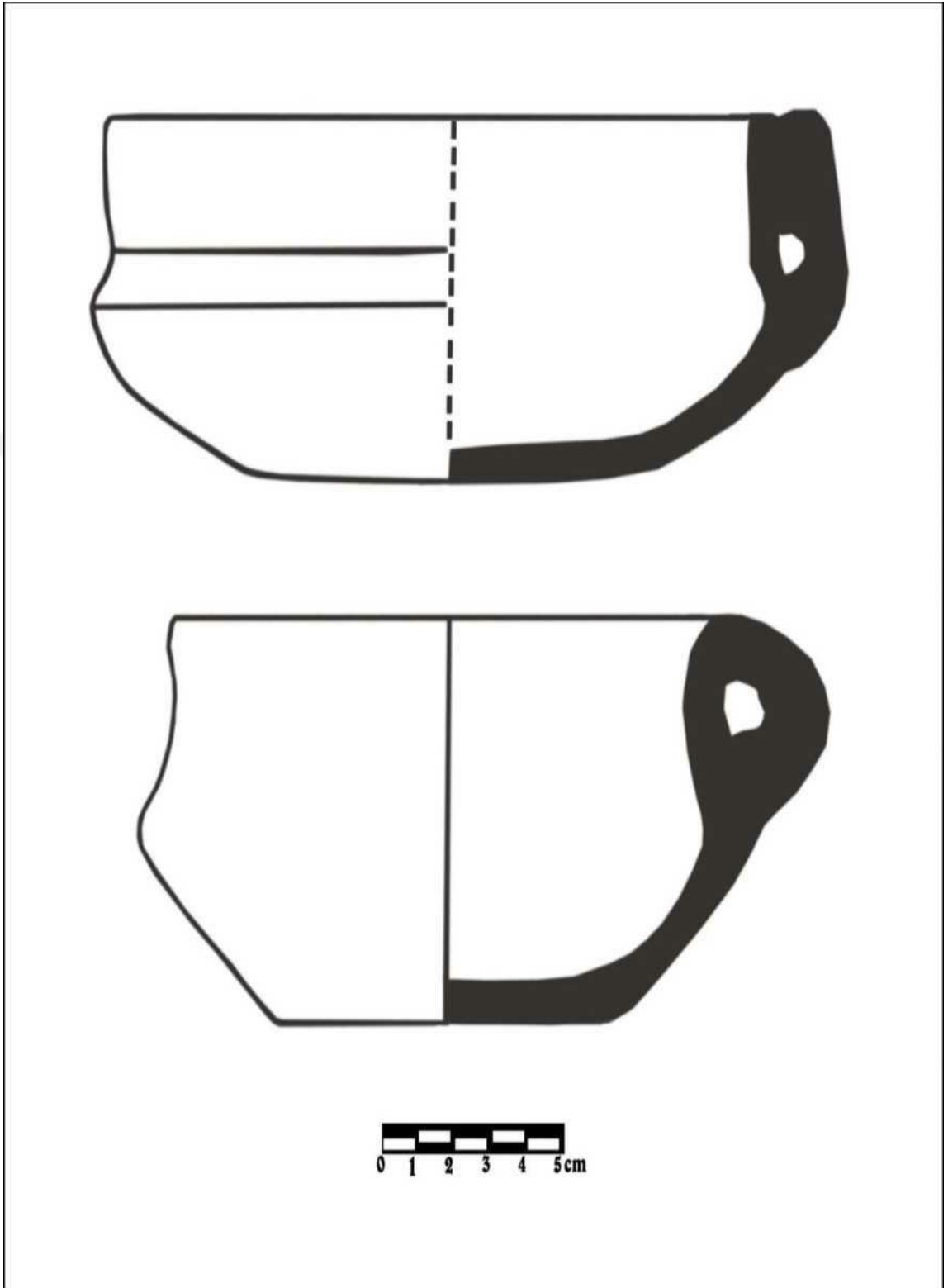
Çizim 4. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2001: 124)

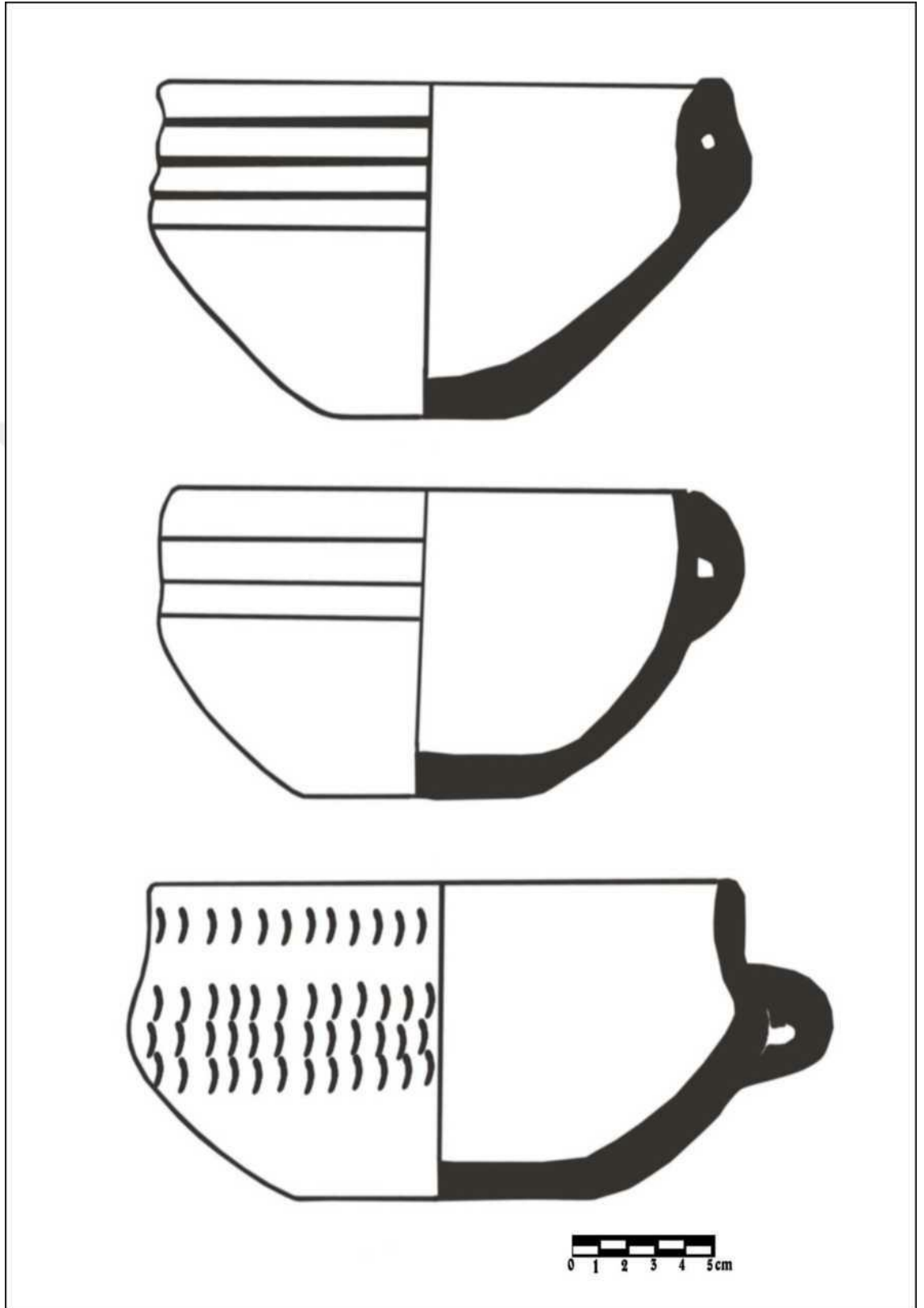
Çizim 5. Gök Mescid Fincan ve Kâseleri (Nobarı, 2001: 129,131)

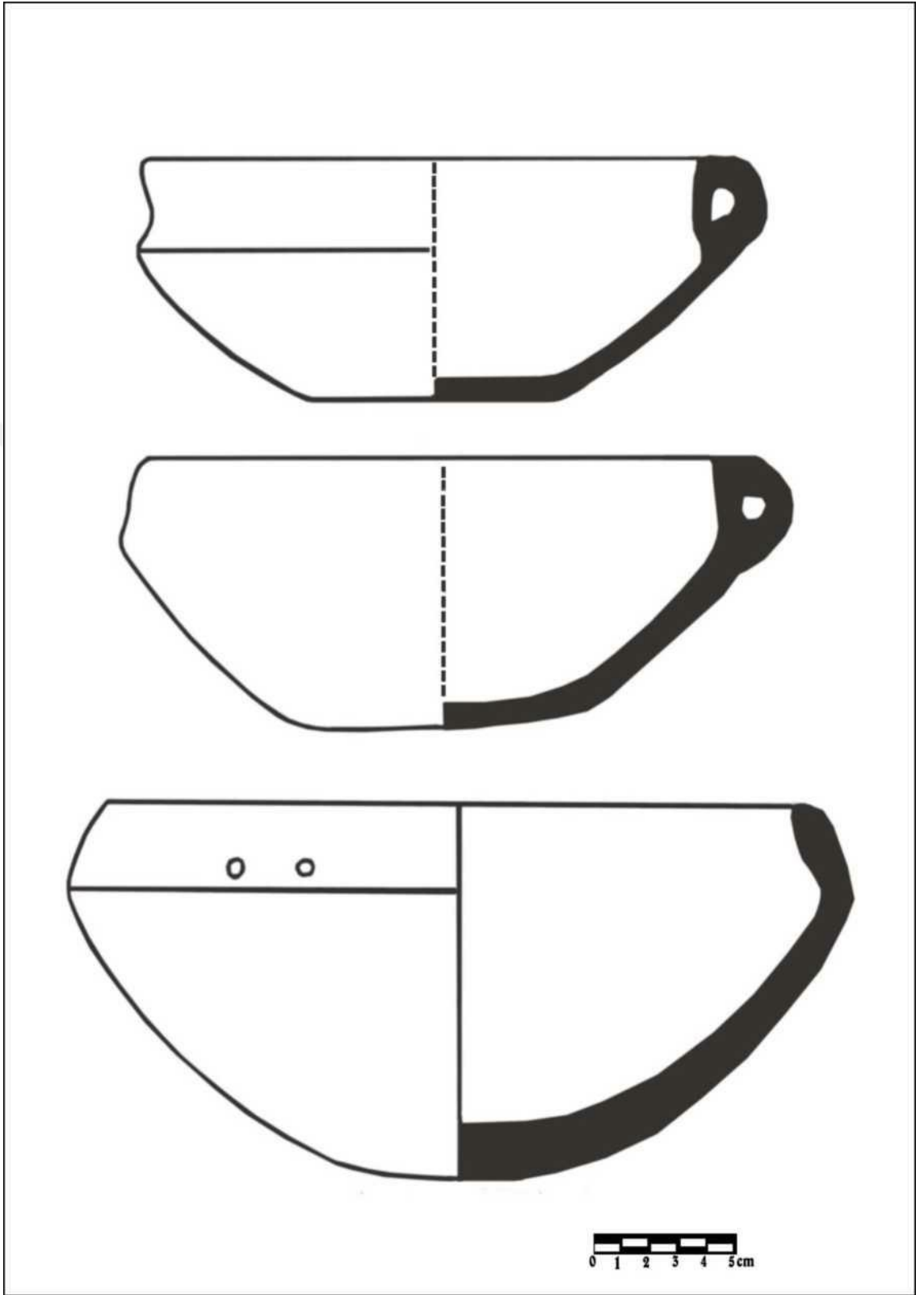
Çizim 6. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2001: 129)

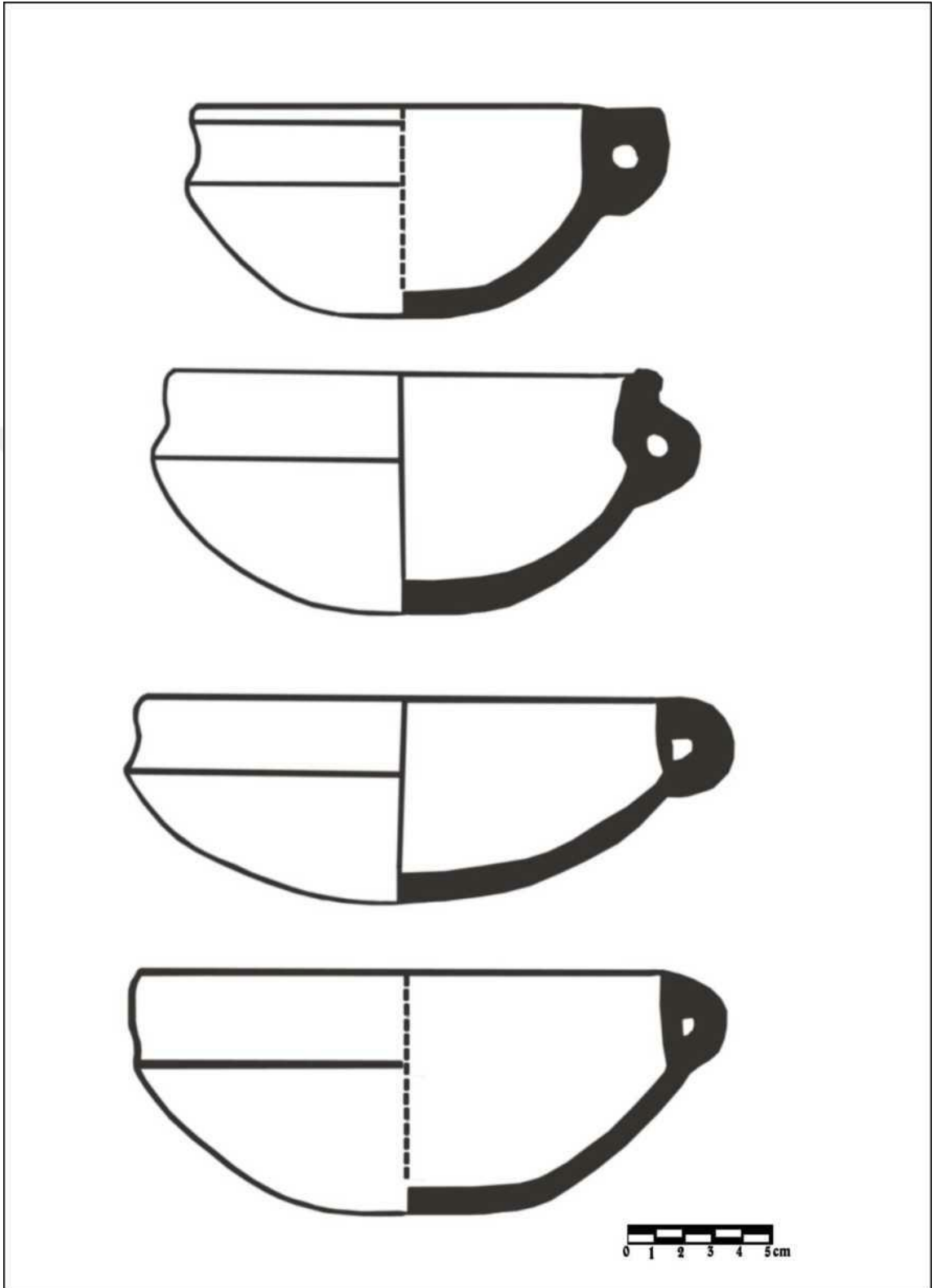
Çizim 7. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2002: 39)

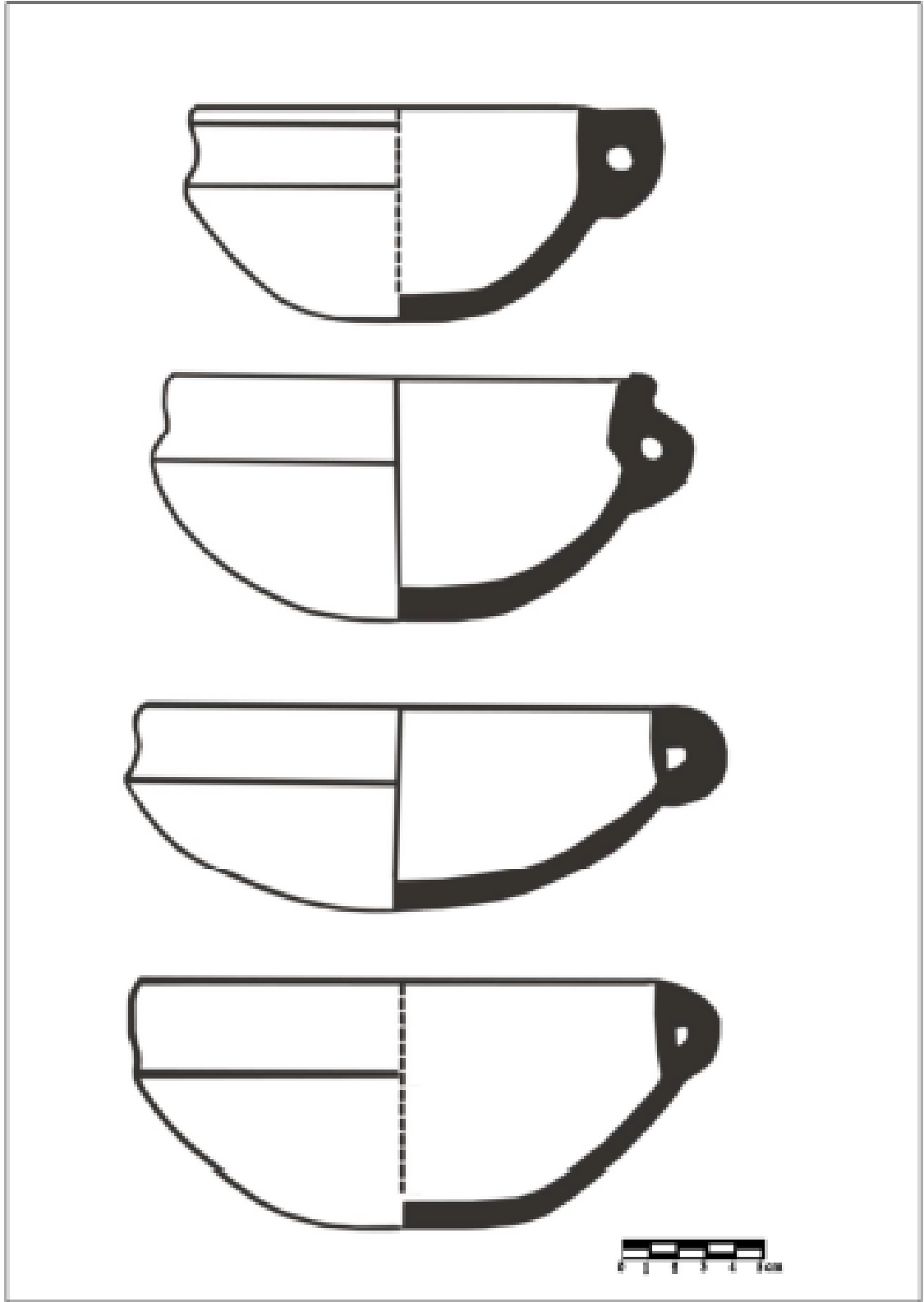
Çizim 8. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2001: 127-128)

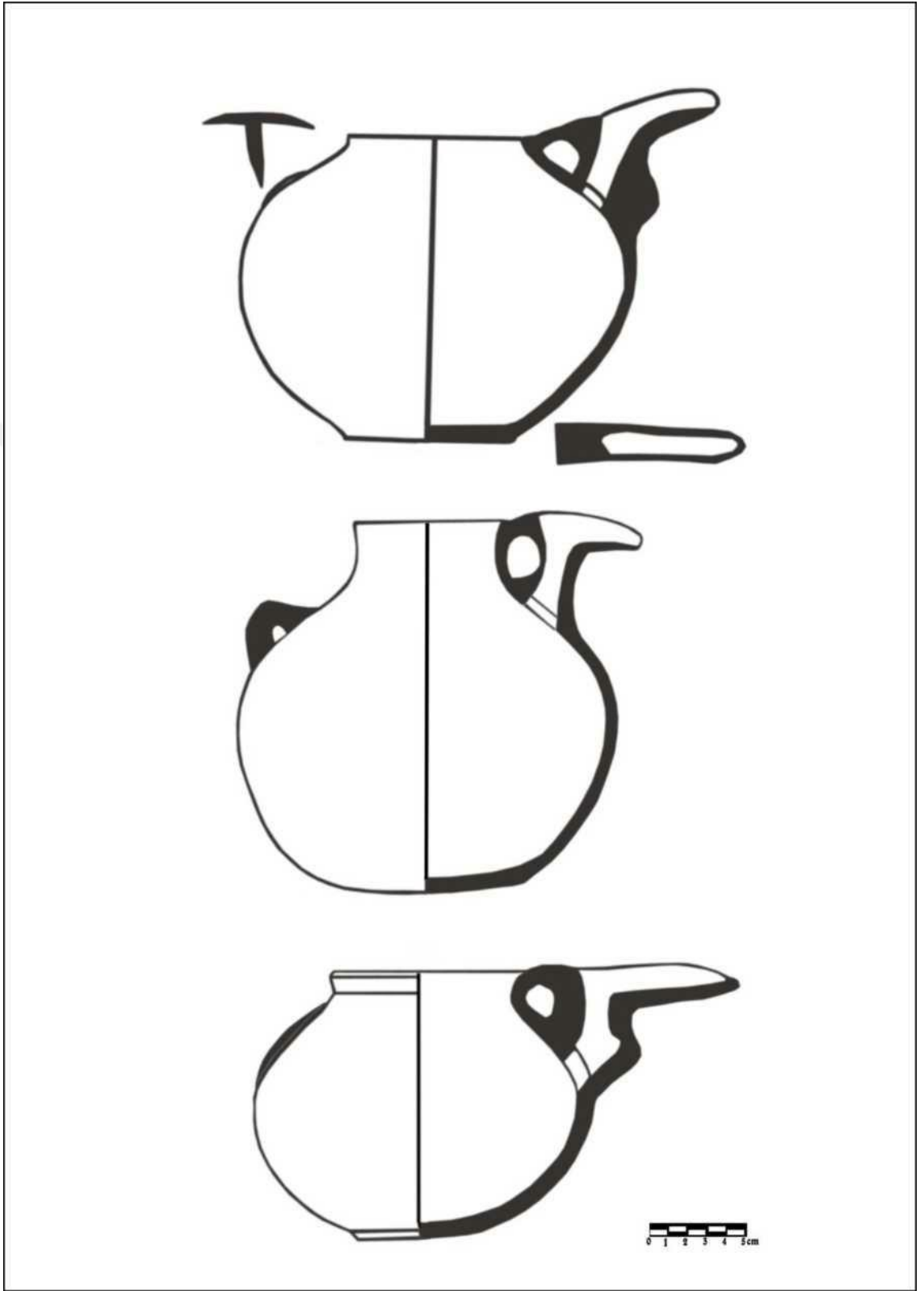
Çizim 9. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2002: 33, 35, 38)

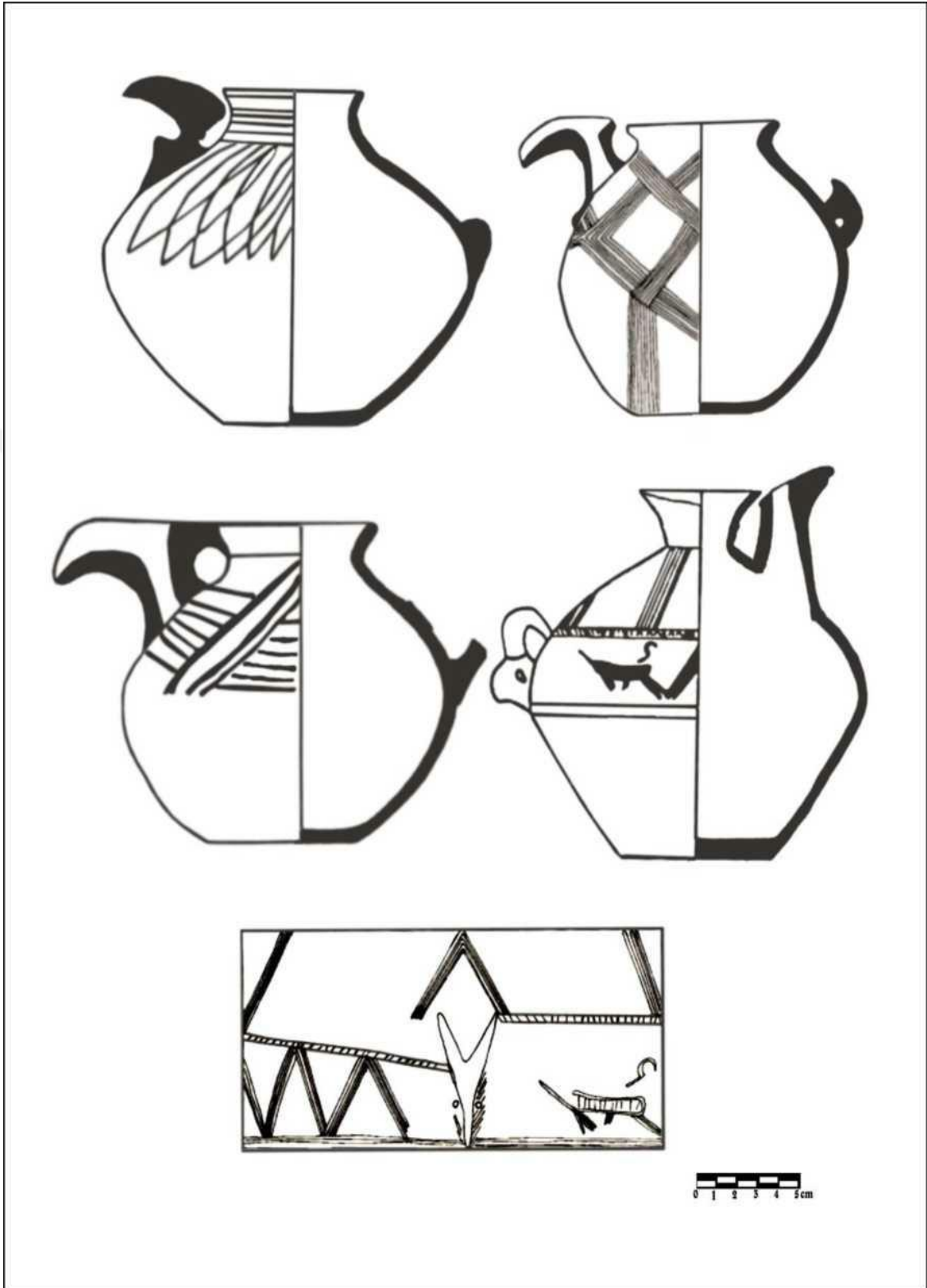
Çizim 10. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2002: 33, 35, 38)

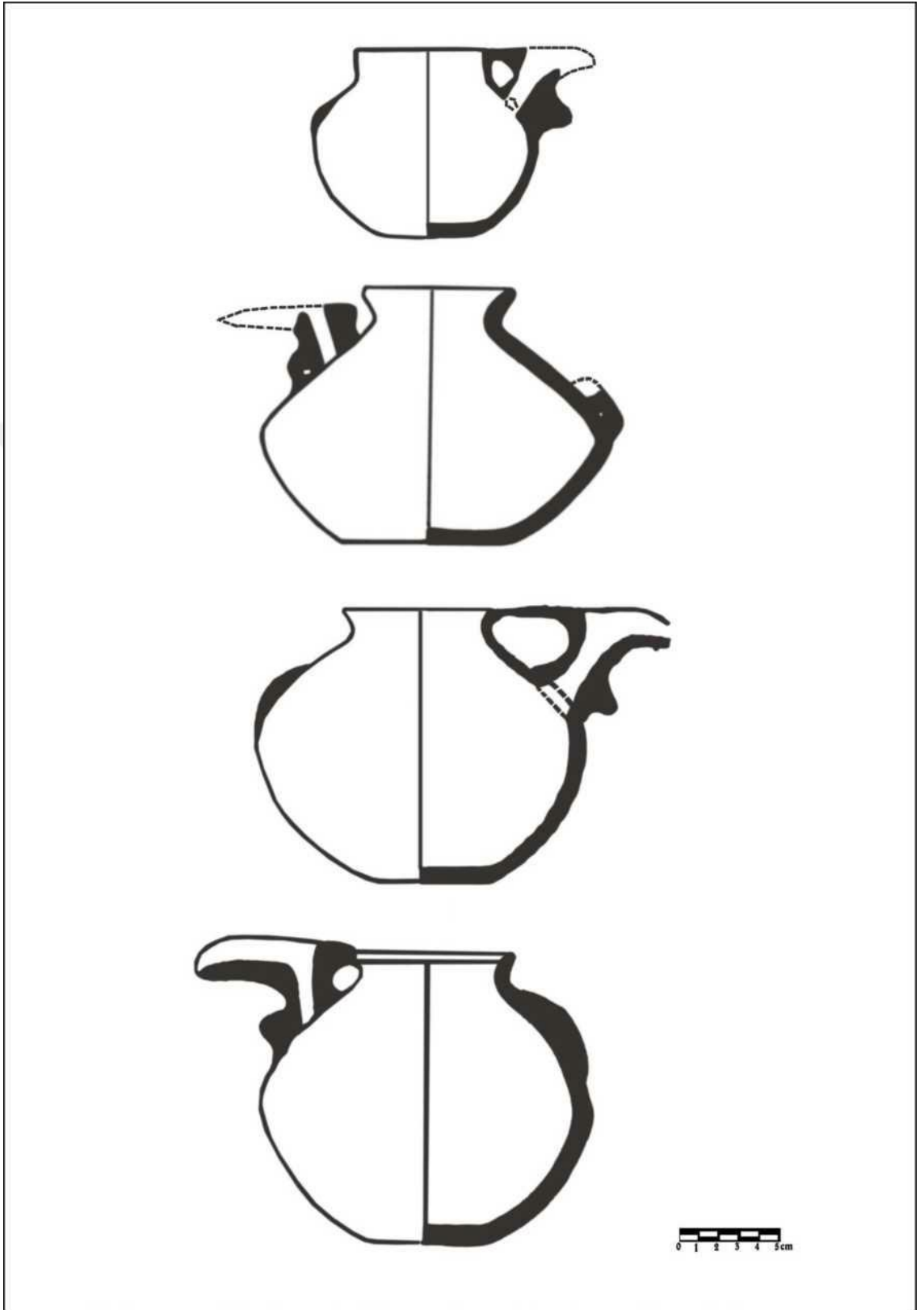
Çizim 11. Gök Mescid Kâseleri (Nobari, 2002: 36)

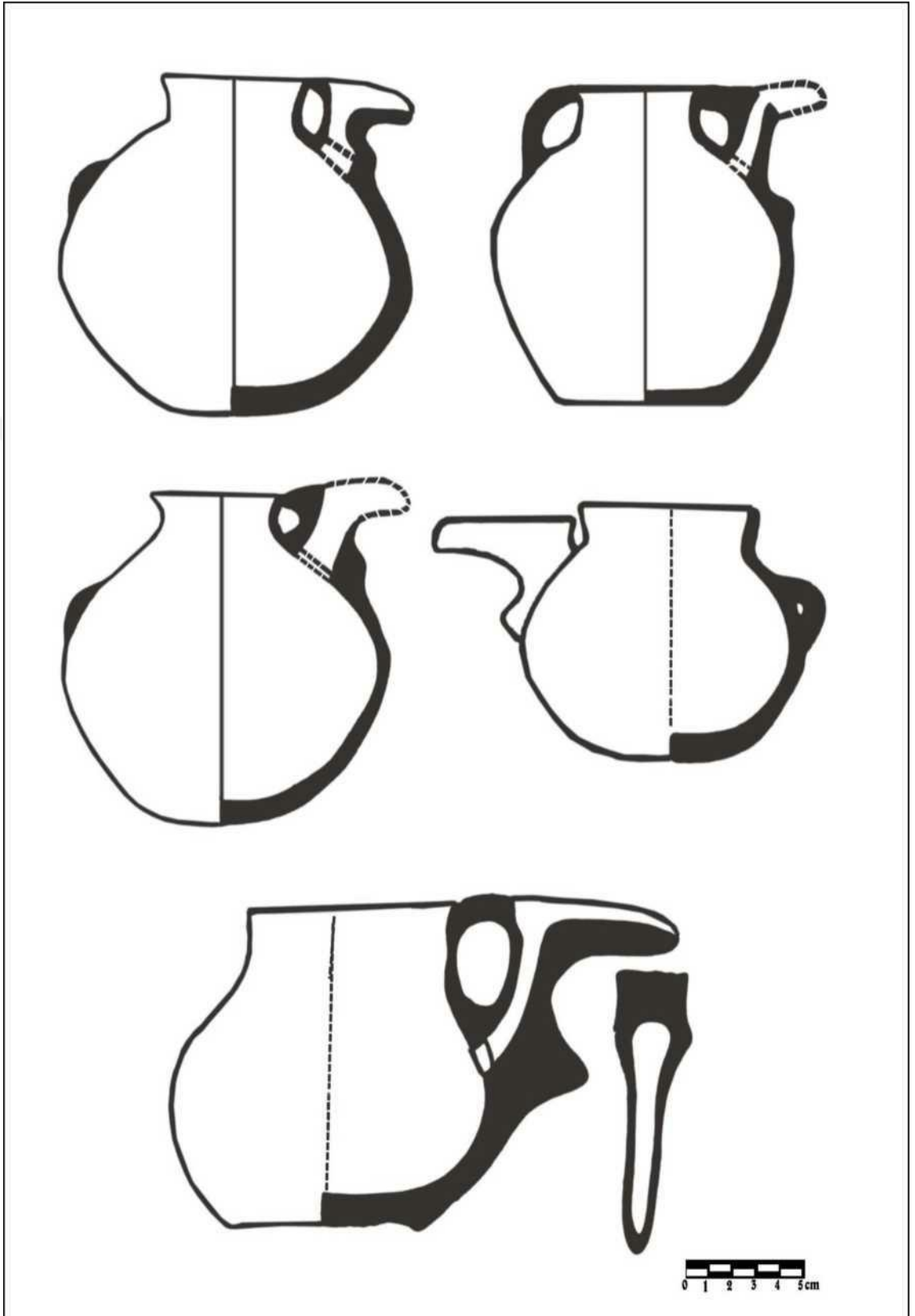
Çizim 12. Gök Mescid Köprülü Gagalı Kaplar (Nobari, 2001: 121-122)

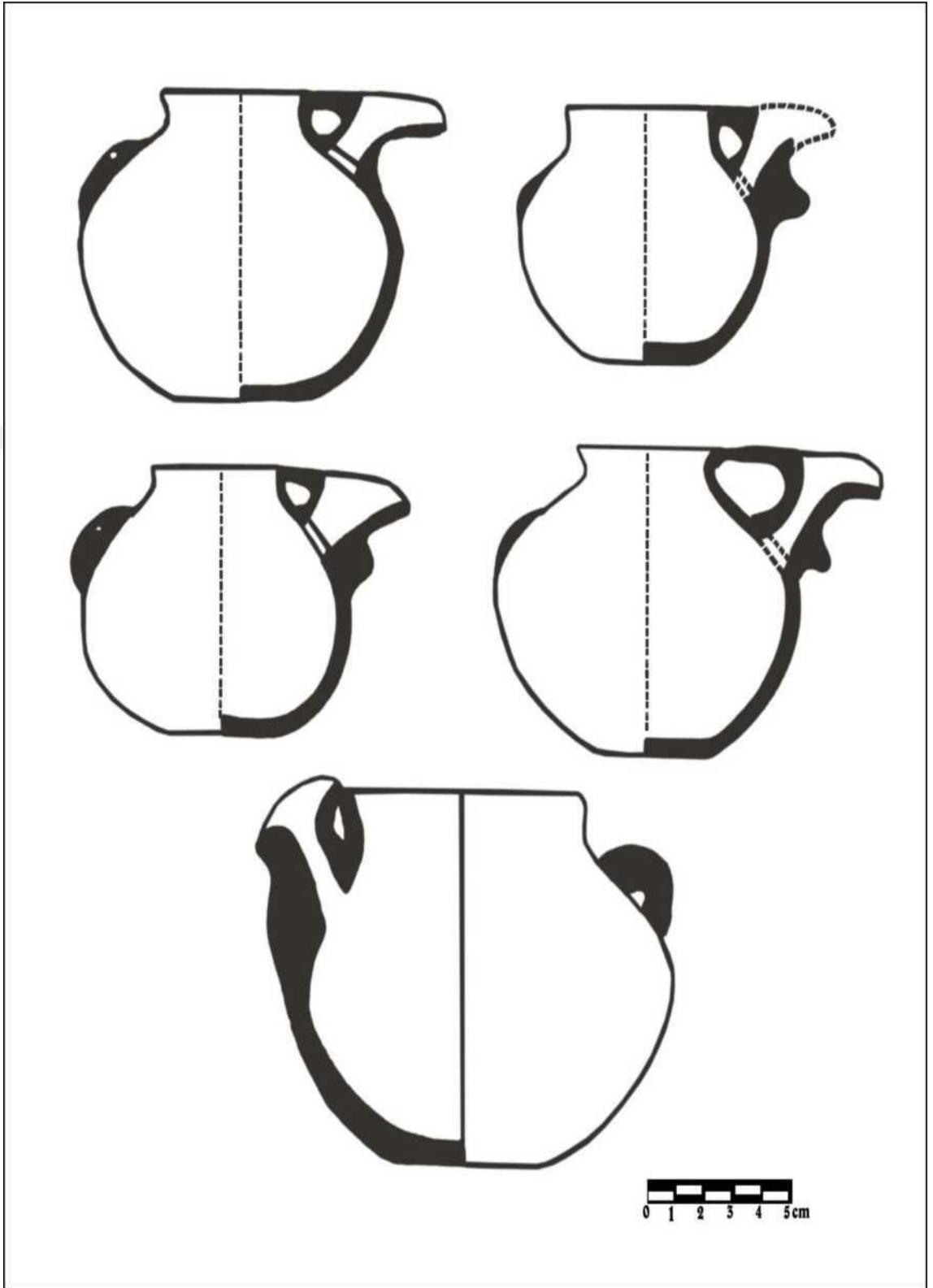
Çizim 13. Gök Mescid Köprülü ve Köprüsüz Gagalı Kaplar (Nobari, 2000: 134-135; Nobari, 2001:123)

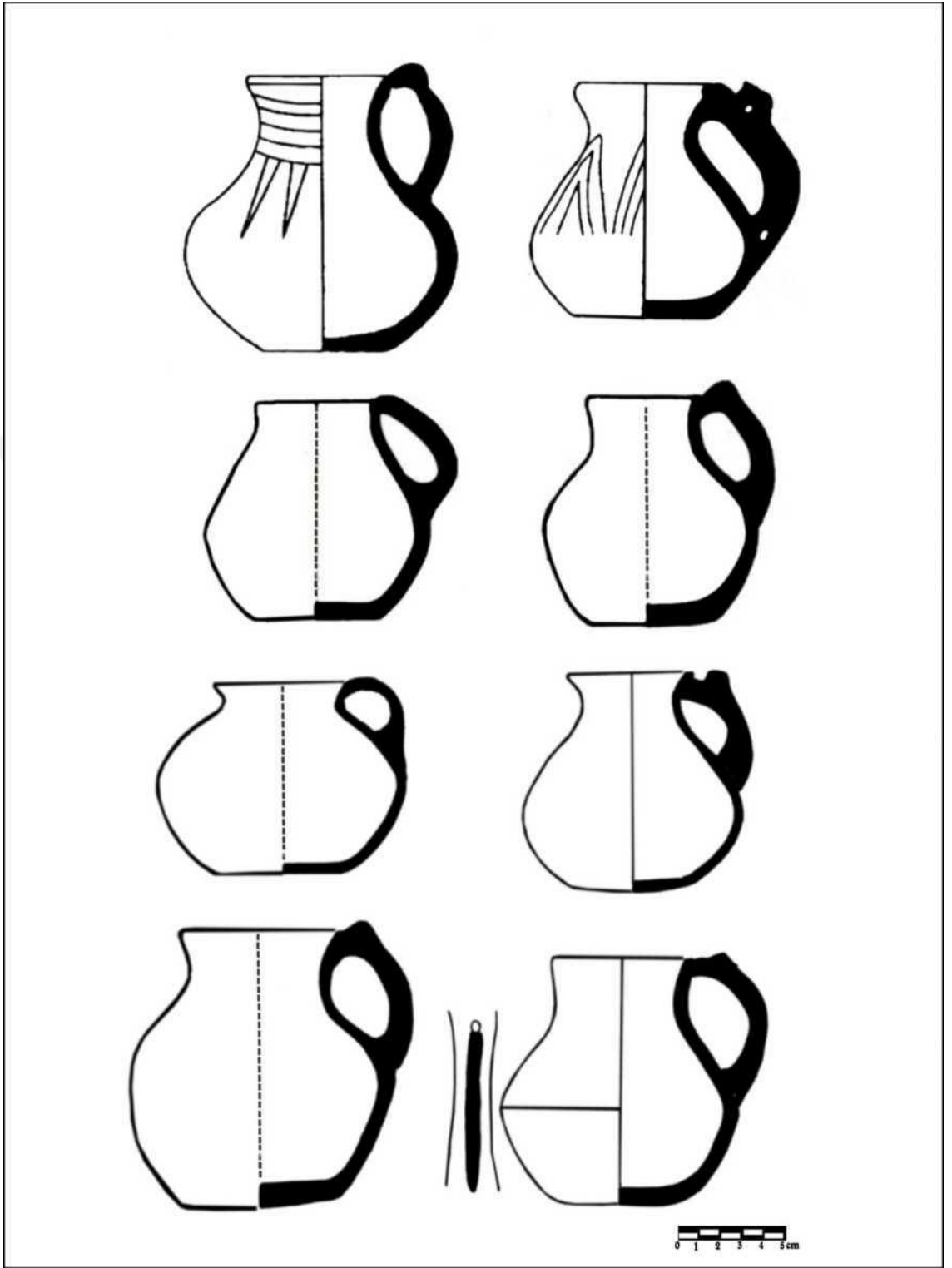
Çizim 14. Gök Mescid Köprülü ve Köprüsüz Gagalı Kaplar (Nobari, 2001: 125)

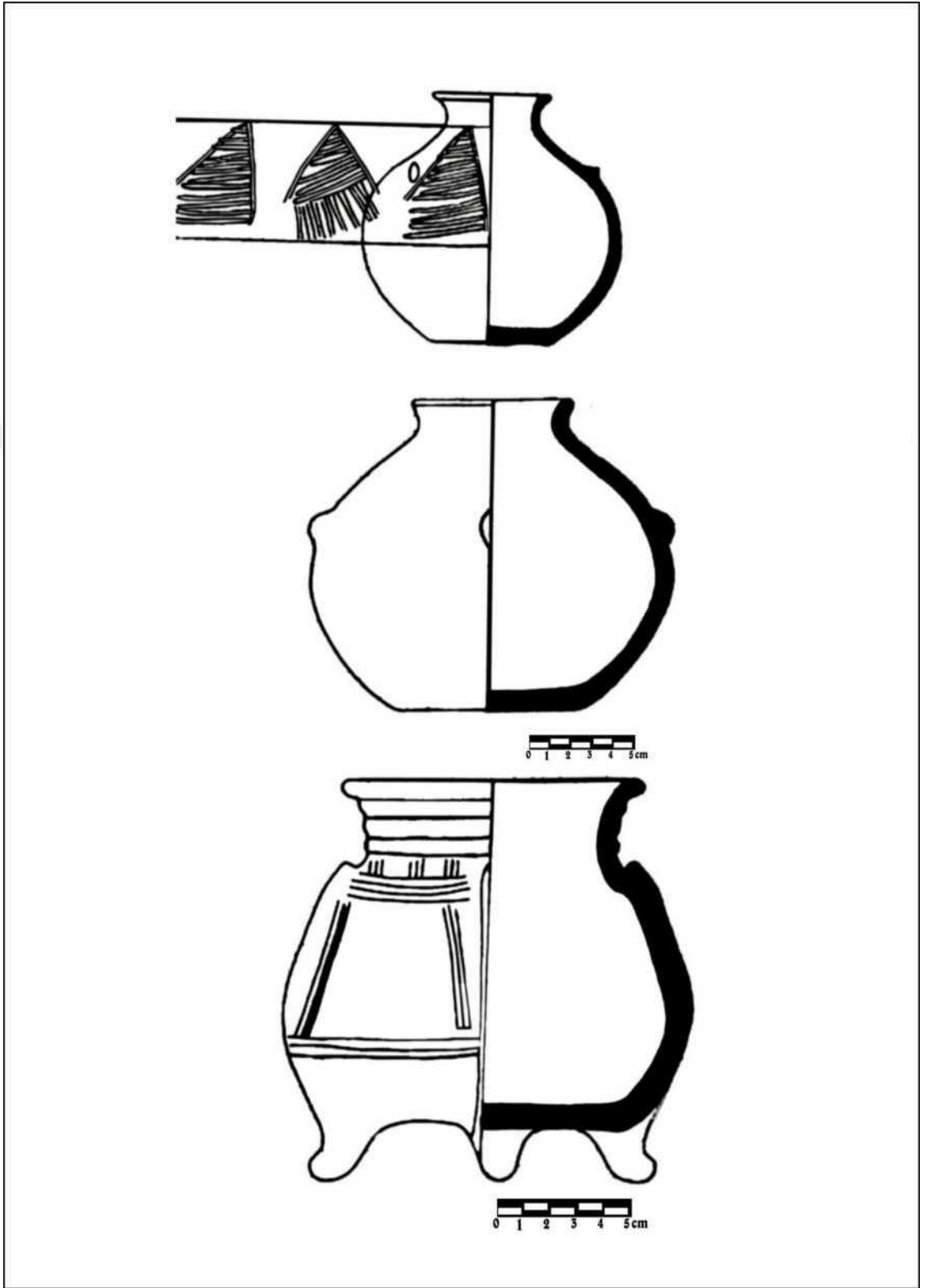
Çizim 15. Gök Mescid Köprülü ve Köprüsüz Gagalı Kaplar (Nobari, 2001: 121-122)

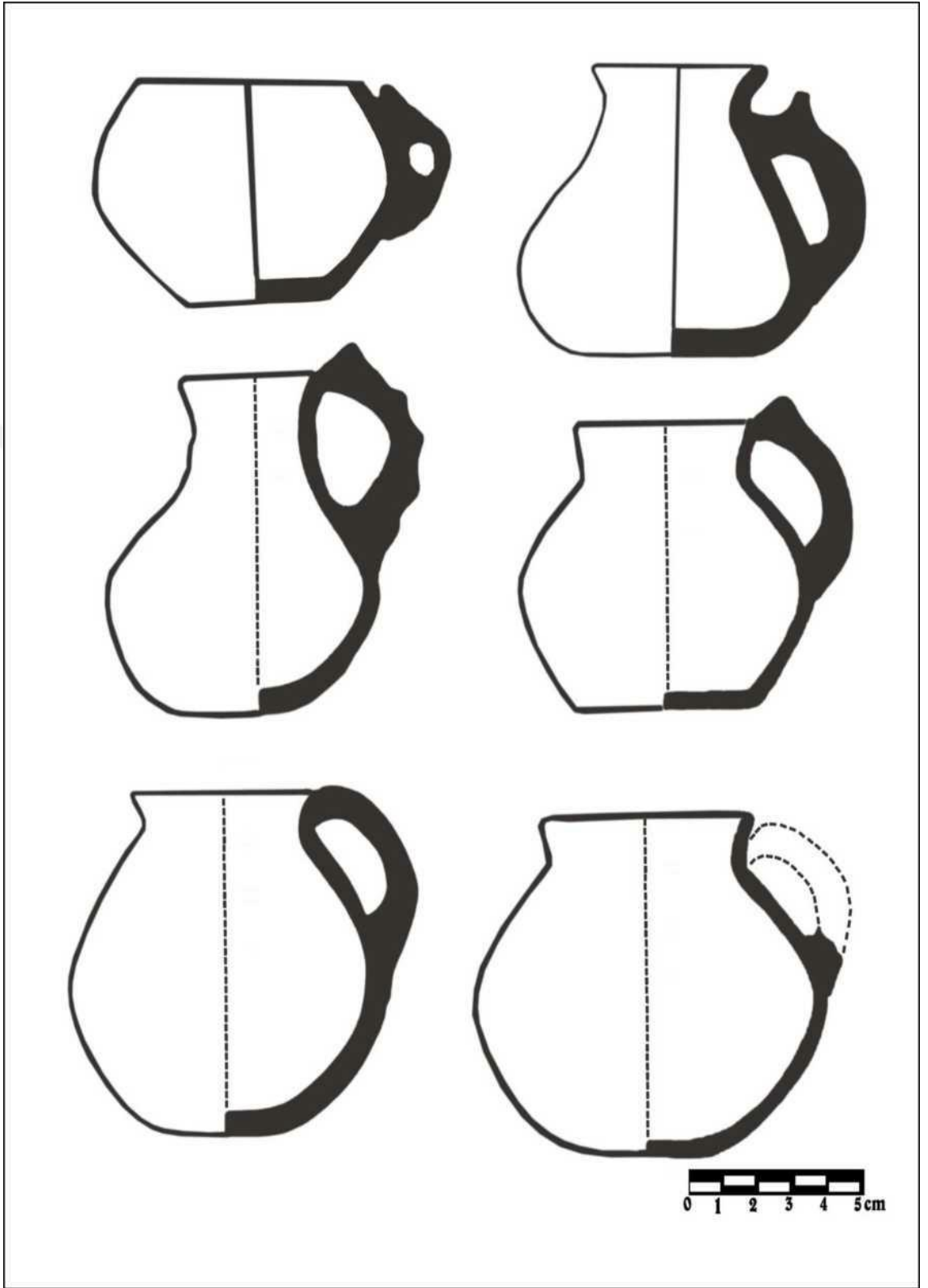
Çizim 16. Gök Mescid Köprülü ve Köprüsüz Gagalı Kaplar (Nobari, 2002: 41-42)

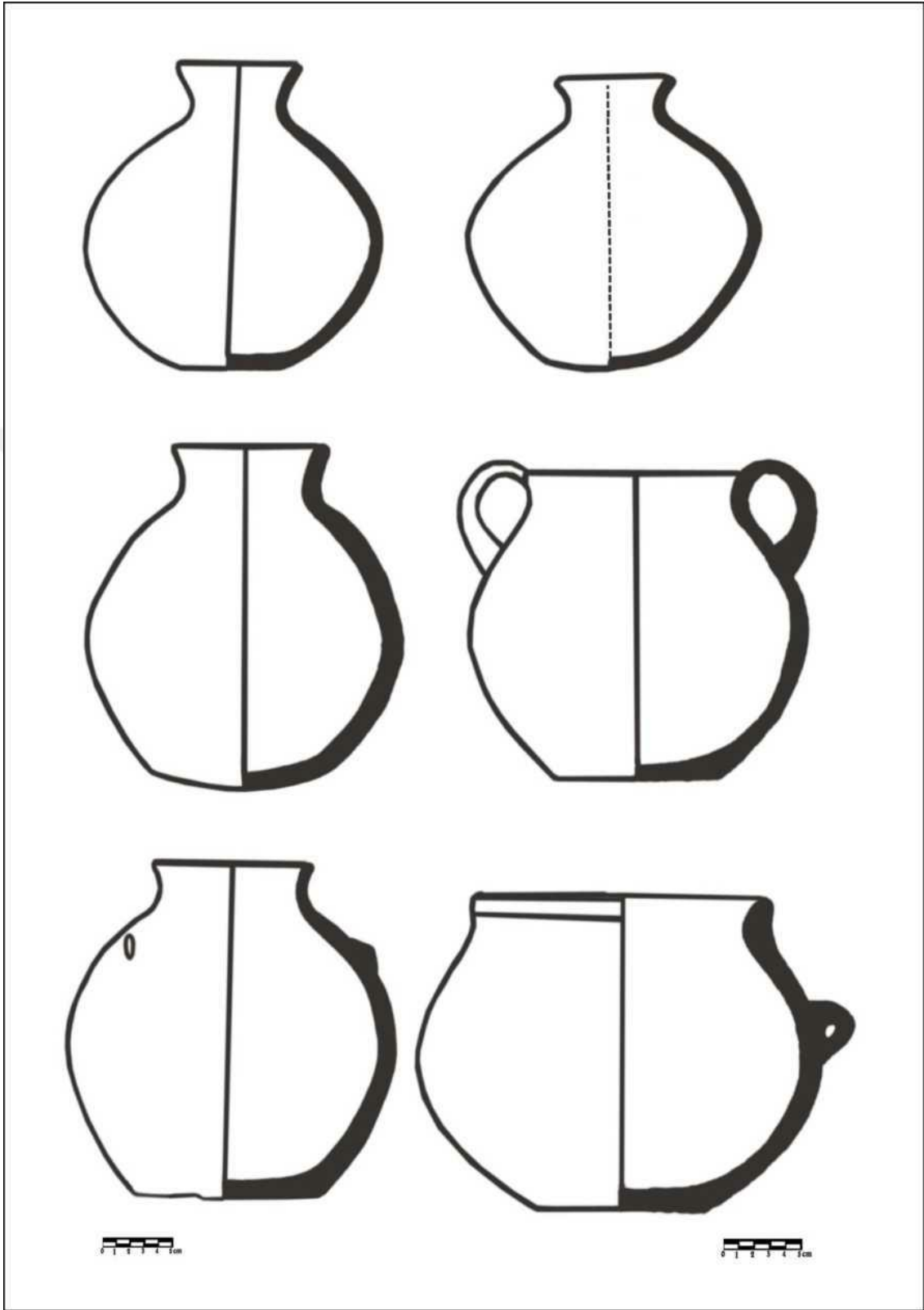
Çizim 17. Gök Mescid Sürahi ve Testiler (Nobari, 2001: 116-117; Nobari, 2002: 31,44)

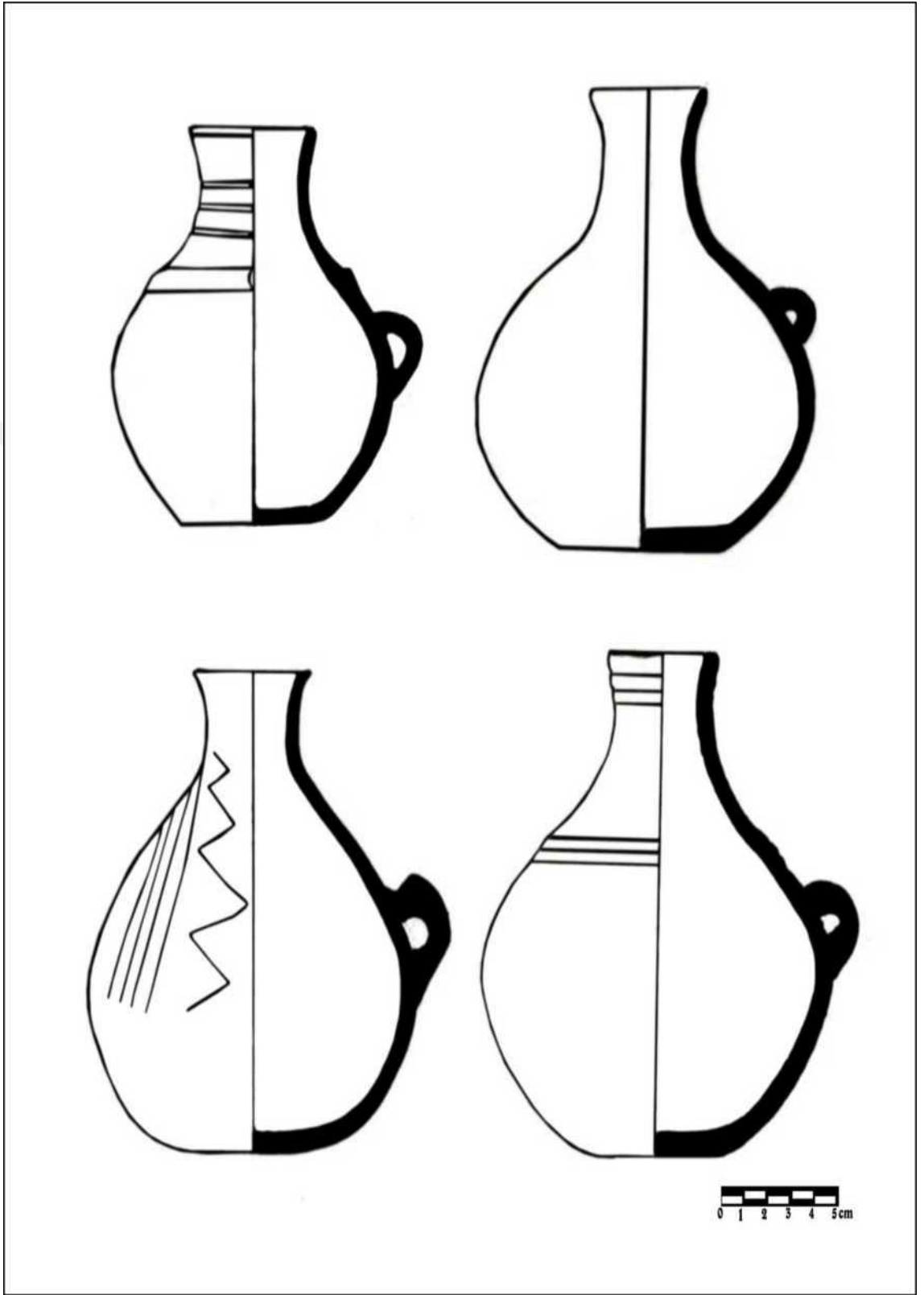
Çizim 18. Gök Mescid Çömlekler (Nobari, 2001: 113, 119, 133)

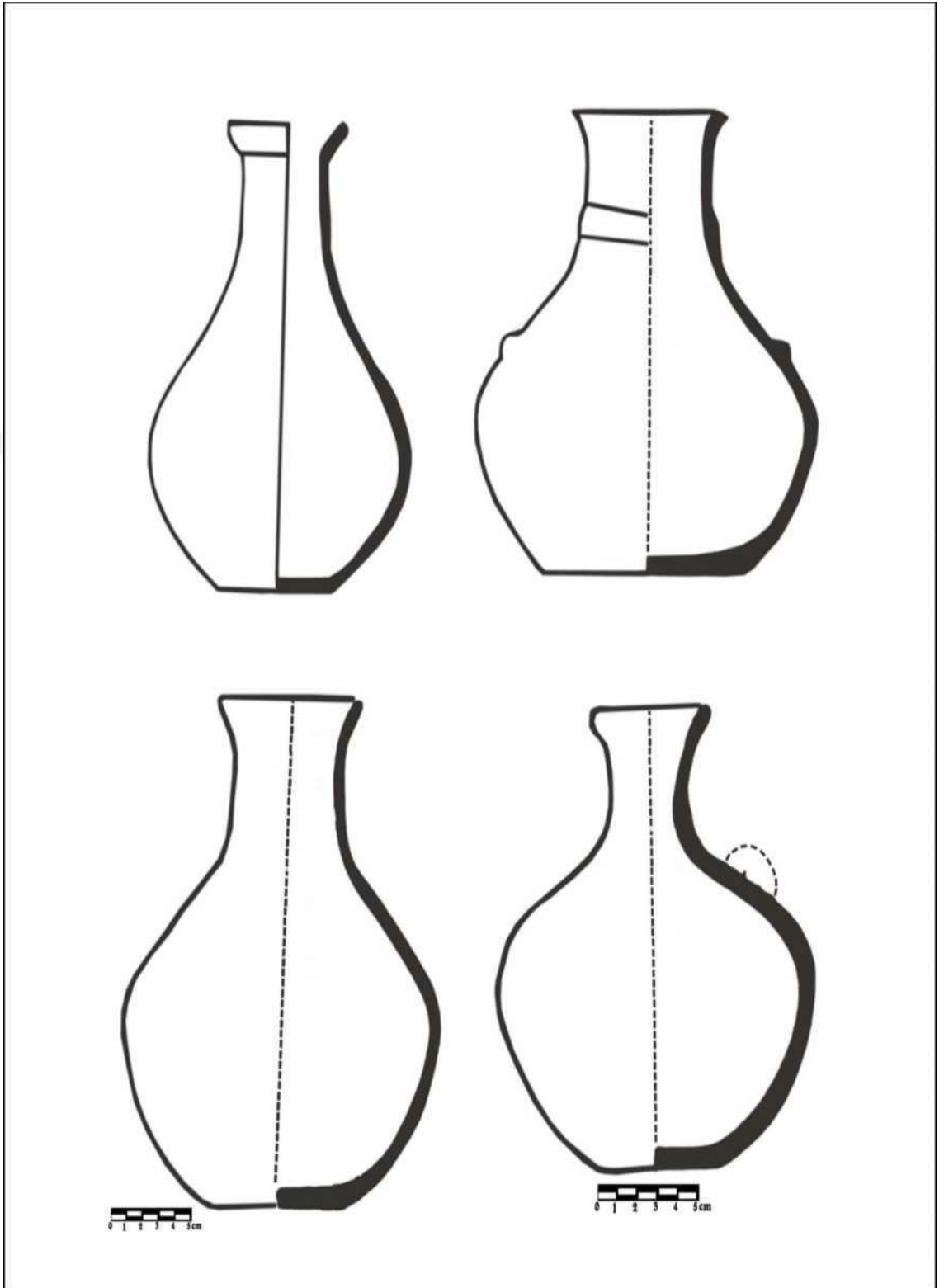
Çizim 19. Gök Mescid Fincan ve Testiler (Nobari, 2002: 30,44)

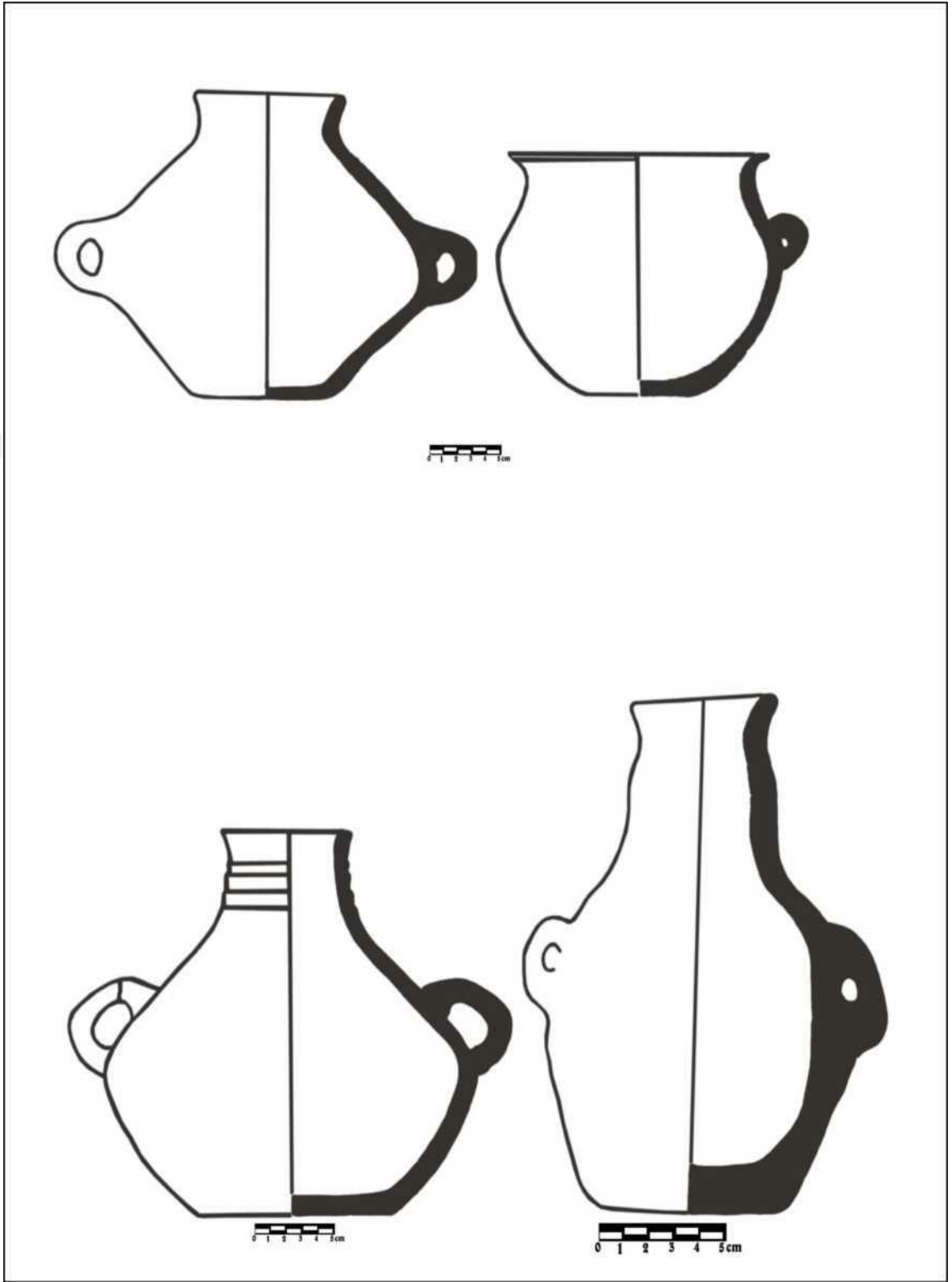
Çizim 20. Gök Mescid Kazanlar, Şişeler ve Çömlekler (Nobari, 2001: 114,120)

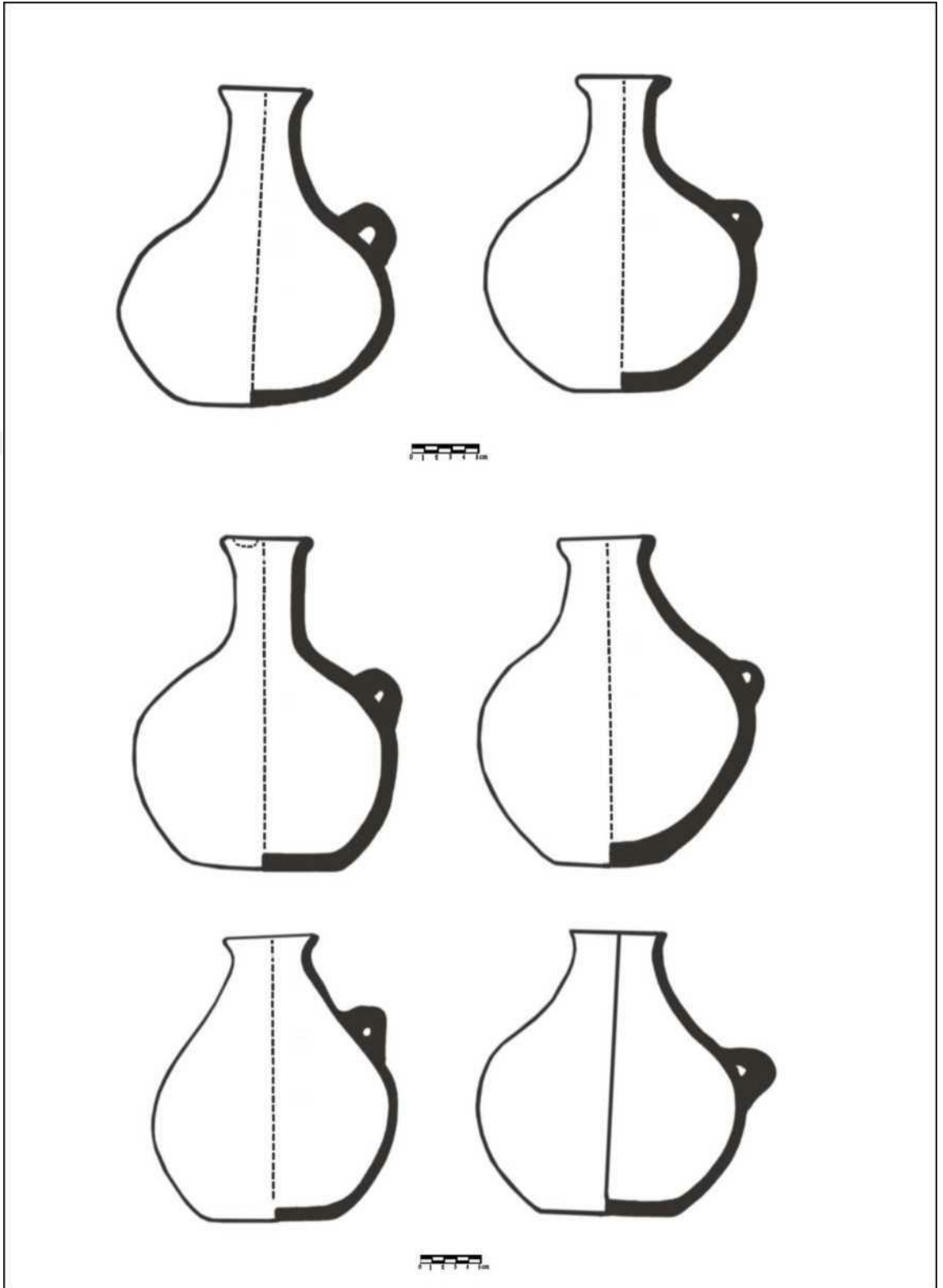
Çizim 21. Gök Mescid Şişeler (Nobari, 2001: 111-112,118)

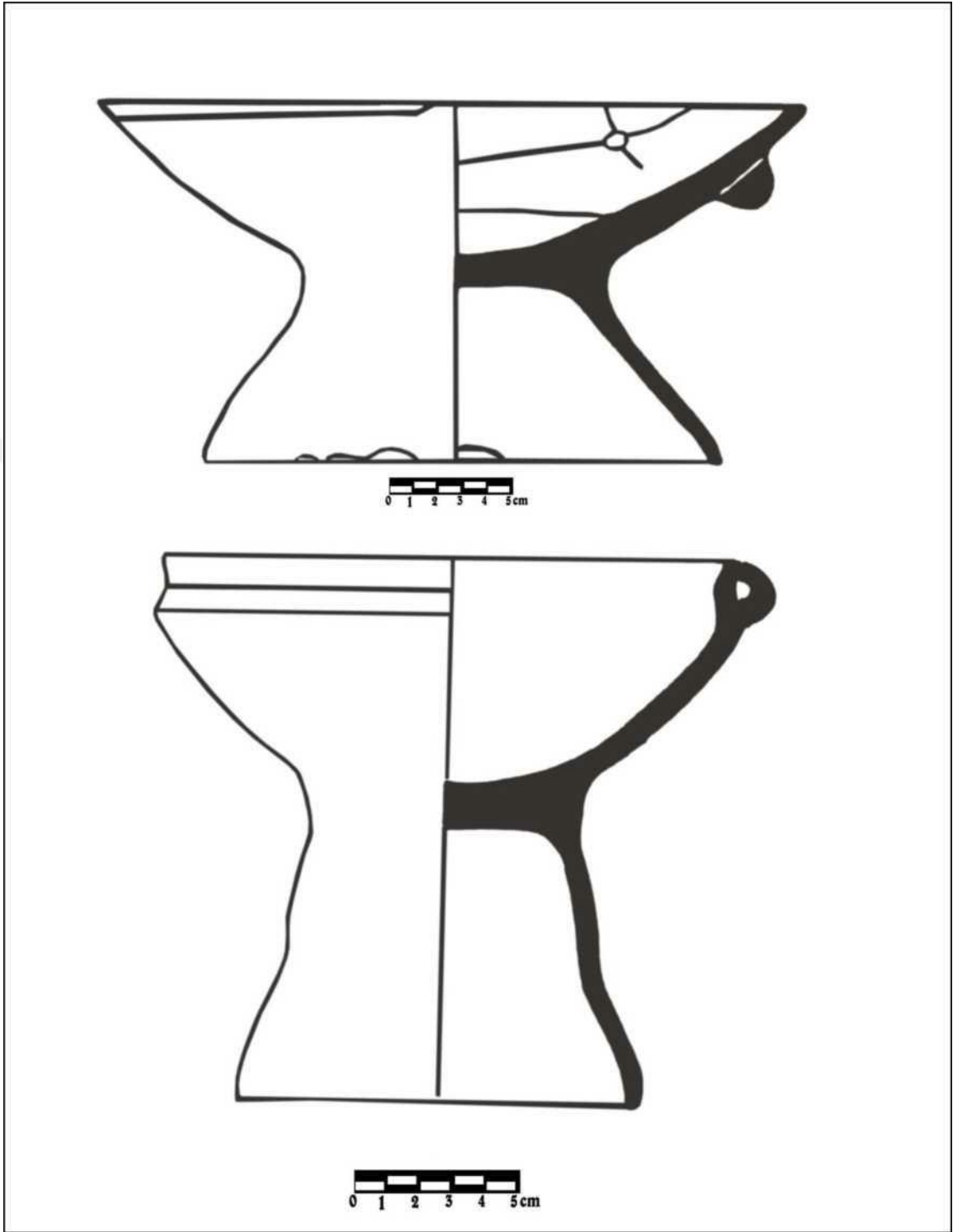
Çizim 22. Gök Mescid Şişeler (Nobari, 2000: 27-28)

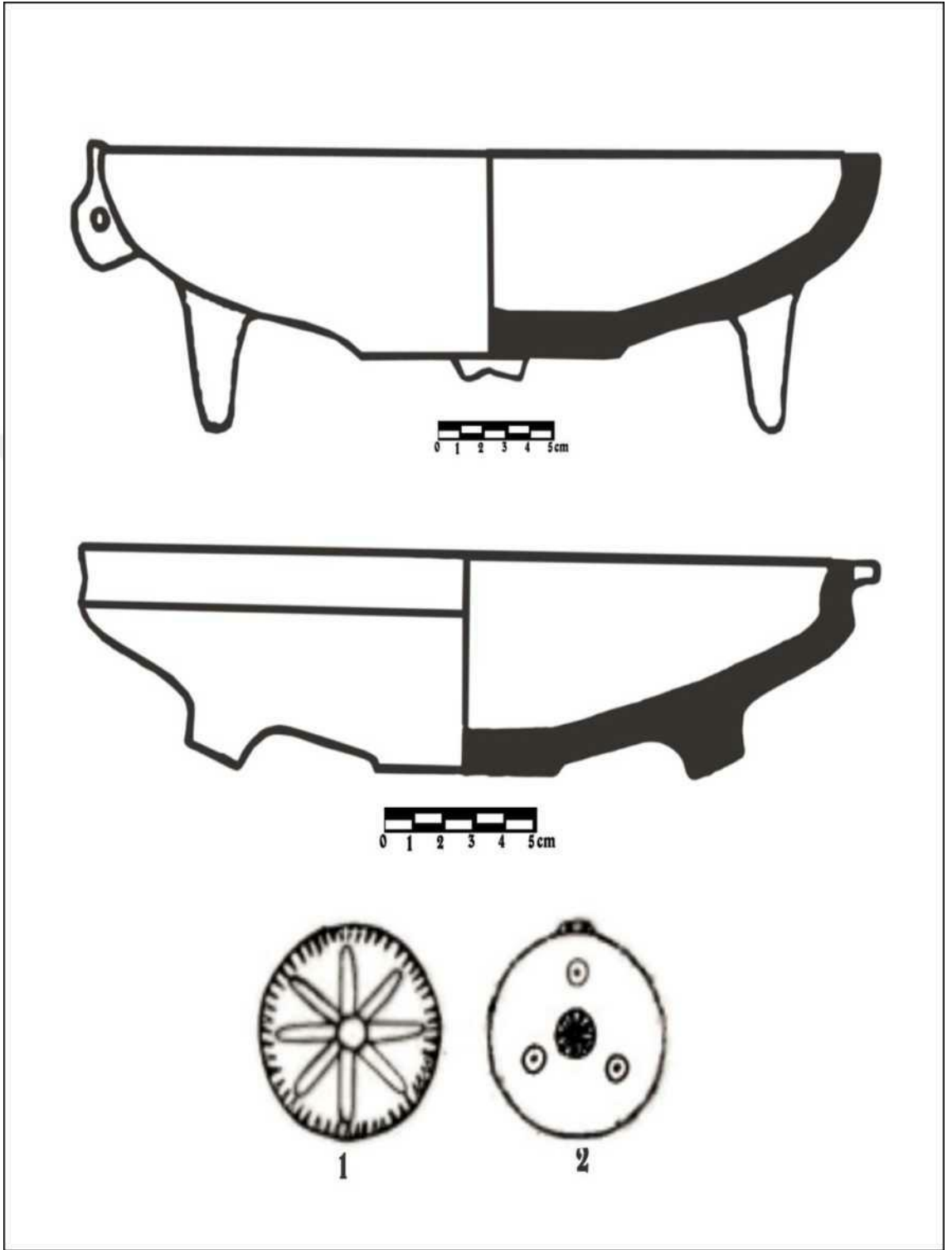
Çizim 23. Gök Mescid Kazan ve Şişeler (Nobari, 2000: 137; Nobari, 2001: 110)

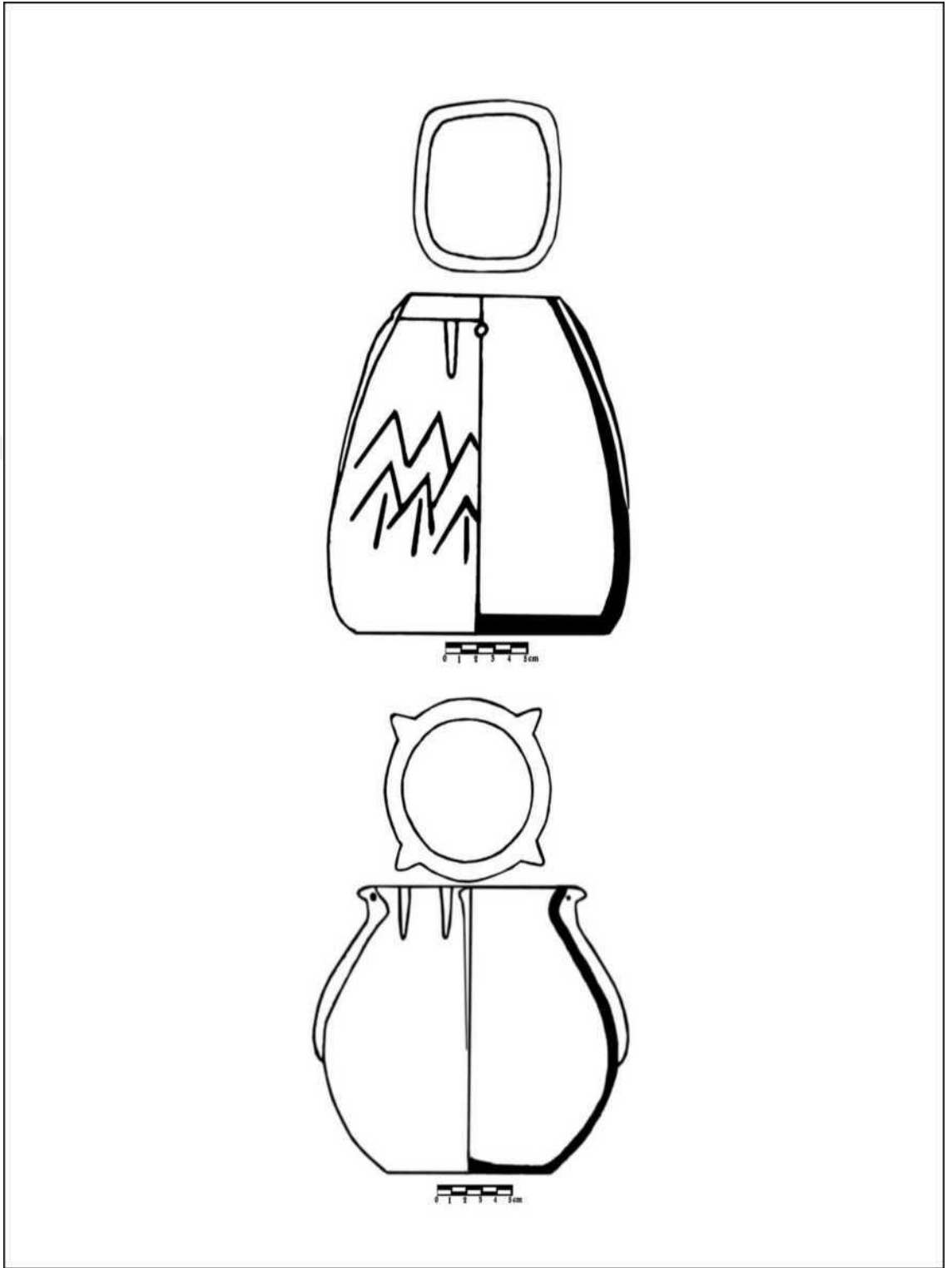
Çizim 24. Gök Mescid Şişeler (Nobari, 2002: 28-29)

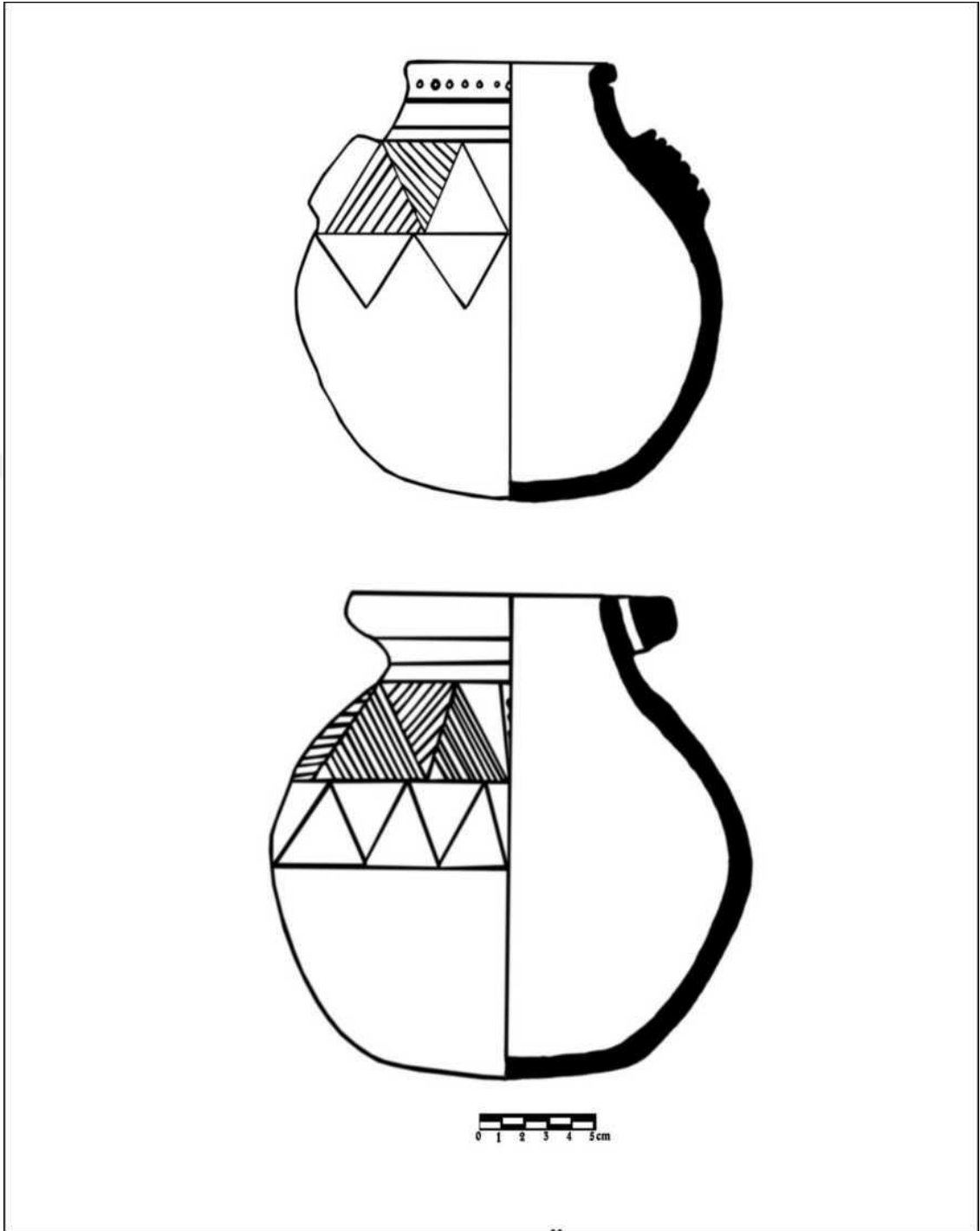
Çizim 25. Gök Mescid Meyvelikler (Nobari, 2000: 140; Nobari, 2001: 134)

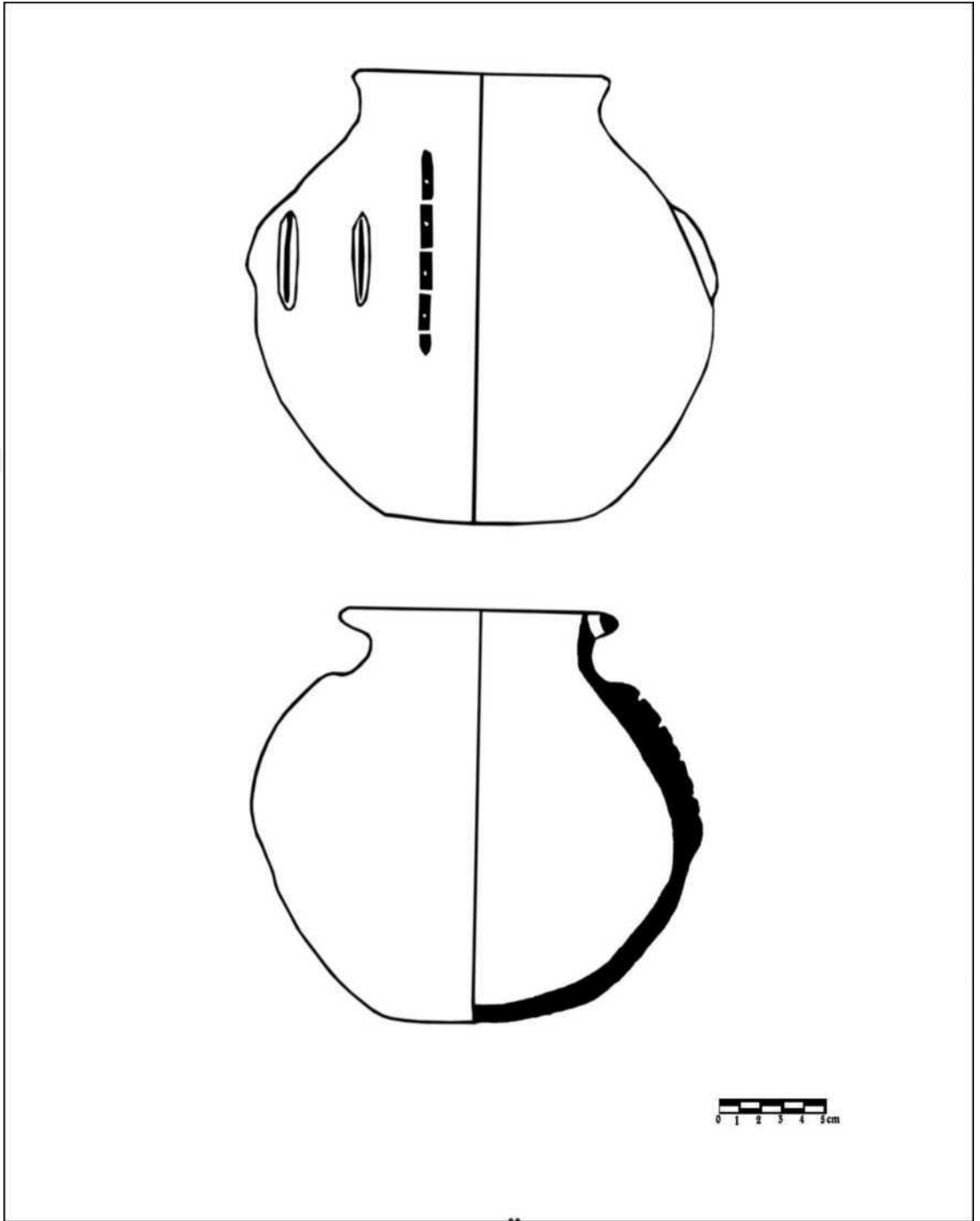
Çizim 26. Gök Mescid Ayaklı Tabaklar (Nobari, 2000: 136)

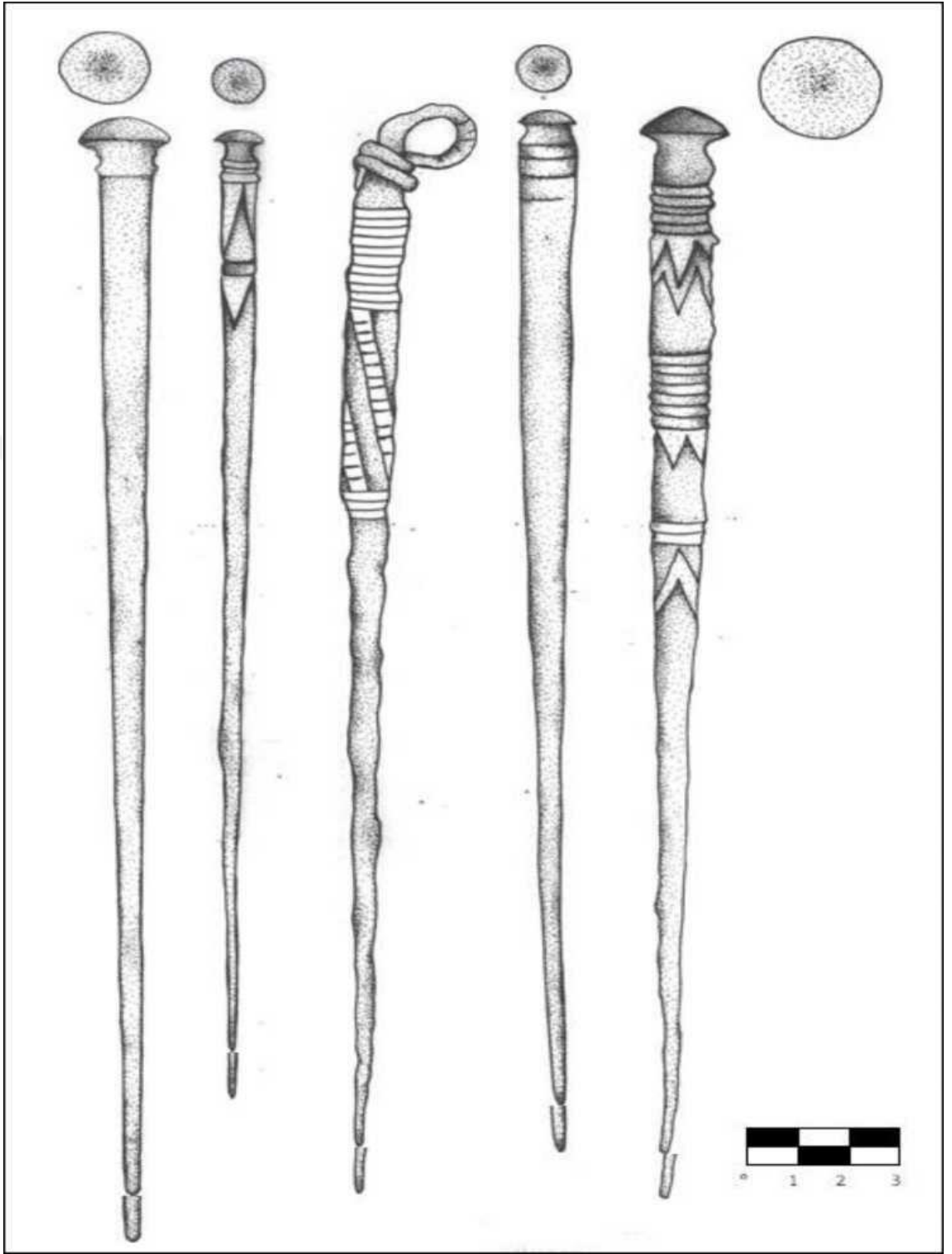
Çizim 27. Göğ Mescit Özel Formlu Kaplar (Nobari, 2000: 129,133)

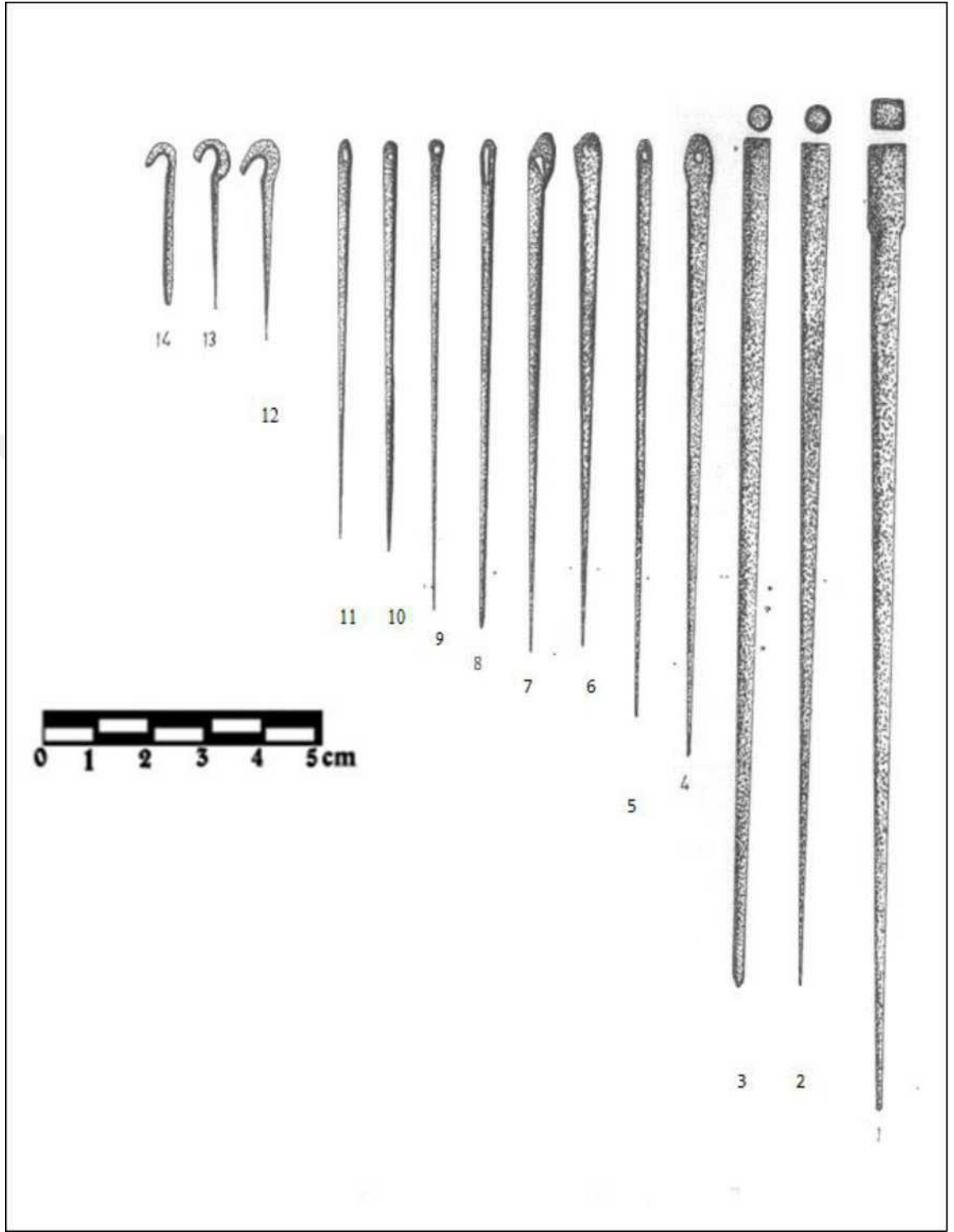
Çizim 28. Gök Mescid Özel Formlu Kaplar (Nobari, 2003: 129,133)

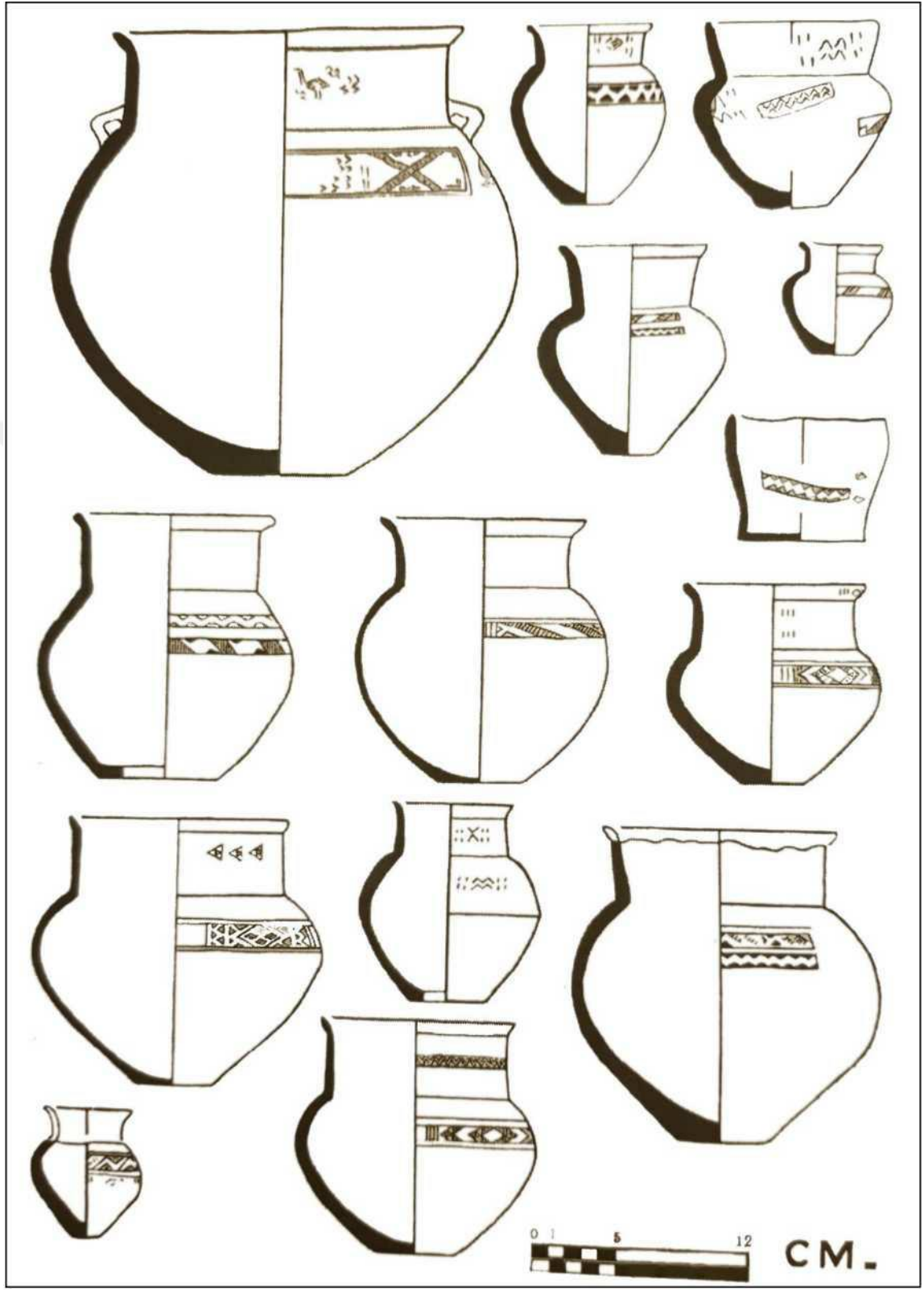
Çizim 29. Gök Mescid Özel Formlu Kaplar (Nobari, 2000: 18,58; Nobari, 2003: 129,133)

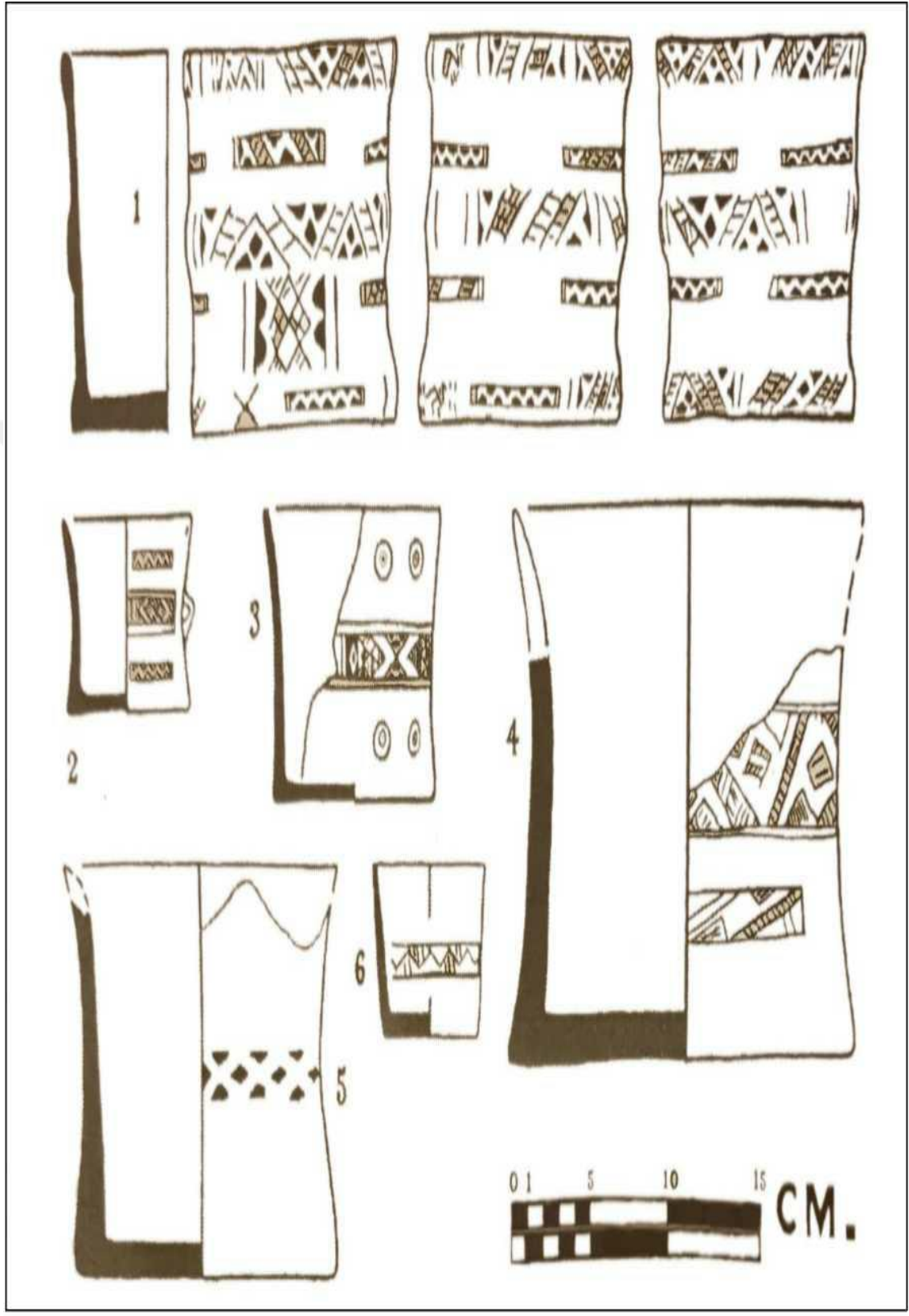
Çizim 30. Tunç'tan Yapılan İğnelikler (Nobari, 2002: 25)

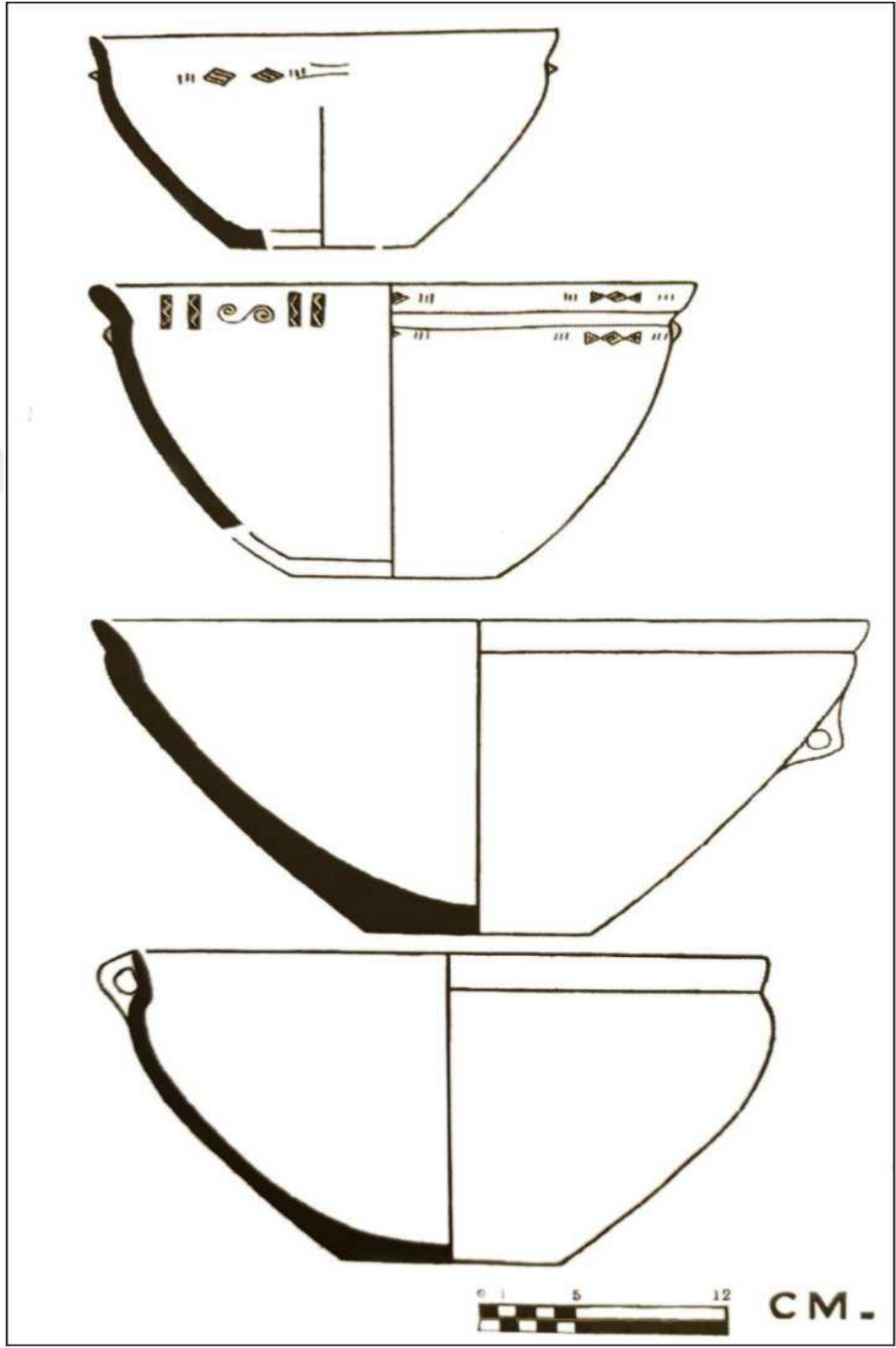
Çizim 31. Gök Mescid'in İğne ve İğnelikleri (Nobari, 2001: 136, çizim 1)

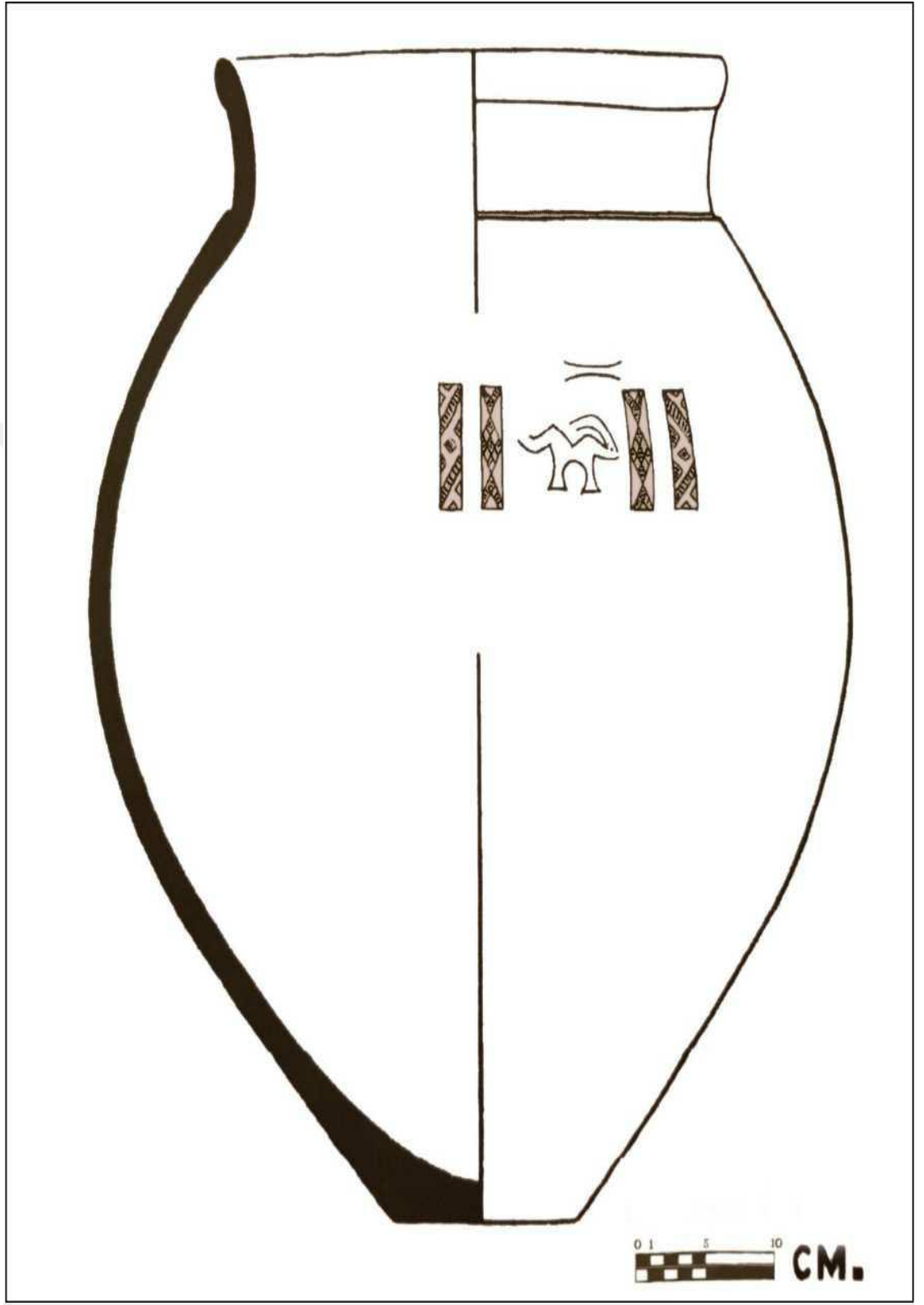
Çizim 32. Yanık Tepe’de Orta ve Küçük Testiler (Aliyun, 2011: 49)

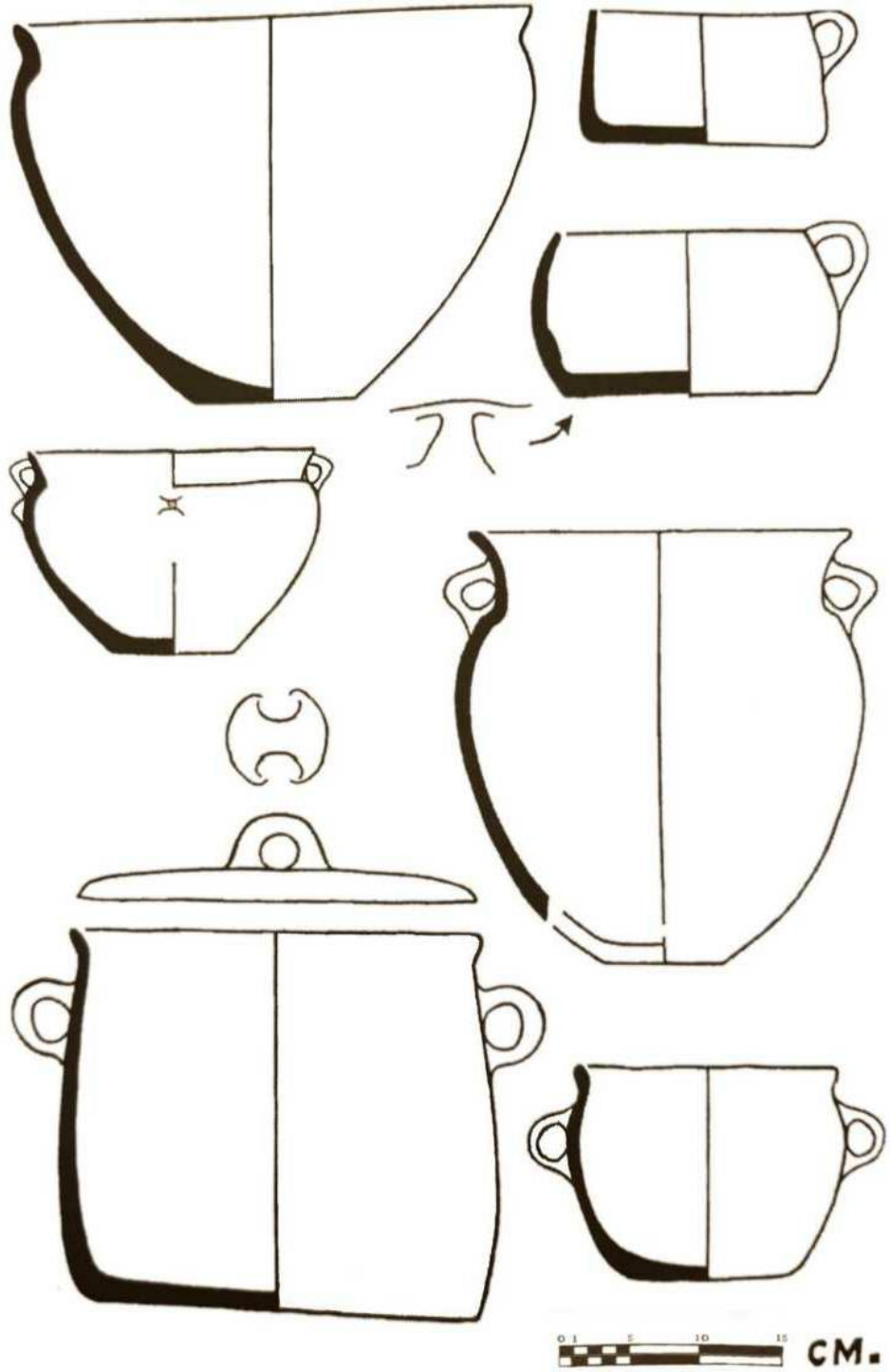
Çizim 33. Yanık Tepe’de Varil Şeklinde Testiler (Burney, 1961a: 85,102)

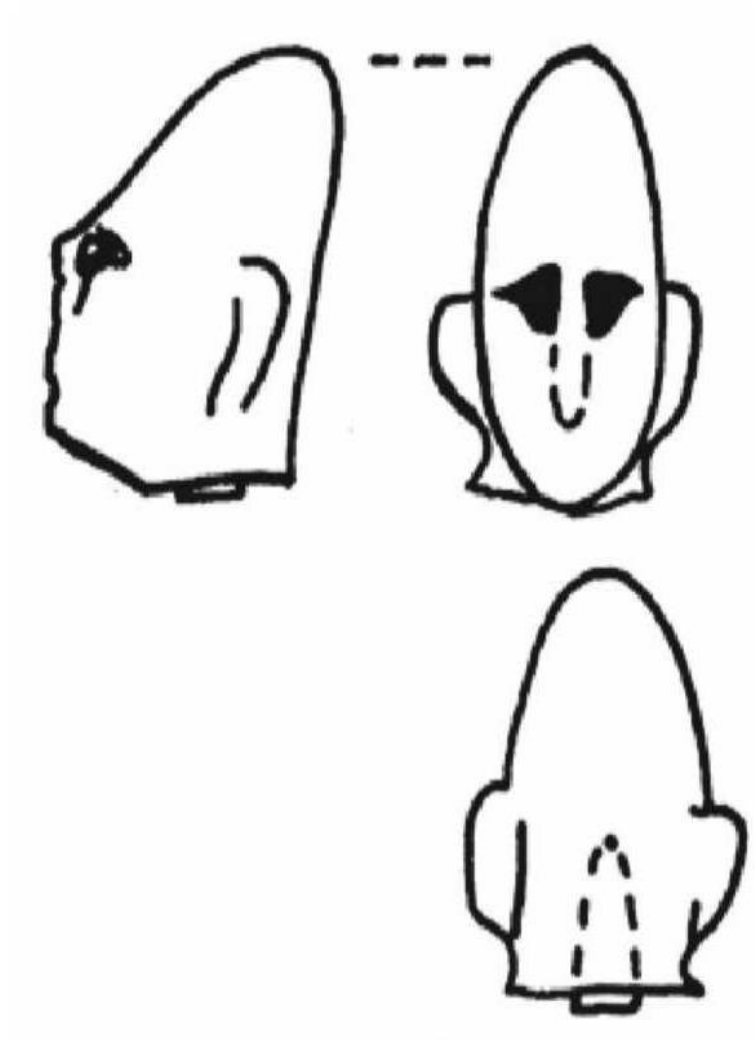
Çizim 34. Yanık Tepe’de Ağız Kısım Enli ve Dışa Dönük Derin Kâseler (Burney, 1961a: No: 72)

Çizim 35. Büyük Depo Urneleri (Aliyun, 2011: 56)

Çizim 36. Tabanı Düz Mutfak Kap Kacakları ve İki Kulpu olan Nahçıvan Kulplu Kazanlar (Aliyun. 2011: 53)

Çizim 37. Yanık Tepe’de İnsan Heykelciği (Burney, 1962 Plate 15, N11)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Leyla ÇIRALI
Doğum Yeri ve Tarihi	Shahindej/İRAN 11.09.1971
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Tebriz Azad Üniversitesi Temel Bilim
Y. Lisans Öğrenimi	Shebister Azad Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi
Bildiği Yabancı Diller	Türkçe
Bilimsel Faaliyetleri	III. Uluslararası Türk Şöleni 17-19 Mayıs 2012, Erzurum, Organizasyon Üyesi IV. Uluslararası Türk Şöleni 17-19 Mayıs 2016, Erzurum, Organizasyon Üyesi
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	- İran'da Tepe Zarnak'ta Üç Ay Boyunca Devam Eden Kazı Çalışması (Ekip Üyesi / 2012) - İran'da Abillü Köyünde Kurgan Kazısı (2017) - İran'da Tarihi ve Arkeolojik Merkezlerin Tespiti Konulu Proje (Ekip Üyesi / 2013) - İran'da Yanık Tepe, Dinha Tepe, Haftavan Tepe ve Hasanlu Tepe'de Tebriz Kültür Mirası İle Birlikte İcra Edilen Yüzey Araştırması (2017)
Çalıştığı Kurumlar	- Shahindej ve Tebriz'de 26 yıl süresince Lise Tarih Öğretmenliği (Milli Eğitim Bakanlığı) - Shahindej'de 2000-2012 arası Dersane Kuruculuğu ve Müdürlüğü
İletişim	
E-Posta Adresi	l.jelali1973@gmail.com
Tarih	